

**СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КЛОН БЛАГОЕВГРАД
35 ГОДИНИ ЮЗУ “НЕОФИТ РИЛСКИ”**

***НАУКАТА,
ОБРАЗОВАНИЕТО И
ИЗКУСТВОТО ПРЕЗ 21*ви*
ВЕК***

**ГОДИШНИК
ТОМ V**

**БЛАГОЕВГРАД
2011**

Съставител:

проф. д-р НИКОЛИНА ОГНЕНСКА

Редакционна колегия:

проф. д-р Кирил Аладжов

проф. д-р Емил Куков

доц. д-р Татяна Шопова

доц. д-р Габриела Белова

доц. д-р Ангелина Манова

ISSN - 1313 - 5236

Благоевград, 2011

СЪДЪРЖАНИЕ:

ПРАВНО-СОЦИАЛНИ

- Габриела Белова
*НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ВЪВ ВРЪЗКА С ОТНОШЕНИЯТА ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
РУСИЯ НА СЪВРЕМЕННИЯ ЕТАП.....* 8
- Димитрина Стефанова, Славянка Ангелова
ВЛИЯНИЕТО НА МЕДИИТЕ ТРАДИЦИОННИ И НОВИ..... 15
- Тереза Тренчева
*ЕВРОПЕЙСКИ ПОДХОД В РАЗВИТИЕТО НА ИНТЕЛЕКТУАЛНАТА
СОБСТВЕНОСТ НА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБЩЕСТВО В ДИГИТАЛНАТА
ЕРА.....* 21
- Любомира Динева
PUBLIC RELATIONS В УПРАЖНЯВАНЕТО НА ВЛАСТТА..... 27
- Николай Попов
АФРИКАНСКИЯТ СЪЮЗ, АРАБСКАТА ЛИГА И СЪБИТИЯТА В ЛИБИЯ..... 34

ПЕДАГОГИКА

- Krassimira Marulevska
*THE PROJECT-BASED METHOD A PATH TO IMPLEMENT THE SYNERGETIC
IN THE EDUCATION.....* 41
- Emilija Gjorgjeva, Snezana Kirova
*EDUCATIONAL DEVELOPMENTAL GOALS IN THE NINE-YEAR PRIMARY
SCHOOL FROM GRADES I TO III IN REPUBLIC OF MACEDONIA.....* 50
- Антоанета Антонова
*ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ЗНАНИЯ ЗА НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ ВЪВ ВИЗИЯТА НА
НАЧАЛНИЯ УЧИТЕЛ.....* 54
- Emilija Gjorgjeva, Snezana Kirova
GOALS OF PRIMARY EDUCATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA..... 62

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Татяна Шопова <i>ИНТЕГРАТИВНОТО ЗНАНИЕ ЗА ИЗКУСТВОТО.....</i>	66
Мая Младенова <i>ИНТОНАЦИЯТА КАТО СРЕДСТВО ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА ЕФЕКТИВНО СЛОВЕСНО ДЕЙСТВИЕ ОТ СТУДЕНТИ БЪДЕЩИ АКТЬОРИ.....</i>	73
Ирина Китова <i>АВТОРЪТ В КИНОТО ПОСТМОДЕРНИ ДИЛЕМИ.....</i>	75
Ирина Китова <i>ФИЛМЪТ ЕДНО ПРОСТРАНСТВО НА ВЪЗМОЖНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В ЕПОХАТА НА ГЛОБАЛНА КОМУНИКАЦИЯ.....</i>	80
Lubomira Parijkova <i>OUTSOURCING IDENTITY.....</i>	85
Ирина Китова <i>ЗРИТЕЛЯТ И НЕГОВИТЕ РОЛИ В КИНОТО.....</i>	88
Соня Сиджимова <i>ЕОГРАФИЯТА И ИСТОРИЯТА - ОПРЕДЕЛЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ЕТНИЧЕСКОТО И КУЛТУРНОТО МНОГООБРАЗИЕ НА САЩ.....</i>	94
Милена Анева <i>СЕНЗОРНА СЪЩНОСТ НА ВЪОБРАЖЕНИЕТО. ПОНЯТИЕ ЗА ОБРАЗ И ПОНЯТИЕ ЗА ВЪОБРАЖЕНИЕ.....</i>	100
Елка Петкова <i>ИМПРОВИЗАЦИЯТА ПАРАЛЕЛ МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА И ДЖАЗОВАТА МУЗИКА.....</i>	104
Мирослав Стоилов <i>РЪКАТА И НЕЙНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ КАТО КУКЛЕНО-ТЕАТРАЛНА ИЗРАЗНОСТ ПРИ ОПТИМИЗИРАНО ОВЛАДЯВАНЕ НА АКТЬОРСКАТА ПСИХОТЕХНИКА ОТ ОБУЧАВАЩИТЕ СЕ ЗА ДРАМАТИЧНИ АКТЬОРИ.....</i>	109

Диана Захариева
ДИДАКТИЧЕСКИ И ТВОРЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕСКИЗА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЖИВОПИС..... 112

Татяна Христова
СОЦИАЛНАТА СРЕДА И ОТРАЖЕНИЕТО ВЪРХУ СЪВРЕМЕННАТА МОДА...119

Светлин Абаджиев
ФОЛКЛОРНО-МИТОЛОГИЧНИ МОТИВИ В ПЛАСТИЧНИТЕ ИЗКУСТВА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА ХХ ВЕК..... 123

ДРУГИ НАУЧНИ ОБЛАСТИ

Бистра Атанасова
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА ЦВЕТНА ПРОДУКЦИЯ ОТ МИНИКАРАМФИЛ ПРЕЗ ЕСЕНТА..... 128

Sonja Stefanov, Mirjana Miloradov, Slobodan Sokolovic, Simon Bancov
MODELLING OF INORGANIC POLLUTANTS NO₂ AND SO₂ IN OIL AND PETRO-CHEMICAL INDUSTRY..... 133

Бистра Атанасова
РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗПИТВАНЕТО НА МЕЖДУВИДОВИ ХИБРИДИ КАРАМФИЛ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕНИ УСЛОНИЯ..... 142

Елена Ставрова
ЗЛАТНИТЕ РЕЗЕРВИ И ГЛОБАЛНАТА ФИНАНСОВА КРИЗА..... 147

Димитър Маникатов, доц.д-р Елена Николова
КОРИГИРАЩАТА ГИМНАСТИКА В ЗАНИМАНИЯТА ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ, ПРИ РАННИ ГРЪБНАЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ ФАКТОР ЗА ФУНКЦИОНАЛНО УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ ПРИ ДЕЦА 7 - 9 ГОДИНИ..... 157

Радослава Кралева
ИЗСЛЕДВАНЕ И АНАЛИЗ НА РАЗЛИЧИЯТА МЕЖДУ ДЕТСКАТА РЕЧ И РЕЧТА НА ВЪЗРАСТНИТЕ В СИСТЕМИТЕ ЗА АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА РЕЧ..... 166

ПРАВНО-СОЦИАЛНИ НАУКИ

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ВЪВ ВРЪЗКА С ОТНОШЕНИЯТА ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ – РУСИЯ НА СЪВРЕМЕННИЯ ЕТАП

доц. д-р Габриела Белова
ЮЗУ “Н. Рилски”, Благоевград

Споразумението за партньорство и сътрудничество с Русия е международноправният документ, който положи основите на отношенията между ЕС и Русия. Той е подписан на о-в Корфу през 1994 г. и влиза в сила на 1 декември 1997 г. за срок от десет години. В края на 2007 г. действието на Споразумението изтече и възникна въпросът за новата нормативна основа на тези отношения. През последните няколко години бяха обсъждани различни възможности и варианти: автоматично продължаване на срока на Споразумението, внасяне на частични промени (модернизация) или подписване на принципно ново споразумение. Това, което се случва е периодичното продължаване на срока на действие на Споразумението с една година, което само по себе си е доказателство за важността на отношенията ЕС – Русия.

Следва да се отбележи обаче, че и ЕС, и Русия в момента са твърде ангажирани с вътрешни проблеми – съответно с бъдещето на Съюза, свързано след влизането в сила на 1 декември 2009 г. на Договора от Лисабон. Дори и след намирането на временно решение (продължаване срока на Споразумението), въпросът за подготовката на един **принципно нов документ**, уреждащ отношенията между партньорите, остава. Глобалните предизвикателства (тероризъм, ОМУ, пандемии, екологични проблеми) изискват обединени усилия и общи решения.

Основният проблем се състои в различните подходи на Брюксел и Москва. Разминаването започва от самото **наименование** на документа. Русия счита, че е необходимо този документ да се нарича “**договор**”, тъй като според нея в йерархията на международноправните актове “договорът” стои по-високо от “споразумението” и подписването на подобен документ би отразявало приоритетното стратегическо значение което страните му придават. Брюксел, от своя страна, подчертава, че в практиката на ЕС “договори” се подписват само между самите държави членки (Римските договори, Договорът за Европейски съюз, Договорът от Ница и др.), а със страните от външния свят се сключват “**споразумения**”. На второ място, според Русия бъдещият документ трябва да бъде **кратък и рамков**, докато ЕС иска освен либерализацията на пазарите и сближаването на законодателствата да бъдат включени основните изисквания, които той предявява към Русия – въпросите за човешките права, свободата на средствата за масова информация, развитието на гражданското общество и съблюдаването на демократичните ценности. Европейският подход до голяма степен е свързан с поредица от декларативни заявления, пожелания и “задачи за домашно”, адресирани към Русия.

Отношенията ЕС – Русия се основават на редица документи, които се

различават както от **правна гледна точка**, така и по своето **политическо значение**. Безспорно, сред най-важните **двустранни** документи е Споразумението за партньорство и сътрудничество, след него се нареждат позициите, приети на срещите на върха ЕС – Русия, както и договореностите относно “четирите общи пространства”. Другата група документи обхваща **едностранните вътрешни документи** - приети в рамките на самия ЕС като например, Общата стратегия от 1999 г. (прекратила своето действие през 2004 г.) и Средносрочна стратегия за развитие на отношенията си с ЕС (2000 - 2010 г.) и Средносрочната стратегия на Русия за развитие на отношенията със Съюза (2000 - 2010 г.). Следва да се имат предвид и иновационните елементи в отношенията с Европейския съюз, изложени в Концепцията за дългосрочно социално-икономическо развитие на Руската федерация от 2008 г. смяната на акцентите в европейската икономическа стратегия на Русия бе потвърдена от тогавашния президент Владимир Путин, който на срещата през м. март същата година с германския канцлер Ангела Меркел подчертава на дневен ред излиза необходимостта от реално практическо взаимодействие в областта на високите технологии и промишленото сътрудничество, образованието, науката и други водещи отрасли.

Сътрудничеството ЕС - Русия до голяма степен отразяваше самата структура на Съюза, но в разширен вариант. Неслучайно “общите пространства” са четири: 1)общо икономическо пространство, 2)общо пространство на свобода, сигурност и правосъдие, 3)общо пространство на сигурност, включително сътрудничество за разрешаване на “замразените конфликти” и 4)общо пространство на изследвания и образование, включващо културните аспекти. За съжаление, въпреки наличието на “пътни карти”, липсва ясна концепция за сътрудничество в средносрочен период. Идеята за общо икономическо пространство е предложена на срещата ЕС – Русия през 2001 г. от Романо Проди, но все още не би могло да се каже, че между Съюза и Руската федерация съществува дори зона на свободна търговия. Относно икономическите отношения с ЕС вътре в Русия се оформят три направления – прагматично, политизирано и неустойчиво, което до голяма степен затруднява изработването на обща визия. Изобщо руската позиция се свежда до следното: преди присъединяването на страната към Световната търговска организация никакви въпроси, свързани с изграждането на зона за свободна търговия, не могат да бъдат обсъждани на преговорите за ново Споразумение между ЕС и Русия.

В идеалния случай политиката, провеждана от ЕС и от държавите членки спрямо Русия трябва да е съгласувана, последователна и напълно координирана. Може да се приеме, че известна съгласуваност е налице през 1999 г., когато бе приета Общата стратегия на ЕС по отношение на Русия, представляваща “най-малкият общ знаменател” в позициите на отделните държави членки. Липсата ѝ проличава в началото на 2004 г. Неслучайно в речта си пред Европейския парламент на 5 октомври 2004 г. Еврокомисарят по външните отношения Бенита Фереро-Валднер отбелязва наличието на противоречия, съществуващи по отношение на Русия сред самите

държави членки на ЕС. Тези противоречия обективно затрудняват изработването на обща европейска позиция – “Европа да заговори с един глас”, поради което тя призовава към тяхното преодоляване. При това определени държави членки уреждат част от въпросите си на двустранна основа, сключвайки споразумения относно визовия режим, правата на руското малцинство или провеждайки двустранен диалог по проблеми на сигурността и тероризма.

От своя страна, Русия също предпочита двустранните отношения с отделни държави членки и се отнася с известно подозрение към Европейската комисия. Тя не пропуска да изтъкне дуалистичния характер на европейското обединение (Съюзът като цяло и държавите членки поотделно) и се стреми да използва съществуващите противоречия в своя полза, както и да установява специални отношения с лидерите на отделни държави. Лесно би могла да бъде забелязана по-високата активност на отношенията Москва – Берлин, Москва – Париж, Москва – Рим в сравнение с Москва – Брюксел. Проблемът е, че обикновено по-активните двустранни контакти се отразяват негативно върху общата рамка на отношенията Русия – ЕС и водят до пренебрегване на политическия диалог със Съюза от руска страна.

Сериозен препъни-камък в отношенията ЕС – Русия е и **визовият проблем**, който все още чака своето решение. На 17 юли 2003 г. тогавашният председател на Европейската комисия Романо Проди заявява, че в близките пет години трябва да бъде окончателно разрешено безвизовото пътуване на гражданите на Руската федерация в държавите от ЕС. Седем години по-късно, на 12 януари 2010 г. външният министър на председателстващата Съюза Испания Мигел Анхел Моратинос излиза с предложение, че трябва да бъде създадена нова “пътна карта”¹, предвиждаща либерализация и последваща отмяна на визовия режим. На пресконференция на 24 февруари 2010 г. Върховният представител по външните отношения и сигурността Катрин Аштън заявява, че на Русия и ЕС им предстои сериозна работа за постигането на безвизов режим².

Основните претенции на Русия към Европейския съюз са свързани с:

- нежеланието да бъде възприеман като съсед или партньор на Съюза от типа на северноафриканските държави, което води до отхвърлянето на инициативи като Европейската политика на съседство;
- проблемите във връзка със съществуващия визов режим за гражданите на Руската федерация;
- твърденията за нарушаване на човешките права на рускоезичното население в Естония и Латвия;
- опитите на Европа за ограничаване на руското влияние в постсъветското пространство.

Претенциите на Европейския съюз към Русия са свързани преди всичко с:

- спазването на основните права и свободи на човека, особено в Чечня;
- запазването на руските военни бази в Приднестровието и Грузия,

както и намесата на Русия по отношение на части от грузинската държава (Абхазия и Южна Осетия);

- доставките на енергоносители тъй като напр. Естония, Литва, Латвия и Словакия са напълно зависими от руския газ, а в случая на Полша, Чехия и Унгария руският газ представлява две трети от общия обем на доставките;

- таксите, които Русия налага на европейските авиокомпани за ползването на транссибирския маршрут без междинно кацане.

Основната цел на политическия диалог между ЕС и Русия е “да се постигне сближаване на позициите по международни проблеми от взаимен интерес, като по този начин да се увеличи сигурността и стабилността”. На практика, ЕС винаги е откроявал **два вектора** в политическия диалог:

- диалог с Русия по **международни проблеми**, включително регионалните конфликти и

- диалог **по вътрешното положение в Русия**, главно по споделянето на “общите европейски демократични ценности” като човешките права, върховенството на закона и др.

Може да се констатира, че ЕС и Русия относително лесно намират общ език по повечето международни проблеми. Постигнато е съгласие относно конфликта в Близкия Изток, относно противодействието на глобални заплахи и предизвикателства като борбата срещу международния тероризъм, нераспространението на ОМУ и др. И двете страни в диалога сравнително лесно постигат договорености по въпроси, които географски са по-отдалечени. Диалогът се затруднява обаче, когато се стигне до проблеми, които пряко засягат някоя от страните, като например т.нар. “замразени конфликти” в Черноморско-Каспийския регион, обстановката в Чечня или изтеглянето на войските от Приднестровието и Грузия. В повечето случаи по тези въпроси се наблюдава само размяна на становища. Колкото повече политическият диалог се възприема като “игра с нулев резултат” и се води във формата на *realpolitik*, толкова повече съперничеството ще надделява над сътрудничеството и ще бъде по-трудно да се говори за “**стратегическо партньорство**”. Докато за Русия стратегическото партньорство се основава главно на националните интереси, то за ЕС то се изгражда на базата на общи, споделени ценности.

Три събития от последните няколко години оказаха сериозно влияние върху отношенията Русия – ЕС. Първото по значение, са безспорно **събитията от м. август 2008 г.**, след които Европейският съюз решава да прекрати преговорите по сключването на ново Споразумение за стратегическо партньорство за неопределено време. Известно затопляне на отношенията ЕС – Русия обаче се забелязва в края на 2008 г. след отлагането на решението за членство на Украйна и Грузия в НАТО и възобновяването на отношенията НАТО – Русия през м. март 2009 г. Не бива да се подценява и влиянието на американския фактор върху отношенията ЕС – Русия. Успешното посредничество на френския президент Никола Саркози и на Европейския

съюз като цяло за постигането на примирието през август 2008 г. до голяма степен се дължи на замразените през този период отношения между Москва и Вашингтон. Настъпилото “презареждане” в руско-американските отношения след президентските избори през 2008 г. и новата политика на американската администрация обаче измества ЕС на по-заден план като стратегически партньор на Русия.

Второто събитие е **“газовата война” между Русия и Украйна** през м. януари 2009 г., която доведе до продължително спиране на доставките на руски газ за Европа и отново създаде сериозно напрежение в отношенията ЕС – Русия. Европейският съюз активизира дейността си по търсене на географски и технологични алтернативи на доставките на руски енергоносители. Правен израз на тези усилия представлява клаузата за енергийна солидарност, въведена с влезлия в сила на 1 декември 2009 г. Договор от Лисабон. Едва ли е случаен и фактът, че на срещата през пролетта на същата година лидерите на държавите от ЕС одобряват програмата “Източно партньорство” на обща стойност 600 милиона евро, насочена към икономическа и политическа интеграция (създаване на зона за свободна търговия, борба с корупцията и облекчаване на визовия режим) с Азърбайджан, Армения, Беларус, Грузия, Молдова и Украйна. “Източното партньорство”, както и самото председателство на Чехия и Швеция през 2009 г., когато се обсъждат редица инициативи в областта на енергетиката, се превръщат в дразнител за Русия³. Едва ли би могъл да се очаква по-оптимистичен сценарий през 2011 г., когато председателството на Европейския съюз се очаква да поемат Унгария и Полша – и двете представителки на “новите” държави членки.

На трето място, **световната финансова криза**, чието проявление започва да се усеща от края на 2008 г., също се явява фактор, влияещ върху отношенията ЕС – Русия. Влиянието на кризата, обаче е двояко: от една страна, би могло да се очаква, че губейки значителна част от финансовата си мощ, Русия би била по-сговорчива при подписването на евентуално ново Споразумение за стратегическо партньорство; от друга – самата криза би могла да даде сериозен тласък за осигуряване на условия за едно устойчиво и мащабно икономическо сътрудничество между Русия и ЕС . Всичко това дава основание на някои изследователи (Т. Бордачев) да определят днешното състояние на отношенията ЕС – Русия като “стагнационен модел”, същността на който се състои в неспособността на съществуващите институти и практики да бъдат приспособени към променените изисквания на международната политическа и икономическа среда.

“Стратегическото партньорство” е не само официалният термин за определяне на отношенията ЕС – Русия, но и едно от най-често употребяваните понятия в съвременните международни отношения. При това през 90-те години почти всяка национална външна политика разглежда основните центрове на сила - САЩ, ЕС, Китай като стратегически партньори, което неизбежно води до девалвация на термина. Впрочем, Украйна отива още по-далеч, обявявайки за стратегически партньори всички

съседни държави. Без да се оспорва необходимостта от изграждане на дългосрочни партньорски отношения с най-важните страни, съседи или военни съюзници, все пак трябва да се провежда известно разграничение в зависимост от същността и обхвата на отношенията.

Стратегическото партньорство между ЕС и Русия безспорно отбелязва успехи и те са свързани преди всичко с режима на **Калининградска област**. Той е от особено значение за Русия, съседните държави и ЕС като цяло. Разумният подход на всички заинтересовани страни води до успешни и взаимноизгодни съвместни действия. Въпреки, че в много случаи важността на Калининградска област се преувеличава, тя има символично значение и оказва положително влияние върху цялостното развитие на отношенията ЕС – Русия.

С приемането на **България и Румъния** ЕС вече граничи с Черно море, което създава нужда от дългосрочна черноморска стратегия, жизненоважна за бъдещата сигурност на Европа. ЕС често е критикуван поради своята неспособност да формулира ясна политическа визия към Черноморския регион. Досега са разработени три политически подхода към региона, въпреки че те не се вписват в рамките на една по-обща стратегия: евентуално следващо разширяване на ЕС с Хърватска, Македония и Турция; Европейската политика на съседство и развитие на стратегическото партньорство с Русия. Без да се подценява необходимостта от диференциация на държавите, включени в концепцията за една “по-широка Европа”, все пак трябва да се мисли и в посока на един по-общ регионален подход.

Един от начините за приобщаването на Русия в архитектурата на сигурност на “голямата Европа” е именно чрез развитие на системата на партньорство с Европейския съюз. Още повече, че заплахите и предизвикателствата пред сигурността на съвременна Европа имат нова същност и нови причини. Лайтмотивът на приетата през 2003 г. Европейска стратегия за сигурност е Европа да стане “по-активна, по-последователна и по-компетентна” в сферата на сигурността. ЕСС си поставя три цели, а именно: да се противопостави на заплахите, да гарантира сигурността в **съседните на Европейския съюз региони** и да развива ефективен международен ред на многостранна основа.

В най-близко време ЕС и Русия трябва да изберат един от възможните пътища за по-нататъшно сътрудничество. **Първият вариант** на всеобхватна интеграция с евентуално членство на Русия в ЕС е нералистичен както поради липсата на желание и у Русия, която по-скоро проявява амбиции за самостоятелен играч, така и поради липсата на готовност и желание за това у ЕС

Вторият възможен сценарий е партньорство без елементи на формална интеграция, т.е. страните се възприемат като независими партньори без необходимост от частично хармонизиране на руското законодателство в съответствие с европейското. Географската близост и увеличаващата се икономическа взаимозависимост между ЕС и Русия обаче налагат едни по-задълбочени отношения.

Третият вариант е известна интеграция без членство, включваща частична хармонизация на законодателството в области от взаимен интерес. Запазвайки самостоятелната си политика, двете страни си сътрудничат в конкретни направления и проекти, предимно в рамките на “четирите пространства”. Възможно е в бъдеще тези “четири пространства” да се окажат твърде ограничени и сътрудничеството в определени области да се задълбочи. Този сценарий не е идеален, но към настоящия момент най-много се доближава до общата представа на ЕС и Русия за взаимно сътрудничество.

В заключение могат да бъдат направени следните конкретни предложения:

- И ЕС, и Русия трябва да определят визията си за едно средносрочно сътрудничество;

- В съответствие с крайните цели на това сътрудничество да бъде подписан бъдещ нов документ, който да изведе отношенията им на по-високо равнище, възможно за формата ЕС – нечленуваща държава;

- И ЕС, и Русия трябва да се замислят за нов формат на сътрудничество, включващ не само тях, като по този начин се осъществи идеята за новата “по-широка Европа” без разделителни линии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Николов, К. “Отношенията Европейски съюз – Русия: стратегически или просто съседски?”, “Бюлетин Европа”, бр.2/2004
2. Емельянова, Н. Н. “Россия и Евросюз. Соперничество и партньорство”, Москва, изд. “Международные отношения”, 2009
3. Бордачев, Тимофей “Грузия, Обама, экономический кризис: отношения Россия – ЕС в контексте последних событий”, *IFRI Publications*, януарь 2010
4. “Россия и основные институты безопасности в Европе: вступая в XXI век”, под ред. Д. Тренина; Моск. Центр Карнеги, М., 2000
5. “Россия – ЕС: прогнозы развития”, документ, созданный в рамках рабочей группы “Мастерская будущего” по проблемам внешней политики и международного сотрудничества - Олег Зиньковский, Райнер Линднер, Дмитрий Сулов
6. Гомар, Тома “Россия-Европейский Союз: не пропустить главную встречу”, декември 2005, Французский институт международных отношений, опубликовано в Независимой Газете, 19 декември 2005г., а также в *Libération*, 20 декември 2005г.
7. Караганов, Сергей “Россия и ЕС – необходимость нового формата”, опубликовано в “Российской газете” (Федеральный выпуск) N3634 от 19 ноября 2004 г.
8. Соколов, С.О. “Россия – ЕС: готовимся к переговорам”, журнал “Россия в глобальной политике”, № 2, Март -Апрель 2007
9. “Черноморско взаимодействие – приближаване на региона към Европейския съюз”, IP/07/486, 11/04/2007
10. *A SECURE EUROPE IN A BETTER WORLD - THE EUROPEAN SECURITY STRATEGY, Approved*

by the European Council held in Brussels on 12 December 2003

11. *The White House, The National Security Strategy of the United States of America, www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf*

12. *EU-Russia relations 'at low ebb', http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/6574615.stm*

13. *Schuette, Rolf EU – Russia Relations: Interests and Values – A European Perspective, Carnegie Papers No 54/2004, www.CarnegieEndowment.org/pubs*

14. *Pelchyzynska-Nalecz, Katarzyna The Enlarged European Union and its Eastern Neighbours: Problems and Solutions, Warsaw, October 2003, Centre for Eastern Studies*

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

1. *За въвеждане на подобна пътна карта, свързана с евентуален безвизов режим, Европейският съюз предявява към Русия три изисквания: да се въведе използването на биометричните данни; да бъде прието законодателство, свързано със защитата на личните данни; и подобряване на сигурността. Но дори и при изпълнение на тези изисквания отмяната на визите не е абсолютно гарантирана.*

2. *Deutsche Welle, 24.02.2010.*

3. *На 7 август 2009 г. Русия окончателно се отказва от участие в Енергийната харта.*

ВЛИЯНИЕТО НА МЕДИИТЕ – ТРАДИЦИОННИ И НОВИ

Димитрина Стефанова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград
Славянка Ангелова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Резюме: *The media are a component part of public communication, based on the general structure of social relations. They propagate and store information necessary for the development of the society, enlarge the cognitive outlook of the audience, by realizing of their functions. They incorporate every form of public relations and communication and are constantly in the daily round of human. The media have assumed the role of admonition in the battle for the forming of the public opinion and consciousness with the ability to put emphasis on some other questions in the public sphere, and by this to suggest to the individuals issues, which deserve attention. The dependence of the traditional media has grown under the pressure of economical and political factors in times of crisis. This can be ones of the indicators for the reducing the effect of the traditional media under the social groups and the increasing use of the new media, which are a direct communication channel. More and more people worldwide have been using the Internet as a source of news and reference information as a tool for communication, education, entertainment, business. The biggest attraction for the Internet users are the social media, because in the social media the users define the agenda of the society.*

Ключови думи: *Media, Agenda Setting, Internet,, Social Media*

УВОД

Медиите съществуват като комуникационно средство поне от 5000 г., т.е. от началото на активното развитие на цивилизацията. Етимологията на понятието „Media” или „medium” от латински означава „средство”, имат се предвид средствата за комуникация, а това е първоначалният обект на изследване. Днес той прекалено ограничен. В резултат на техническите революции медиите се превърнаха в активен и мощен фактор на развитието на обществото и активна социална сила. Те са не само средство за комуникация, както традиционно са определяни. **Медиите са определяща** сила, която въздейства върху функционирането на бизнес отношенията, защото те не са обикновено средство за реклама; въздейства върху развитието на политическите идеологии, защото те се реализират главно чрез тях; въздейства върху промените в социума, защото изпълнява множество социални функции.

ТРАДИЦИОННИТЕ МЕДИИ

Медиите са съставна част от обществените комуникации, базират на широката структура на социални отношения. Те включват в себе си всяка форма на обществена връзка и на общуване.

В съвременното общество медиите са неотлъчен спътник в ежедневието на човек. Всъщност толкова сме свикнали с медиите и тяхната близост сякаш са ни като сянка. Събуждаме се с тях, пътуваме с тях, те са навсякъде около нас . Човек започва вече да мисли, разсъждава и действа, както му внушават медиите. Той се самозалъгва, като смята, че е суверенен и уникален.

Медиите изпълняват широк кръг от функции: комуникационни, информационни, културни, образователни, социализиращи, икономически, рекламни, политическа. Те обаче не са с една и съща стойност в медийния процес. Медиите са показвали онова, което изкуството и културата са създавали. Сега нещата стоят по различен начин, те се преобърнаха. Културата е отражение на медийната политика, творецът създава онова, което се търси от медиите, и става напълно зависим от тях. Културната политика е продължение на медийната. И тъй като медиите за целите на рекламата се интересуват от забавното и развлекателното, от екшъна, а не от размишлението, те диктуват вече модата и стила на изкуството и културата, наложиха хедонистичния (който е отгаден изцяло на удоволствията) дух на съвременната култура и масовата култура, обикновено характеризирани като индустриален сурогат без естетическа и нравствена претенциозност. [4: 9]

Като форма и средство на цивилизацията, медийните функции са продукт на цялостната социална среда и на възприетия социален модел на обществото. И тъй

като медиите са посредник и оръдие на дадено общество, е естествено от неговите характеристики да се извлекат обстоятелствата, пораждащи конкретните им функции.

Днес може би все още стои на дневен ред въпросът с отговорността на медиите пред обществото поради притежаваната от тях несъмнена цивилизационна власт. Какъв е **дневният ред на медиите**, в частност **дневният ред на обществото**?

SETTING THE AGENDA

Съществува теория наречена „адженда-сетинг“, която синтезира хиляди научни изследвания, посветени на централната роля на масмедииите при оформянето на общественото мнение. Според нея **медията е инструмент, който влияе на общественото мнение като определя дневния ред на публичния дискурс**. Според тази теория медията въздейства върху общественото мнение не непременно като подкрепа на една или друга гледна точка, а като поставя ударение на едни или други въпроси в публичната сфера. Според класическата адженда сетинг теория новините не ни казват в какво да вярваме, а ни казват кои въпроси и дебати заслужават нашето внимание. [2]

Но дали дневният ред на медиите наистина представя онова знание, от което обществото се нуждае? **Информационните медии може да не успяват да кажат на хората какво да мислят, но по шокиращо успешен начин ги контролират за какво да мислят!**

Основната сила на медиите се състои във възможността да кажат или премълчат определен проблем, т.е. да определят параметрите на познаваемост на ежедневието на индивида. Това ги превръща в източник на нов тип власт. Тя не е нито задължаваща, нито санкционираща, а убеждаваща. Затова и медиите са търсен съюзник в реализирането или поне споделянето на общата власт в обществото. Силата им се дължи на обстоятелството, че те въздействат върху съзнанието на обществото.

Не самите медии, а начинът на тяхното използване и силите, които стоят зад тях и ги управляват, са отговорни за въздействие върху обществото.

Сериозен проблем възниква, когато дневният ред на медиите е определен от икономически или политически интереси, манипулирайки вижданията на обществото. Все повече се наблюдава такава зависимост, особено в този период на криза. За т. нар. традиционни медии в България, които през настоящата година според годишния доклад медийната правозащитна организация „Репортери без граници“ се нареждат на 70-то място, а според „Фрийдъм хаус“ на 76-то място, заедно с Индия, в световната класация за свобода на медиите. [8] В доклада се посочва, че журналистите в България продължават да бъдат подлагани на натиск и сплашвани, за да бъдат защитени определени икономически, политически и криминални интереси. Тези действия често са безнаказани, което води до някакъв вид автоцензура сред журналистите. Пазарът на частните електронни и печатни медии е доминиран от големи чужди медийни компании.

Според експертите, все още липсва прозрачност относно собствеността на големите медийни групи, поради което съществува преплитане на политически, икономически и корпоративни интереси. През 2009 г. гражданският формат на медиите отстъпва място на жълтата преса, се посочва още в доклада, който предупреждава и за сериозни проблеми с достъпа до обществена информация.

Между реалния свят и съзнанието на индивида и на обществото стои светът на медиите. И поради това широко се коментира социалният негативизъм на медиите в изопаченото отразяване на реалната действителност. Така в огромна степен нараства тяхната обществена отговорност. Това се отнася до достоверност на информацията, обективност и безпристрастност на коментара, пълнота в представянето на събитията, спазване на морални норми и зачитане достойнството на човека, утвърждаване на естетическите критерии и високи изисквания към образователната програма и т.н.

Обективността на медиите е изключително сложен въпрос, защото тяхната свобода е един от стълбовете на демокрацията. Традиционните медии имат един недостатък, те не са директен канал за комуникация. Затова пък се появиха нов тип медии – социалните.

НОВИТЕ МЕДИИ

За да участва в определянето на дневния ред на обществото дадена медия, е необходимо тя да има голяма аудитория и тази аудитория да отделя достатъчно време за използването ѝ. Все повече хора от целия свят използват Интернет като източник на новини и справочна информация; като средство за общуване, обучение, развлечение, бизнес. Според Internet World Stats към 30 юни 2010 г. са 28,7 % от цялото население на земята. Общият прираст на използващите интернет в света за периода 2000 – 2010 г. е 444.8 %. Няма друго средство за комуникация, което да навлиза така бързо в ежедневието ни.

Къде сме ние? В България 47.5 % от населението има достъп до интернет. Този показател е добър, ако го сравним със средните световни стойности, и незадоволителен, ако го разглеждаме в рамките на Европейския съюз. За ЕС средното потребление е 67.6 %, като то е най-високо в Швеция - 92.5 %.

Различните уеб базирани приложения са все по-предпочитани като форма и начин за комуникация. Интернет намали значението традиционните комуникационни фактори като цена, географски обхват и време, поддържа отворен тип на обмен на информацията, която хората споделят по между си.

Социалните медии са най-големия притегателен център за интернет потребителите – три четвърти от тях посещават такива сайтове [7].

Популярността им сред е безспорна – три от най-популярните марки онлайн са социални медии (таблица 1). Хората в света им посвещават 22 % от всичкото си време онлайн.

Таблица 1

Brand	% of World's Internet Population visiting brand	Time per person (hh:mm:ss)
Google	82%	1:21:51
MSN/WindowsLive/Bing	62%	2:41:49
Facebook	54%	6:00:00
Yahoo!	53%	1:50:16
Microsoft	48%	0:45:31
YouTube	47%	0:57:33
Wikipedia	35%	0:13:26
AOL Media Network	27%	2:01:02
eBay	26%	1:34:08
Apple	26%	1:00:28

Source: The Nielsen Company

Социалната медия е интерактивен сайт, чието съдържание се определя от самите участници. Освен, че може да използва публикуваното съдържание, всеки потребител има възможност и да го редактира, допълва, изказва мнение и оценка за него. Тези сайтове са социална среда, позволяваща общуване на група потребители. Фокусът е върху изграждането на онлайн общности от хора, които споделят общи интереси или дейности, интересуват се от работата на другия, от неговите лични преживявания, емоции, знания и т.н. С всяко свое действие в мрежата, потребителят създава потенциални възможности за връзки с нови и различни хора. Формите на комуникация са разнообразни, в зависимост вида на социалната медия. Те могат да бъдат разделени на много категории по различни признаци [1:106].

Многото на брой и различни форми на социалните медии е предпоставка за широкото им използване, а оттам и тяхното влияние върху актуалните теми в обществото и социалния живот. Това, с което привличат потребителите е, че всеки индивид се приобщава към онлайн общности, които:

- са глобални - те свързват потребители от целия свят, без ограничения за пол, възраст, социален статус или етническа принадлежност;
- изграждат отношения, основани на доверие информацията се възприема като препоръка от приятел;
- предлагат интерактивен достъп до информацията;
- обединяват около една обща цел която може да има различно измерение от група за поддържане на контакти с приятели до защитници на обществено

значими социални каузи;

- създават нова култура на междуличностна комуникация тя все по-малко е лице в лице и все повече придобива електронен вид;

- определят важните за обществото теми - за разлика от традиционните медии, където това е редакционна политика;

- дават възможност за избор на източника на информация и на начина на комуникация. При традиционните СМК има предварително изготвено съдържание на изданието или програмна схема, върху които потребителят не може да въздейства;

- отделният индивид се превръща в медия, чрез публикуване на съдържание или коментари.

Новите медии повлияха традиционните СМК - промениха начина им работа, особено осъществяването на връзката с аудиторията. Това важи с особена сила за телевизията. Почти всяко предаване завършва с думите: „пишете на електронния ни адрес ...”, „допълнителна информация ще намерите на сайта...”, „споделете вашето мнение във форума на предаването...” или „посетете нашата страница във Facebook”.

В създалата се нова мулти-платформа медийната среда, отношението на хората към новината придобива нови измерения: преносимост, персонализиране и участие. Според проучване от март 2010 г. [6] тези нови характеристики се подкрепени от следните данни:

- 33 % от собствениците на мобилни телефони имат достъп до новини чрез тях;

- 28 % от интернет потребителите са персонализирали началните страници на браузърите си с новинарски страници;

- 37 % от интернет потребителите са допринесли за създаването на новини, чрез коментари за тях или чрез разпространението на публикациите в социалните медии.

Социалните медии спомагат за развитието на гражданското общество и утвърждаване на демократични ценности. Красноречив пример са демонстрациите в Египет (с начало 25 януари 2011 г.) за демократични и икономически реформи и оставка на президента Хосни Мубарак и неговото правителство. Протестиращите, предимно млади хора, се организираха за чрез социалните мрежи. В отговор на това три дни след началото на протестите правителство блокира достъпът до Twitter и Facebook, а на следващия ден прекъсна интернет и мобилните комуникации в страната. Подаването на оставка на Мубарак на 18-я ден от протестите е историческо доказателство за силата на масите и силата на интернет.

Напредъкът в технологиите, все по-широкото разпространение на социалните медии и създаването на различни комуникационни общности ще намалят влиянието на традиционните медии. В социалните медии потребителите определят дневният ред на обществото.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ангелова, Сл. Социалните медии възможност за ефективен PR, сп. „Социология”, бр. 1/2010, БАН, София, стр. 105-110
2. Буркарт, Р. Наука за комуникацията, В.Т., 2000
3. Филева, П. Медияен мениджмънт. София, 2009
4. Филипов, Д. Медийната революция. София, 2002
5. Internet World Stats, Internet User Statistics & Population for the 27 European Union member states, <http://www.internetworldstats.com/stats9.htm>
6. Pew Internet, Understanding the Participatory News Consumer, March 2010, <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Online-News.aspx>
7. The Nielsen Company, Social Networks/Blogs Now Account for One in Every Four and a Half Minutes Online, June 2010, <http://blog.nielsen.com/nielsenwire/global/social-media-accounts-for-22-percent-of-time-online/>
8. <http://www.vesti.bg/index.phtml?oid=3342911&tid=40>
9. <http://www.aej-bulgaria.org/>
10. <http://www.freedomhouse.org/>

ЕВРОПЕЙСКИ ПОДХОД В РАЗВИТИЕТО НА ИНТЕЛЕКТУАЛНАТА СОБСТВЕНОСТ НА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБЩЕСТВО В ДИГИТАЛНАТА ЕРА

ас. Тереза Тренчева

Университет по библиотекознание и информационни технологии (УНИБИТ)

EUROPEAN APPROACH IN INTELLECTUAL PROPERTY DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY

IN THE DIGITAL ERA

Tereza Trencheva

State university of library studies and information technologies

Abstract: *The purpose of this report is to present the European approach in intellectual property development of the information society in the digital era. Its analyzed the EU institutional and legal insurance of intellectual property as a comparison between Directive 2001/29 of the European Community (EC) for harmonization certain aspects of copyright and related rights in the information society and the Convention on Cybercrime of the Council of Europe.*

Keywords: *Intellectual Property, Information Society, European directives, conventions, Internet*

Увод

С влизането на Р България в Европейския съюз (2007 г.) и все по-активното навлизане на Интернет пространството в общественият живот нараства и ролята на интелектуалната собственост за хомогенизиране с европейската среда. Без съмнение нараства и необходимостта от адекватно развитие на информационното общество и синхронизирането му с европейското и международно информационно пространство.

Наличието на специализирана европейска патентна организация и добрата и координация със Световната организация за интелектуална собственост е доказателство за високото оценяване на мястото, което се полага на развитието на интелектуалната собственост на информационното общество в дигиталното пространство.

Европейският модел за развитие на интелектуалната собственост се базира на разработването на европейски директиви и конвенции, които определят ключовите моменти в нормативното осигуряване на интелектуалната собственост в Интернет пространството.

Посочените обстоятелства провокират изследването на европейската система за интелектуална собственост от гледна точка на нейното институционално и нормативно осигуряване.

За целите на настоящото изследване са използвани общонаучните методи на **анализ, синтез и обобщаване** на фактологичните данни проучени в хода на изследването.

Институционално осигуряване на интелектуалната собственост в Европа

Европейската патентна организация - ЕПО (European Patent Organization ЕПО) е междуправителствена организация, която е създадена на 7 октомври 1977 г. на основата на Европейската патентна конвенция (ЕПК), подписана в Мюнхен през 1973 г. Тя е една от най-големите организации в Европа в областта на интелектуалната и по-точно в областта на индустриалната собственост, която често по аналогия на българската наричаме Европейско патентно ведомство (ЕПВ). Организацията към момента (октомври, 2010) има 38 страни-членки, състояща се от всички страни-членки на Европейския съюз заедно с Албания, Хърватия, бившата югославска република Македония, Исландия, Лихтенщайн, Монако, Норвегия, Сан Марино, Швейцария и Турция¹. ЕПО е структура състоящата се от следните 2 органа:

1. Европейско патентна служба;
2. Административен съвет.

Европейската патентна служба е юридическо лице, то се представлява от председателя на Европейската патентна служба.

Административният съвет на ЕПО е съставен от представители на договарящите се държави, упражнява законодателни правомощия от името на организацията, и е отговорен за политиката на въпроси, свързани със службата и осъществява контрол над дейността и. По правило административният съвет заседава четири пъти годишно².

Европейското патентно ведомство по-често се отъждествява само с европейската патентна служба като се изключва административния съвет. В такъв случай и използването на ЕПО и ЕПВ като идентични е приемливо (*Гълъбова, 2009 : 225*).

Дейността на ЕПО се извършва в съответствие с разработените правилници: процедурен правилник, финансов и служебен правилник, правилник за таксите и др. Организацията има филиали в Хага, Берлин и Виена, като във Виена е международният център за патентна документация INPADOC (от 1991 г.). ЕПО е една от трите най-големи патентни организации в света, заедно с тези на САЩ и Япония, които разглеждат Патентната система като една от най-успешните и важни компоненти на системата на интелектуалната собственост.

Организацията развива международна дейност с редица патентни ведомства, в това число и с Патентно ведомство (ПВ) на Р България, което е член на ЕПО от 2002 г. Чрез Европейската патентна академия организира и подпомага изграждането на информационни PATLIB и IPPoint центрове за обекти на индустриалната собственост³.

Официалните езици на ЕПО са немски, френски и английски. Тя се издържа от таксите за над 150 вида услуги по регистрацията на европейските и евро-РСТ патентите, от членския внос на страните-членки и от собствената си издателска и информационна дейност.

Организацията е призната за един от най-големите „генератори“ на патентна информация поддържайки богат патентен фонд и осигурявайки достъп до голям брой бази данни с библиографска, реферативна и пълнотекстова патентна информация. Една от най-големите **библиографски БД** съдържаща информация за повече от 45 млн. от цял свят е **EPIDOC-INPADOC**.

EPO-ESPASE и **WORLDWIDE PATENTS** са пълнотекстова БД за **патенти** на ЕПО, СОИС и повечето развити страни, които дават достъп до повече от 60 млн. патенти. **WORLDWIDE PATENTS** е достъпна в Интернет безплатно чрез esp@cenet 4.

Директива 2001/29/ЕО за хармонизиране на някои аспекти на авторското право и сродните права в информационното общество

От гледна точка на перспективите на информационното общество, свързано с все по-активното използване на новите онлайн технологии, пред Европейския съюз

(ЕС) като неотложен и с особена важност се открие проблемът за осигуряване на по-високо ниво на закрила на интелектуалните продукти достъпни в Интернет. Инициирани са редица програми и действия, стимулиращи както широкия и безпрепятствен достъп до Интернет и новите дигитални технологии, позволяващи интерактивното участие и творчество на своите „обитатели”, така и ввеждането на предпазни мерки за насърчаване на тяхното по-безопасно и правомерно използване (*Шопова, 2008 : 111*). Една от най-съществените инициативи на ЕС е Директива 2001/ 29/ЕО за хармонизиране на някои аспекти на авторското право и сродните права в информационното общество.

През 1997 г. Европейската комисия (ЕК) приема предложение за Директива на Европейския парламент (ЕП) и Съвета за хармонизиране на определени аспекти на авторското право и сродните права в информационното общество. Политическо споразумение за приемането ѝ се постига през 2000 г. То е следствие от сериозната подготовка на нормативна база, адаптирана към условията на цифровите технологии и Интернет.

Директивата е естествено продължение на свършената до този момент работа от Световната организация по интелектуална собственост във връзка с изготвянето на двата интернет договора - ДАП и ДИЗ. Тя има за цел да допълни основните постановки на тези договори, като внесе повече яснота в тях и да адаптира авторскоправната закрила към предизвикателствата на информационното общество (*Atanasova, 2010 : 147*).

Тя хармонизира законодателството на членуващите в Европейския съюз (ЕС) държави по отношение на три основни права на авторите, изпълнителите, музикални и филмови продуценти и радио- и телевизионни организации:

1) Правото на възпроизвеждане (“reproduction right”) обхваща всички действия по размножаване на едно произведение, било то пряко или непряко, постоянно или временно, по какъвто и да е начин, под каквато и да е форма, на целия обект или на части от него. Уредбата на това право в Директива 2001/29 е по - пространна и по-конкретна от тази в ДАП и ДИЗ и осигурява по-високо равнище на закрила на всички категории носители на авторски и сродни права;

2) Правото на разгласяване/съобщаване на публиката (“right of communication to the public”) подобно на възприетия ДАП подход и тук правото на разгласяване обхваща правата на безжично излъчване и на предаване по кабел.

Директивата задължава всички държави-членки на ЕС да предвидят **изключителното право на авторите да разрешават или да забраняват разгласяването на произведенията** си по начин, позволяващ те да бъдат достъпни от място и по време, свободно избрани от публиката (т.е. тук е поместено и правото на предаване онлайн);

3) Правото на разпространение (“distribution right”) - изразява се в изключителното право на авторите да разрешават или да забраняват публичното

предоставяне на оригинала или на копия от техните произведения чрез продажба или по друг начин⁵.

В Директивата са поместени редица правила за закрила на техническите средства за защита на правата. Посредством тях се повишава равнището на закрила в сравнение с предвидените в интернет договорите на СОИС мерки. Националните законодателства са задължени да предвиждат санкции както при заобикалянето, повреждането или премахването на тези средства, така и за производството, вноса, разпространението, продажбата и рекламирането на устройства, които позволяват такова заобикаляне, повреждане или премахване. Предвижда се и държавите-членки да предоставят закрила срещу всяко лице, което умишлено, без разрешение :

- променя или премахва информация за управление на права;
- извършва действия, които позволяват достъп на публиката до закриляни

от директивата обекти, от които информацията за управление на права е отстранена или видоизменена без разрешение (*Kretschmer, 2003 : 333342*).

Обобщавайки казаното дотук може да се направи извода че Директива 2001/29 закрепва и доразвива постигнатото от международноправното регулиране в съответствие с новите реалности на информационните технологии и Интернет и съобразно стремежа на Европейската общност (ЕО) за изграждане на единен европейски пазар.

Конвенция за престъпленията в кибернетичното пространство на Съвета на Европа

През 1997 г. към Съвета на Европа се създава Експертна комисия по престъпленията в кибернетичното пространство, чиято основна задача е да изследва и дефинира новите престъпления, юрисдикцията на държавите и наказателната отговорност във връзка с комуникацията чрез Интернет. В резултат на свършената от експертната група работа се подготвя проект за Конвенция за престъпленията в кибернетичното пространство. Последната е приета на 109-тото заседание на Комитета на министрите на 8 ноември 2001 г. и е открита за подписване на срещата в Будапеща на 21 ноември 2001 г. Конвенцията е подписана и ратифицирана от нашата страна и е влязла в сила на първи юли 2004 г.

Сред основните престъпления, които конвенцията дефинира са и престъпленията, свързани с посегателства срещу авторското право и сродните му права (масово разпространение на пиратски копия на защитени творби и др.)⁶.

Конвенцията за престъпленията в кибернетичното пространство на Съвета на Европа дава определения на основните понятия във връзка с компютърните престъпления и предвижда конкретни мерки, които държавите-членки трябва да предприемат на национално равнище в областта на материалното и процесуалното

право.

Във връзка с наказателния процес конвенцията съдържа правила относно бързото запазване на данните, съхранявани в компютърните системи, и на данните, свързани с трафика, реда за предоставяне на такива данни, претърсването и изземването на съхраняваните компютърни данни, събирането в реално време на данни за трафика и на данни, свързани със съдържанието.

В областта на международното сътрудничество конвенцията въвежда няколко нови форми на взаимопомощ. Тя предвижда и създаване на постоянно действаща мрежа за контакти /т.нар. мрежа 24/7/, която да осигурява съдействие при разследването на компютърни престъпления (Тренчева, 2010 : 85-86).

Обвързването на Интернет с правото на интелектуална собственост е един неминуем етап от човешкото развитие. Целта на правото на интелектуална собственост е да може авторските произведения да бъдат предлагани при съответни условия. Интелектуалната собственост е стимул за бъдеща творческа работа и гарантира високо качество на съдържанието, на което хората да могат да се радват. Необходимо е адекватно законодателство, чрез което да се ограничи компютърната престъпност и нарушаването на авторските права върху произведения на интелектуалния труд⁷.

ИЗВОДИ

Направеното проучване на европейският подход в развитието на интелектуалната собственост на информационното общество в дигиталната ера и направеният анализ на Директива 2001/29 на Европейската общност (ЕО) за хармонизиране на някои аспекти на авторското право и сродните права в информационното общество и Конвенцията за престъпленията в кибернетичното пространство на Съвета на Европа дават обогатени знания по отношение на институционалната и законодателна дейност и очертават тенденциите за бързата й адаптация към новите условия на Интернет пространството.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Atanasova, I. *Crime, copyright and the Internet age*// Трета научна конференция на СУБ: *Науката, образованието и изкуството на 21 век. Благоевград, 2010, с.146-151*
2. Kretschmer, M. *Digital copyright: the end of an era.* // *European Intellectual Property Review* 25 (8), 2003, p. 333342.
3. Гълъбова, С. *Интегративност на източниците на научна информация и интелектуалната собственост, стандартизацията и управлението на качеството, С., WINI-1837, 2009, с.411.*
4. Тренчева, Т., *Нормативна уредба на авторското право в условията на Интернет* // Трета научна конференция на СУБ: *Науката, образованието и изкуството на 21 век. Благоевград, 2010, с.80-87*

5. Шопова, Т. Безопасността в Интернет европейски документи и опит // Международна научна конференция: „Интеркултурен диалог и интеграция” Благоевград, 12-13 май 2008, с. 111-113

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

1. European patent organization: <http://www.epo.org/about-us/epo/legal-foundations.html>
2. Administrative council - <http://www.epo.org/about-us/epo/administrative-council.html>
3. The European Patent office www.epo.org
4. База данни Espacenet www.espacenet.com
5. **Directive 2001/29/EC** of the European Parliament and of the Council of 22 may 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society http://eur-lex.europa.eu/pri/en/oj/dat/2001/l_167/l_16720010622en00100019.pdf
6. **Конвенция** за престъпления в кибернетичното пространство приета от Съвета на Европа, Будапеца, 2001, с.31 <http://www.law.uni-sofia.bg>
7. Интелектуална собственост: <http://www.cssbg.org/интелектуална-собственост.html>

PUBLIC RELATIONS В УПРАЖНЯВАНЕТО НА ВЛАСТТА

Любомира Динева
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Summary: *The communication is inherent to the unique tissue of the society and this is one of its basic characteristics. But there is something more: the communication is decisive for its effective government and progressive development. The successful prosecution of authority is related with the efforts to incorporate the voters to support a definite political ideology. The difficult purpose to concentrate the interests of the public and to be their guardian is destined for the political party. Besides they have to gain more and more followers like present the specific ideology in front of the citizens and to form new interests for the social groups. PR experts who work in political sphere should to bring out the socially useful accents in the programs of the political parties and candidates. In this way the experts put the focus on the real activities and they stimulate the search of concentrated information. This is an essential sign for dynamic development of the civil society in Bulgaria.*

Key words: *public relations, political PR*

В съвременните социални условия съжителството на отделните индивиди е невъзможно извън рамките на ефективната обществената комуникация. В житейския си път ние не реализираме стремежа си към общуване, ръководени единствено от първичния инстинкт за чисто биологично оцеляване. Има нещо друго, надиндивидуално, което се явява спойка на обществото и това е колективното съзнание, пренесло през вековете от поколение на поколение историческия опит като безценно наследство. Именно

като продукт на взаимодействието между индивидуалното и общественото съзнание се разбира комуникацията. Като социално явление тя е в сърцевината на конструктивните взаимоотношенията между хората в обществото.

Като специфична дейност, насочена към обединение и управление на човешките общности, се разглежда и политиката. Тя винаги е свързана с популяризирането на определени политически идеи, с целенасочени действия за приобщаване на хората към тях, както и ангажирането им при решаването на конкретни управленски задачи. Без активна гражданска подкрепа властта е нетрайна и трудно може да се задържи с мирни средства на установените позиции. Политическите идеи играят особена стимулираща и мобилизираща роля, когато се разберат правилно и преценят от народа. Ето защо на преден план изпъква въпросът за значението на градивната комуникация между управляващи и управлявани в процеса на легитимиране на властта. Този процес получава реализация в съвременните демократични политически системи чрез провеждането на избори. Във връзка с това следва да посочим, че все по-актуален става проблемът за увеличаващата се социална дистанция между управляващия елит и обекта на държавно управление. Трябва да отворим един аспект на взаимоотношенията, характерен именно за представителната демокрация, каквато е тя в нашата страна. Той е свързан с това, че между действията на електората в подкрепа на даден политик или партия и реалните последици за самите граждани съществува известно времево отграничаване. С оглед да бъде спечелен нужният процент от вота на гласуващите, тези личности трябва да бъдат убедени, привлечени да подкрепят конкретни обещания с реализация в бъдеще време, да видят своите интереси и потребности, превъплътени в една нематериална изгода, образно представена с думи, и да застанат зад тази идея. Поради това ролята на специалистите по връзки с обществеността* нараства все повече в контекста на съвременната обществена комуникация и нейните основни ценности- „търсене на обществен консенсус и спечелване на доверие” [1].

Властта по думите на доц. д-р Асен Йосифов не се нуждае единствено от „търпимостта и дисциплината на подчинените”[2]. Тя е свързана с един феномен, който битува в обществената среда и без чието съгласие става невъзможно нейното упражняване, а именно общественото мнение. В този смисъл от голямо значение са действията на специалистите по връзки с обществеността при формирането на общественото мнение по значими въпроси от политически характер. PR-практиците организират своите усилия към навременно комуникиране на основните информационни акценти по даден проблем с цел да ги превърнат в обобщаващи пунктове на съгласие между двете страни. Според становище на американските изследователи Артър Бенгли и Дейвид Труман [3] политиката се разбира като сфера за разрешаване на

конфликти между социалните групи. Самото общество е арена, на която политиката и дейността по Public Relations намират изява. То концентрира в себе си непрекъснати комуникационни потоци между хората и техните обединения, които го съставляват. Индивидите активно и целенасочено взаимодействат помежду си за задоволяване на различни потребности и интереси. Тези отношенията между социалните групи намират отражение в политиката и тя би могла да се разбира като средство за постигане на компромиси между групите в обществото. Споделеното разбиране между двете общуващи страни е в основата и на дефиницията, която дава Едуард Бернайс за Public Relations: „... изкуство, обърнато към социалната наука, в която обществените интереси са взети под внимание по-добре, отколкото финансовите...”.

Това изпъква с особено силен акцент и в приетото през 1982 година от Американското общество по PR определение: „Пъблик рилейшънс помага в нашето объркано и плуралистично общество по-лесно да се предприемат решения и действия чрез постигане на взаимно разбирателство сред групите и институциите. Чрез него се постига хармония между индивидуалната и обществената политика”. Политическата активност на хората е свързана с превръщането на частния интерес във всеобщ и обществен интерес. На практика това означава да се акцентира вниманието към два съществени проблема:

- да се осъзнае и в следствие на това да се приеме, че индивидуалният интерес може да бъде и обществен;
- да се осигури максимална подкрепа от страна на социалните групи при неговото ефективно задоволяване.

Public Relations е един от ефективните инструменти, който може да се използва за поддържане информираността на гражданите на добро ниво. По този начин ще им се предостави възможност за обоснован избор за активна гражданска позиция и ще ги мотивира за проявта ѝ. Тя е присъщ компонент на всяко демократично общество. То предполага приемането на избора или ангажиране с него, което се превръща във форма на участие и въздействие върху политическия процес. В него се откроява една от същностните характеристики на реалното гражданско общество в пределите на модерната демократична държава- разширяване и обогатяване на възможността на гражданите да участват в процеса на приемането на управленски решения. На лице са два подхода при въвличането на населението в управлението на държавата. Единият от тях е пряката демокрация. Посредством произвеждането на национални и местни референдуми, на осъществяването на гражданската инициатива или на общи събрания на населението в общините, кметствата, районите, кварталите и населените места се приемат непосредствено съответните решения. Другият подход, чрез който гражданите участват в управлението на съвременната държава, е т.нар. „политическо представителство”. То се формира от индивидите, които притежават избирателни права. Във възникналото отношение са налице двете страни. Едната от тях-

представителят, действа въз основа на упълномощаване от името на другата страна-представявания. Реализирането на парламентарно представителство е необходимо за осъществяване на избор и последващо легитимиране на властта. В конкурентната борба завоюването на печеливши позиции се постига чрез спечелване на общественото доверие, изграждане на положителен образ на партията или нейния лидер сред електората. Целта е осигуряване на положителния му вот и мотивиране на активна гражданска позиция.

Същевременно, една от насоките на „кризата в политическия модел”, за която говори проф. Петър-Емил Митев, е „кризата на електоралното доверие” [4]. Именно поради това трябва да посочим, че необходимостта от професионална дейност по PR изпъква на преден план най-осезателно в предизборната борба между партиите кандидатки. С цел да се включат в упражняването на властта, те насочват всичките си усилия в надпреварата за спечелване на електоралното доверие. Между действията на електората в подкрепа на даден политик или партия и реалните последствия за самите граждани съществува известно времево отграничаване. Празнината се запълва от активна двупосочна комуникация между управлявани и управляващи, при която основополагащи трябва да са едни от водещите принципи в дейността на PR практиците: отчетност и прозрачност. В противен случай кризата в електоралното доверие се задълбочава. „Симбиозата” между PR и политиката може да доведе до така желаното осъществяване на един „обществен договор”, в който основополагащи са хармонизираните отношения между участващите страни. Могат да бъдат систематизирани някои общи допирни точки между политиката и дейността по Public Relations са по отношение на: работа с общественото мнение и изграждане на обществено доверие; социална отговорност на кампаниите; постигане на общественополезен резултат, задоволяване на специфични обществени потребности и интереси; голяма зависимост от поддържането на добри отношения с медиите; наличие на двупосочни комуникационни потоци.

Мениджмънтът на връзките с обществеността в политиката не се изчерпва с еднократната кампания в предизборен период, а трябва да се разбира като функция с непрекъснато действие и многостранна насоченост:

- решаване на управленски проблеми, като се осигури една навременна информация в общественото пространство и се разясни пред заинтересованите публики ползата за всяка страна при решаване на съществуващия конфликт;
- напипване пулса на обществото във връзка със значими въпроси. Това води до насочване на вниманието към актуалните потребности и интереси и съответно съобразяването с тях;
- разглеждане на широката общественост не като обект на комуникационни облъчвания с манипулативна насоченост, а в ролята ѝ на активен партньор при създаване на една казано най-общо благоприятна жизнена среда;

- основен канал за комуникация от управлявани към управляващи, с което се гарантират едни нормални условия за това мнението на мнозинството

от избирателите да играе ролята на коректив на властта.

Преплитането на двете дейности в общественото пространство води до необходимостта от разкриване на съдържанието за това какво е политическия PR. С оглед на предметната му структура и сложни взаимоотношения между участващите субекти това е сравнително трудна задача. Изследователските търсения и дългогодишният опит на проф. Георги Манолов го довеждат до формулирането на следната дефиниция: „...специфична управленска дейност, която чрез двустранна комуникация цели реализацията на ефективни, качествени и реалистични връзки между различните държавни институции и широката общественост”. [5] В осъществяването на тези взаимни връзки между двете страни, Public Relations взема под внимание интересите им. На тази основа се разработват стратегии за постигане на поставените цели в конкретната фактическа обстановка.

Баланс е нужен не само в отношенията управлявани-управляващи, но и във връзката между PR и политиката. Конструиранието и реализирането на предизборна кампания не трябва да се превръща в заместител на правенето на политика, какъвто основателен извод прави проф. Анна Кръстева [6]. Доминиращото присъствие на кампаниите с негативна насоченост по време на парламентарните избори през 2009г. се тълкува като стремеж да се запълни дефицита на идеи и конструктивни послания. Претендентите за участие в държавното управление често не осъществяват една от своите основни функции: да изработват правителствени програми за действие на базата на политически философии, идеологии или платформи. Същевременно тази философия следва да бъде адресирана към различните социални групи по специфичен начин, за да бъде разбираема и да мотивира избирателите. В случая по време на избори тя се свежда до няколко определени послания в рамките на партийната програма.

Проф. Г. Манолов систематизирано представя основните модели на политическия PR [7], изведени на основата на комуникационните модели за практикуване на връзките с обществеността и описани от американските изследователи Джеймс Груниг и Тод Хънт през 1984г [8]:

1. *Модел на едностранното информиране без обратна връзка.* Той се определя като исторически първият модел, който се характеризира с еднопосочно подаване на информация към избирателите без възможност за обратна връзка. Това се реализира с помощта на писма, листовки и други подобни материали.

Интересен пример за подобен модел на комуникация намираме да се прилага на едно нетрадиционно място сред доста далеч от представите ни целева публика-българското училище и обучаващите се в него. Инициативата е на политическата партия НДСВ, която в началото на учебната 2008/2009 година пожелава успех на учениците чрез предоставяне на брендиращи с логото на партията пособия.

Разширяване обхвата на една предизборна кампания до подобни размери едва ли ще въздейства решаващо върху изхода от конкурентната надпревара. От друга страна, не могат да се възприемат учениците, намиращи се в неактивна изборителна възраст, за надежден реципиент на политическите послания. Дори следва да се предвиди и заемането на отбранителна позиция от страна на родителското тяло, което може да се окаже обезпокоено от посегателството на политическите дейци върху личното пространство на техните деца.

2. *Модел на едностранно информиране чрез масмедияте.* При него информационните съобщения се разгръщат като ветрило към една огромна и разнородна аудитория. В този случай политическият лидер или партия, които са в центъра на внимание в хода на комуникационния процес, се „насаждат“ като образ сред зрителските, читателските и слушателските аудитории.

Преекспонирането на образа в следствие на натрапчивото обществено присъствие може на свой ред да доведе до несъзнателното му избягване от страна на аудиторията. Срещуположният ефект се свързва с минимизиране на публичния образ, когато се подцени ролята на медиите по време на предизборни кампании, политически дебати по актуални въпроси, прилагане в действие на нетипични политически решения и др. избягването на медиите от политиците в някои случаи се дължи на „свенливост“, свързана с възможността журналисти да зададат „неудобни“ въпроси. Избягването на микрофона и камерите, както и използване на репликата „Не мога да дам информация по въпроса“ е нежелателно.

Доц. Боряна Димитрова („Алфа рисърч“) основателно посочва като погрешна PR-практика във връзка с изграждането на публичен образ на институциите „свърхконцентрация на политическото присъствие в медиите“ [9]. Необходимо е да се отбележи, че политиците заедно с техните PR-експерти се стремят да концентрират цялото си внимание върху това какво ще бъде показано в медиите. Изграждането на положителен имидж чрез средствата за масова комуникация се извършва за сметка на комуникацията със специфични целеви групи, които са заинтересовани от това, как ще се отразят върху техния начин на живот политическите реформи в публичната сфера.

3. *Двустранен асиметричен модел.* Този модел се характеризира с дейността по отчитане на психологическите особености на адресата и обратната връзка. При него от съществено значение е стриктно да се следи за резултатите от информационното въздействие върху електората. В основата на дейността по Public Relations на преден план изпъква преди всичко убеждението, а не само едностранното информиране. Това налага необходимостта всяка кампания да започне с изучаване на съответните целеви групи в обществото, като адресати на въздействието.

4. *Двустранен симетричен модел.* На лице е диалогично общуване между двете страни в името на взаимното разбирателство и съобразяване с интересите на социалните групи. Непрекъснато се отчита промяната в поведението и мнението на

обществеността, което води до преосмисляне и при необходимост внасяне на корекции в поведението на субектите на политическия PR.

Анализът на представените модели, подредени по хронологичен ред на възникване и налагане в практиката, показва, че като най-съвременен двустранният симетричен модел се отличава със своята диалогичност в отношенията между общуващите страни. Електоратът не се възприема като пасивен реципиент на информационни послания, а като активен партньор не само по време на избори. Въвличането на гласоподавателите в процеса на сътрудничество в рамките на обществото е определящо за ефективното реализиране на политическите програми и конструктивното развитие на социума. Това произтича от обстоятелството, че в демократичните общества съществува непрекъснат стремеж към поддържане на диалог между „институциите на властта, от една страна и общественото мнение, от друга”, като единствен начин за постигане на хармонични отношения в социума [10]. Томас Джеферсън признава значението на конструктивните взаимоотношения между широката общественост и властимащите, като в центъра на този двустранен диалог поставя връзките с обществеността.

Следва да подкрепим становището на проф. Г. Манолов, който към гореописаните модели прибавя и предизборния политически PR с основната му цел при организиране на политическите кампании: да се осигури мотивирана електорална подкрепа за отделните политически лидери или техните партии. Дейностите на специалистите тук се свързват предимно с информационно влияние върху целевите публики чрез едностранното въздействие на средствата за масова комуникация върху тях, както и отчитане на резултатите от това въздействие [11].

Като средство за осъществяване на социално сцепление комуникацията неминуемо се възприема като властови механизъм. Имплицитно заложен в дейността по Public Relations, комуникацията превръща посочената управленска функция в значим фактор за упражняването на държавната власт в посока на поддържане на стабилност и ред в обществото, хармонизиране на отношенията между различните субекти и максимално задоволяване на потребностите им. Следва да се отбележи, че при пряката демокрация се гарантира участието на народа в управлението на страната. Заедно с това следва да се има предвид, че мотивираното участие и демонстрирането на активна гражданска позиция се превръща в своеобразен лукс за нашето съвремие. Сключването на „обществен договор” от страна на електората се осъществява с голяма доза недоверие към втората страна-управляващи. Те в очите на гласувалите им доверие се идентифицират като хора, които след поемането на държавното управление, се насочват към постигане на своите частни, индивидуални или корпоративни интереси в противовес на общите прокламирани интереси в предизборната кампания. В така очерталата се картина неминуемо се вписва необходимостта от професионалните усилия на специалистите по Public Relations. Те имат задачата да изградят положителен публичен образ чрез комуникиране, а не

чрез манипулиране, както и чрез разясняване, а не чрез замъгляване. Поддържането на благоприятно отношение към партиите и техните дейатели изисква и комуникация за това какви управленски стъпки ще се предприемат за постигане на поставените общественозначими цели. От съществено значение е качеството на съдържащата се в транслираните към обществото съобщения, а не количествените натрупвания в медийното пространство. Всичко това спомага да се открие и възприеме ясно посланието, отправено от властта към гражданите.

ЛИТЕРАТУРА:

* В настоящата разработка терминът „връзки с обществеността” се използва с едно и също значение с английския термин Public Relations (или абревиатурата PR).

1. Петев, Т., *Теории за масовата комуникация*. С., 2004, с.35.
2. Йосифов, Ас., *Властта и нейните публики (елитарен или граждански модел на социална трансформация)*, Сб. Социална динамика и връзки с обществеността, Бл., 2004, с.29.
3. Карасимеонов, Г., *Политика и политически институции*, С., 1997. с. 13.
4. Митев, П.-Ем., *Политическите партии във функционирането на демокрацията в България*, Сб. Политически изследвания, 2009, бр.1-2, с.91.
5. Манолов, Г., *Политическият пазар*, П., 2008, с.251.
6. Кръстева, А., *Образи и послания на избори 2009*, Сб. Политически изследвания, 2009, бр.1-2, с.105.
7. Манолов, Г., *цит. съч.*, с.251.
8. Алексиева, С., *Пъблик рилейшънс*. С., 2008, с. 31.
9. http://www.dnevnik.bg/pazari/2009/11/16/816627_az_ministurut_i_mediite/?ref=rss.
10. Матеева, С., *Изследване на комуникациите и общественото мнение*, Бл., 2002, с.75.
11. Манолов, Г. *цит. съч.*, с.253.

АФРИКАНСКИЯТ СЪЮЗ, АРАБСКАТА ЛИГА И СЪБИТИЯТА В ЛИБИЯ

Николай Попов
ЮЗУ «Неофит Рилски», Благоевград

Резюме: *Основните цели на международните организации са свързани с предотвратяването на конфликти и постигането на мир и устойчиво развитие. Африканският съюз и Арабската лига имат такива функции в Близкия Изток и Северна Африка, където през последните месеци има напрежение предизвикано от желанието за промяна в съществуващия ред на отделни държави и най-вече в Либия.*

Ключови думи: *международни отношения, регионални организации, институции*

Събитията в Близкия Изток и Северна Африка от последните месеци поставят под напрежение не само региона, но и международната общност. Причина за това е

не само огромното значение на района заради петролните залежи, но и неочакваните до този момент за тази част на света явления, свързани с желанието за промяна на политическите системи и замяна на действащите режими с по-демократични. Един от основните фактори за появата и развитието на тези събития и процеси се оказаха и социалните мрежи в интернет.

Реакцията на обществата срещу натрупаните проблеми в Арабския свят започват с бунта в Тунис в края на 2010 и началото на 2011 година. Събитията в една от смятаните за най-стабилни държави в региона създадоха последствия и се пренесоха и в съседни държави. Международната общественост проследи с тревога и последвалите процеси в Египет, но най-сложна към момента се оказва ситуацията в Либия, в която поради специфичната форма на държавно управление не се създават предпоставки за бързо и успешно разрешаване на конфликта.

Муамар Кадафи управлява страната от далечната 1969 година. Сравнявайки brutния вътрешен продукт на глава от населението, държавата е една от най-богатите в Африка и трябва да има социална стабилност, но всъщност има силна социална стратификация, която поражда напрежение. Тази тенденция на нестабилност се подсилва и от факта, че по-голямата част от населението са млади хора под 30 годишна възраст, а както се оказа и в Тунис, и в Египет тази част от населението е изключително чувствителна към проблеми като безработица и нарушаване на човешки права и свободи. Либия е изключително важна не само заради това, че е един от най-важните доставчици на петрол и газ за Европа, но и заради сътрудничеството в сферата на нелегалната имиграция, която има за цел европейския континент.[5] Протичащият през последните месеци сблъсък между противници на режима на Лидера на революцията и негови поддръжници е с променлив успех. Призивите на опонентите на режима към международната общност за намеса, доведоха до предприемането на действия от страна на ООН и НАТО, за да се предотврати кризата в страната.

Една от основните форми на взаимодействие в международните отношения е сътрудничеството и именно тя предполага изграждането на системи за колективна сигурност, което намира своето проявление със създаването на международни организации след края на Втората световна война в много региони на света. Едни от основните цели на държавните обединения са да предотвратят напрежението и конфликтите, да спомогнат за постигнето на мир и устойчиво развитие. Африканският съюз и Арабската лига са организациите, които изпълняват такива функции на континента.

Основната регионална организация в Африка с общи политически компетенции е с първоначално наименование Организация за африканско единство (ОАЕ), чиято харта е подписана на 25 май 1963 година в Адис Абеба от държавните и правителствени ръководители на 32 държави. През 2002 година обединението е преобразувано в Африкански съюз. Първоначалното име на организацията предопределя основната цел в цялостната ѝ дейност, а именно постигане на единство

и солидарност между африканските държави чрез съгласуване и координиране на усилията в сферата на политиката и дипломацията, икономиката, науката и технологиите, образованието, здравеопазването, отбраната и сигурността. Важна задача, която произтича от поставената цел на организацията е да се преодолеят всички форми на колониализъм в Африканския континент и подпомагане на международното сътрудничество чрез зачитане Устава на ООН и Всеобщата декларация за човешките права.

Основните принципи, които определят разнообразната дейност на обединените петдесет и три африкански държави (без Мароко) са: равенство на членовете, ненамеса във вътрешните работи, мирно уреждане на споровете и зачитане на териториалната цялост на държавите, както и безусловното осъждане на подривните политически действия и посвещаване на целта за пълно освобождение на зависимите африкански територии.

Най-важните органи, определящи структурата на Африканския съюз са: Събранието на държавните и правителствените ръководители, Съветът на министрите, Генералният секретар и Комисията за посредничество, помирение и арбитраж.

Към спомагателните органи на Африканския съюз са включени специализирани комисии по икономически и социални въпроси, транспорт и съобщения, образование, наука, култура и здравеопазване, отбрана, човешки права, труд и работна сила. След края на апартейда в Южна Америка през 1994 г. престава да функционира създаденият Комитет за освобождение на Африка, който осигурявал финансова и военна помощ на националноосвободителните движения.

В продължение на четиридесет и осем години от създаването на Африканския съюз са направени немалко усилия за постигане на поставените цели и задачи. Но поради различните възгледи на някои от основните държави членки по много важни въпроси, свързани с намаляване на напрежението между африканските държави и тяхното регионално единство, не е постигнато споразумение. Така например, организацията не може да преодолее териториалните, а и някои други спорове, които са свързани с необходимостта от прекратяване на гражданските войни и опити за откъсване на територии. Някои от различията очертават разделянето на държавите в две основни групи "умерени" и "прогресивни". Направените усилия от организацията през 90-те години за посредничество между фракциите, които воюват помежду си, се оказват неуспешни.

Политическите, икономическите и социалните промени в Централна и Източна Европа през 90-те години предизвикват събранието на държавните и правителствени ръководители на Африканския съюз да анализира и обсъди възможностите за подобни промени и в Африканския континент. През 1991 година е приет от събранието на съюза договор за създаване на Африканска икономическа общност.

Въпреки посочените усилия на Африканския съюз, 90-те години се оказват трудни в неговата дейност. Напразни остават усилията за посредничество между

воюващите фракции в някои от африканските държави. Увеличаването на броя на бежанците и разселените лица създават допълнителни трудности на съюза. В същото време се задълбочава и финансовата криза. Неизплатените задължения към бюджета, поради закъснения на изплащанията на националните вноски предизвикват сериозни проблеми на организацията. Заплашена е способността да се отговори на неотложните икономически и социални нужди на континента. През 1995 г., поради несистемно внасяне вноските в продължение на единадесет години, организацията е принудена да лиши от право да гласуват и да се изказват на срещи и заседания десет държави. Други санкции са наложени на осем страни и през 1999 година.[3]

Африканският съюз поддържа сътрудничество с глобални и регионални органи на ООН, както и с някои от нейните специализирани агенции към отделни африкански, арабски и ислямски институции. За насърчаване на икономическата и културното сътрудничество през 1998 година е сключено споразумение с франкофонските държави.[2, 251-253] Либийският лидер Муамар Кадафи има важна роля при трансформирането на Организацията за африканско единство в Африкански съюз на срещата на държавните глави в Сирт, Либия през 1999 г. След приемането на неговия учредителен акт в Ломе, Того през 2000 г. промяната на названието на организацията е своеобразно търсене на подобно развитие като в Европейския съюз. През месец февруари 2009 година Муамар Кадафи е избран за председател на Африканския съюз, но не е преизбран за втори мандат през следващата. Европейският съюз поддържа политическо партньорство с Африканския съюз, което се обуславя от политическите реформи и безелите на икономически напредък в африканските страни.

Регионалното обединение Лига на арабските държави, което се намира в района на Северна Африка и Югозападна Азия е създадено на 22 март 1945 година в Кайро. Според някои политици и анализатори тя е най-успешният опит досега за укрепване на солидарността между арабските страни и координиране на тяхната политика и дейността им, свързана със защитаване на суверенитета им. В това отношение лигата се доближава до Африканския съюз, Организацията на американските държави и Съвета на Европа. Различава се от Европейския съюз по това, че не е постигнала необходимия напредък в регионалната интеграция и няма преки връзки и взаимоотношения с гражданите на страните, които членуват в нея. Освен посочената основна цел, лигата съдейства за реализирането на тясното сътрудничество между членуващите държави в следните по-важни области: икономика, финанси, търговия, селско стопанство, промишленост, комуникации, култура, социално благополучие, здравеопазване и др.

През последните десетилетия Арабската лига развива немалка дейност, която се отнася до сътрудничеството между отделните арабски държави. Въпреки това, че не е постигната необходимата сплотеност между тях, лигата има някои безспорни успехи по въпроси, свързани с външната политика на арабските държави. Така например, тя поддържа общо съгласие по палестинския въпрос, изразява общо

единодушие в подкрепа на Ирак при защита на правата му срещу Иран. Все още обаче арабските държави запазват своите различни позиции по отношение на Израел.

Според основните принципи, които са застъпени в дейността на Арабската лига всяка държава в нея е длъжна да уважава съществуващите форми на управление в останалите държави и да се въздържа от всякакви действия, насочени към промяната им. При уреждане на споровете помежду им не е позволено да се използва сила. При спор, който може да предизвика военни действия между две страни членки, или пък друга държава. Лигата се намесва в спора като посредник и изпълнява ролята на помирител. Когато някоя държава прояви агресивни действия или заплахата срещу държава членка на Лигата, тя взема решение чрез анонимно гласуване за необходимите мерки за отблъскване на агресията или заплахата. Подробностите за колективната сигурност на Лигата са уточнени в специално разработен Договор за обща отбрана и икономическо сътрудничество още от 1950 г., който влиза в сила през август 1952 г.

Съветът е висшият орган на Лигата, който определя нейната политика и стратегия. В него са включени представители на държавите членки, както и на Палестина. Сесиите на Лигата се провеждат в нейното седалище, или пък на друго специално определено място. Председателската роля се изпълнява по определен ред от представители на отделните държави. Когато най-малко две държави поискат извънредна сесия при необходимост, тя се свиква.

Основните функции на Съвета в Лигата се свежда до следното:

- да реализира основните цели в дейността;
- да съблюдава прилагането на споразуменията между отделните държави по специфичните въпроси;
- да определя посоките на сътрудничество с други международни организации в политическата, икономическата и социалната сфера.

На своите заседания Съветът приема решенията си с пълно единодушие. Те имат задължителен характер и се изпълняват от представителите на всички страни в съответствие със собствените им правила. При решаването на някои важни въпроси решенията могат да се вземат и чрез мнозинство при гласуването

Към Съвета на Лигата функционират няколко специализирани и технически комисии, които определят обсега на сътрудничеството между отделните държави и подготвят проекти за споразумения. И техните решения се вземат с обикновено мнозинство. В състава на специализираните комисии се включват министри от отделните държави, които имат отговорността за формирането на политиката на Лигата в различните сфери, както и по въпросите от вътрешните работи, правото, опазването на околната среда, здравеопазването, спорта, транспорта и съобщенията. Генералният секретариат е другият централен и постоянен орган в структурата на Арабската лига, който изпълнява политиката и програмата на съвета, съгласно решенията му. В него са включени генералният секретар, помощник генералните секретари, заедно с

необходимия персонал. Към Генералния секретариат функционират отдели по арабските въпроси, по икономически, международни, правни, социални и културни въпроси, информация, както и въпроси, свързани с Палестинската автономия, административни и финансови въпроси. Генералният секретар на Лигата се избира от Съвета с мнозинство от две трети за мандат от пет години. Той назначава помощник генералните секретари и главните служебни лица. Важна роля в лигата имат периодичните срещи на арабските крале и президенти. Те съставят конференцията на върха. Нейната първа среща е проведена през 1964 г. в Кайро.[4] Арабската лига е регионална организация, която е призната за такава от Устава на ООН, поради което поддържа тясно сътрудничество с някои нейни специализирани органи (Организацията за образование, наука и култура, Международната организация на труда, Световната здравна организация и др.)[2, 177-180]

Представените регионални организации имат своите позиции по отношение на кризата в Либия, които изразяваха през различните етапи на нейното развитие. Въпреки това може да се отбележи, че събитията продължават, а дори и намесата на ООН и НАТО не доведе до бързо и успешно разрешаване на ситуацията. Изводите, които могат да се направят са свързани с функциите, които трябва да осъществяват регионалните обединения. Ясно е, че въпреки тяхното огромно значение в развитието на международните отношения, те не успяват да предотвратят и да прекратят подобни събития и процеси.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Попов, Н., *Глобализация и регионализация. УИ „Неофит Рилски”, Благоевград, 2009.*
2. Скиавоне, Дж. *Международни организации. С., 2005.*
3. <http://www.africa-union.org/>
4. <http://www.arableagueonline.org>
5. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,14850993,00.html>

ПЕДАГОГИКА

THE PROJECT-BASED METHOD A PATH TO IMPLEMENT THE SYNERGETIC IN THE EDUCATION

Krassimira Marulevska
South-West University "Neophit Rilski",

Abstract: *The new socio-cultural environment evokes new requirements concerning the preparation of the contemporary person. The erudition today is expected to turn into a synonym of flexibility and of variation possibility combined with high competence. The problem of mastering of information and its rational use is becoming more and more popular. Education faces the need of knowledge organization and the need of gathering of the scattered knowledge. Furthermore knowledge integration should turn itself into a foundation for the global environmental thinking.*

Key Words: Interdisciplinary method as a scientific approach, project-based method, synergetic approach in the education.

Education today is expected to overcome its traditional function namely to teach social experience and to play a leading role in prevention and preparation of the human being to deal with crises and what's more to define the future way of living. The international academic discourse is still further confident that in searching for new, adequate educational models for our society, the theory of the complex non-linear systems (*synergy*) will be applied. Synergetic methodology allows the variety in the educational system to be viewed as a source for its development. Synergy allows us to formulate its interaction principles not only among the educational system itself but also among the different education institutions and the society as a whole. The new ideas are in unison with the new priorities in contemporary education. The science that investigates the mechanisms of self-organization in the complex systems orientate the teacher to master the internal points of human life, they help him to grasp variety and alternation of human-nature evolution. Synergetic approach offers new possibilities for effective management of the complex non-linear dynamic processes in the educational system.

The synergetic ideas fit perfectly into the context of the new pedagogical tendencies towards improvement of the contemporary educational system. In the meaning of the person-oriented pedagogy, various realizations of the synergetic ideas can be found. These ideas are part of the strategic development of the present day education and are mainly related to: the freedom of choice, the variability of the development opportunities, the personal potential, the integrity and the interaction. The modern tendencies and the already outlined priorities in education confirm the need to find sources to apply the synergetic method.

Broadly speaking the practical realization of the new interdisciplinary method should be traced in the synergy between the new and the tradition in the educational process. The synergetic interaction between the established traditional values in education and the new methods, forms and approaches results in a complicated pedagogical structure where per

sonal potential plays an important role in the pedagogical process.

The experimental work performed by the author of the present article confirms all that has been said above. The ideas of self-organization have been used in 2004 / 2005 academic year while trying to work out the ways of implementing the synergetic methods into the educational process. (Marulevska, 2009) A model variant that aimed at stimulating the synergetic potential through project work has been created. The effectiveness of the synergetic variant of the project-based primary school education has been proved experimentally. The results showed the potentials of the project-based method for the whole personal development of the students and their behavior in the changing interactive complexity. These results pointed out one of the ways of the implementation of the synergetic method into the education as well.

It should be mentioned, of course, that the ways of implementing self-organization methods in the educational process are various. Analyzing the pedagogical practice, the teacher is fully capable of interpretation of this bounty of the pedagogical deeds, interactions and events. The next stage is to find out the concrete possibilities to ameliorate the educational process via synthesis of the tradition and the innovation.

The project-based method is in accordance with the development strategies in the education. It puts the stressed on the intellectual potential of the person together with the moral values. The project-based method allows the students to be active in their own personal development. There are many examples in the history of education that show the implementation of the research methods into the practical work of the students. The traditional ways in education still prevail. The student is viewed as a recipient of information and the task is just to reproduce knowledge. The evaluation process still has a quantitative character. In order to reach the intellectual stage of each personality, the knowledge should be interiorized. The interiorization of knowledge passes undoubtedly through the active engagement of the student in an activity that is related to already mastered pieces of knowledge into the concrete problem-solving tasks that lead to the acquiring of new knowledge.

The choice of the project-based method as one of the paths to implement the synergetic idea into the educational process is set up on the great possibilities that it offers. The project-based method incorporates high synergetic potential. Its practical realization is related to integrative processes on different *levels*:

- *theoretical* the integration of knowledge (concepts, theories, conceptions) from different scientific spheres, their mutual enrichment and fulfillment that enables problem-solving activities in the global environmental context;

- *practical* the integration of skills and habits into the process of mastering of meta-cognitive skills needed in the complex world of interrelated processes and phenomena;

- *methodological* (in its narrow sense) The synthesis of methods, forms and means in the process of education which is non-linear and dynamic by nature;

- *social* the integrative processes happen on the level of:

- interpersonal relations in the educational process;
- the components of the pedagogical system and the elements of the social environment (educational, scientific, cultural institutions; government and non-governmental organizations, parental organizations, business environment, etc.)

The project-based method improves the quality of the educational process in the light of the above mentioned integrative interactions. The positive sides of the project-based education are:

- helps to individualize the education (bearing in mind the concrete, individual needs of the students);
- gives the opportunity of the students to form their own educational path, their own rhythm of development;
- stimulates the students to use the acquired knowledge into different problem-solving activities;
- helps the students to master new knowledge, to improve their skills and to form competences in the process of an active work;
- helps to improve motivation for further self-development and strengthening of his / her positions;
- puts the interpersonal relations „student teacher” and „student-student” on a higher level of equality and respect, partnership and mutual understanding;
- helps to establish a permanent feedback for discussing the positive and the negative elements of the students behavior;
- helps the student to create their own reflection on the educational process in order to improve it;
- helps to spare resources and at the same time makes an environment that is closer to that of the real life giving the students chance for self-development and self-realization (see Maslow, E., 2001, 244);
- the creative and the experimental work in the project realization stimulates the development of the students skills, it forms new competences and motivates further personal improvement as well;
- gives a chance to establish and to improve the communicational skills and the skills to work in a team group while playing different social roles (e. g. that of a leader, of a performer, of a mediator, etc.).

The project-based method matches exactly the synergetic ideas of the conducted self-development in the conditions of cooperative education. This presupposes the foundation of a complex pedagogical system (viewed on the macro level) and a dynamic system of the students personality (viewed on the micro level). The method establishes its own paths of development that match the internal evolutionary tendencies. The stress is placed on the small and correctly directed influences on the complex system which are in harmony with its own tendencies of development.

The project-based method can be applied very successfully in all of the stages of

the school education. Its realization has its specificity, of course, according to the age of the students. The correctly planned, organized and conducted use of the project-based method in the different degrees of education contributes to the whole personal development of the students. The successful application of the project-based work in V-VIII and IX XII grade will be undoubtedly simplified if the primary school students acquire the experience to work on school projects.

From the synergetic point of view, the project-based work of the students in the traditional educational system (namely the school, the family, the culture and the society, the media and the flow of information) experience a complete interaction of the educational spheres. The result is the presence of self-organization processes on the different levels: the students personality, the group of students, the class, the school (in cases when the project-based activity encompasses the whole school), the relation teacher-students, teachers-students and school staff-school management. The development of the self-organization mechanisms lead to quality changes in the respective structure. This resembles in a total harmony of the element interaction. These changes illustrate the evolutionary growth of each sub-system within the complex dynamic pedagogical system.

The cognitive interest of the students nourishes their motivation for active involvement in the self-dependent educational process directed toward important social problem-solving processes. During the project-based work the participants (the student himself, the group of students, the whole class or the teacher) get the chance to realize their personal potential in this interpersonal interaction, they transform each other into real subjects of the intellectual, the moral and the cultural development.

The human personality and the society as a whole represent complex, non-linear dynamic systems that are open to interaction and to information exchange with the environment. The constant increase of the information interaction on the complex system (the pedagogical system and its components) leads to instability. This instability can be even caused by the smallest disturbance. The complex system development comes to a point of choice (a bifurcation), a moment when the system can choose either of the two ways of development and as a result of self-organization processes to turn itself into something completely and evolutionary new.

Based on the synergetic notions of the self-organization, the variant of the model of the project-based educational process allows the students to master new knowledge and skills in the process of the different problem-solving activities. The model is based on the synergetic interaction whose potential is realized by the self-organization processes on the different levels of the pedagogical realities:

- coordinated activity of the subjects in the process of education which represents complex open and dynamic systems, a part of the whole didactic system;
- interaction of the traditional methods, forms, means of education and the innovational interactive method of the project-based work in the class system;
- interrelation and interdependence of the image-based and the logical; the real and

the abstract; the quantitative and the qualitative in the realization of the students' cognitive process;

- interaction of the mastered and the new knowledge, skills and competences;
- in the problem-solving activities related to self-cognitive processes and the environment;
- joined activity of the different analyzing authorities in information acquisition;
- synergetic interaction of the different and complex structures that form the flexible and dynamic educational area.

Here we find one of the possibilities of analyzing the quality of education in the process of the students' personal development. From the synergetic point of view the development of the complex system could be successfully analyzed by observation of a small number of parameters. The project-based method allows us to observe the following parameters: the cognitive activity; the emotional activity; the social activity.

The cognitive interest has the leading role. Its dynamics influences the self-organization processes of the students' personal development. The growing interest of the students in the process of the cognitive activity related to the project-based work is accompanied by a disturbance in the balance in the respective complex structures on the level of the student, the group of students, the class collectivity. It is realized in the aspiration toward the creation of a concrete final product – the result of the activity. The growth of the cognitive, the social and the emotional activity is a proof for the self-developing processes.

Having in mind the synergetic variant of the project-based educational activity the main role here is given to the synergetic ideas concerning the unity of the phenomena and the processes from our environment, to the ideas concerning the self-organization of the open complex dynamic systems, to the ideas concerning the mutual penetration and addition of the order and the chaos in the evolutionary development. Another important process is to activate the synergetic potential of the project-based method.

The conception potential formulated by John Dewey in the beginning of the XX century could be further developed successfully in the contemporary school education at all its levels. The stress could be placed on the mechanisms for self-organization of the students' educational process. The self-development process in the educational activity could be realized on the basis of integration of the content side and the interaction on the process side.

The principles are interdisciplinary by nature and this is how *the synergetic model of the project-based work* is realized. The principles are: *the anthropological; the hologram; the recursive*. The *anthropological principle* is related to the ability of the student to choose his individual educational trajectory and velocity of education bearing in mind his own personal characteristics and interests. Philosophically speaking the anthropological principle describes the human as “a phenomenon that has taken a specific place in the universe”. (The New Dictionary of Philosophy, 2003, p.1095) In the context of the pedagogical realities the anthropological principle realizes

itself in the idea of the uniqueness of the student and his valuable personality. Seen as a complex synthetic unity the students personality needs to be analyzed with the help of various scientific methods. This is exactly the place where the interdisciplinary approach (the synergetic method) should come into action. It enables us to encompass the whole pedagogical process.

The *recursive* and the *hologram principles* have been mentioned by the French sociologist E. Morin as crucial for the new thinking (Morin, E., 2000, 80-85). *The hologram principle* takes into consideration the fact that every element of the pedagogical system at every moment of its development bears information about the system as a whole and vice versa, the system as whole bears information about its elements. The hologram problem and its role in the scientific theory are investigated by many eminent scholars of the synergetic method. They are: S. P. Kurdjumov, E. N. Knjazeva, G. G. Malinetski, V. I. Arshinov, etc. The hologram principle presupposes to find specific characteristics of the complex dynamic structure that are part both of its past and its future. It represents a base for further analyses of the evolutionary development of the respective pedagogical system and its elements. The principle also gives us the chance to fasten the velocity of the system development.

The *recursive principle* realizes itself in the personal self-development which is a result of the creative formation of an own educational product. Under the term *recursive* in the dictionary of philosophy stands the repeating character of the human activity or of a social phenomenon (Kerimov, T. H., 2006). Theoretically the concept of recursiveness presupposes the overcoming of the traditional metaphysic oppositions of the social culture and the individual activity; the production and the reproduction; the subject and the object; the inner and the outer side. The reproduction is structurally incorporated in the production process.

The recursiveness is a condition for reproduction. The social phenomenon incorporates the other, the new. (Kerimov, T. H., 2006) There is a potential of self-development in the context of a complex student personality (viewed as an open dynamic system). The possibility for mastering new methods, competences and knowledge is present in this product activity. The recursive principle realizes itself completely in the project-based work. It incorporates the possibility for knowledge up-grading from the various forms of thought.

The essence of the created synergetic model of the project-based activity lies in the synergy of the traditional and the innovational methods of the different levels. The model has been tested in fourth grade of the primary school education. Variation and invariation elements are present in the realization of the educational process. The invariation part involves educational standarts and the curriculum of the school disciplines (mathematics, Bulgarian language and literature, Bulgarian history, biology, art, music). The variation part was created in the process of working on the project-based method founded on the synergetic principles.

The students personality is placed in the center of the synergetic variant of the

project-based education. It is seen as a complex, open, non-linear self-developing system. There has been an exchange of information between the dynamic structure of the students personality and the functional oriented didactic environment. This exchange causes periodic malfunctions of the balance followed by disturbances of the mechanisms of self-organization.

The created model of project-based activity is implemented in the conditions of subject-subjects relations that are based on the synergetic interaction between the forming elements of the pedagogical system on the different levels. One of the main points of the synergetic model is the acknowledged chaos in the whole process of acquisition. The student-teacher activity bears the mark of creativity and variation.

The stimulation of the personal potential is extremely important in education. The successful application of the model variant of the project-based activity requires deep understanding of the student's individuality. This enables the teacher to stimulate the student's personality evolution with small and correctly conducted influences.

The teacher faces the task to organize an optimal environment for the interactive process of synergetic communication between the participants in the educational process. The synergetic variant of the project-based work presupposes the situation and the variation character of the lesson activity. Special attention should be paid on the creation of the whole notion of the investigated objects (processes and phenomena) in the process of knowledge acquisition. The mutual addition of view points is of extreme importance. The student's possibility to present, discuss and defend their product is of paramount importance, too. They have the chance to evaluate their own potential and that of the other classmates, too. Mastering skills for mutual control is another characteristic of the project-based synergetic work. Last but not least is the importance of the own activity reflection and that of the others. This is a circumstance for tracing paths for personal development and perfection.

The structuring of the created synergetic model for the implementation of the project-based method is organized by stages. These stages follow the logic of the school projecting, namely the topic choice, the formulation of the problem, the final product, its presentation and evaluation. The technological structure of the student's project work consists of four stages:

- *preparation and planning* of the project activity;
- *project realization*;
- *presentation* of the results;
- *reflections* on the work.

Each of the stages is characterized by the four conditions of order and chaos, namely order, transition to chaos, chaos exit (the self-organization), chaos. *The order stage* is characterized by a relative stability of the respective complex non-linear structure (on the level of "the student's personality", "the student's community" and "the didactic system"). The information exchange between the complex system and the environment causes a disturbance in the homeostatic balance and leads to instability. The pedagogical reality faces

mainly information disturbances related to the lack of information or to great intensity of information. This is *the transition to chaos stage*. From the view point of synergy, the self-organization mechanisms are put into action when the instability factor in the system exceeds certain degree. These mechanisms turn the system into something completely new. The new condition could be realized in new behavior characteristic of the respective complex structure the finding of a new correct decision, the choice of a strategy, etc.

The first phase of *the preparation and planning stage* of the project-based activity is the discussion of the projects topic. It is obligatory to point out the projects importance for the individual personality and for the community (the group, the class, the school). This stage presupposes an active students participation in the discussion and the topic formulation. The participants in the project activity are due to define the tasks to be accomplished in order to reach the final goal. Group projects presuppose the formation of small groups for a joined work. Then the tasks have been distributed among the members of the group. The first phase is connected with the choice of the final product presentation. The students discuss the means of forming the results and their final presentation.

The second phase of the project structuring is *the realization stage*. The students execute a planned activity for accomplishing the tasks and reaching the final goal. That activity could be performed individually or in groups. A very important moment in *the planning stage* is the discussion of the intermediate results of the project-based activity. This enables the students to make immediate corrections if necessary. This is a way to have a constant dialogue and information exchange among the participants in the group (the group or the class) or among the members of the whole didactic community. This phase presupposes the formation of the final product of the project activity as well. The participants set the criteria for evaluation of the final results. The realization stage helps the students to mould the final result and prepare the presentation. The place, the time and the way of the project presentation have been set.

The presentation stage is connected with the conditions for the presentation itself: the room, the technical support, etc as parts of the overall psychological comfort of the educational environment. The presentation of the final product requires a certain order observation. The evaluation of the project results is a very important moment. It measures the degree of the product quality according to the beforehand set criteria. The evaluation requires certain evidences and good-hearted criticism. The choice of the presentation form is of a paramount importance for this stage of the activity. It could be done by organizing an exhibition, writing a book, creation of an album (in their traditional form or electronic variants), etc.

The reflection on the work is the concluding element in the structure of the synergetic variant of the project-based activity. It presupposes analysis of the project results. It also defines the projects contribution to the personal development of the students in intellectual, moral, social and emotional aspect. This stage deals also with the forms of popularizing the results of the project activity. Future topics, problems and tasks could be outlined, too.

We should bear in mind that there is a mutual penetration and addition among the different stages in the structure of the project activity. The stage boundary is relatively set and it depends on the concrete project topic that the students deal with. The functions of the teacher are further more complicated due to his / her responsibility to organize the educational process. What's more the teacher should stimulate the students individual development by a slight guidance influencing childrens own internal tendencies of development.

An important role in the realization of the project-based synergetic model is given to the interaction, the mutual addition and enrichment between the project-based method and the traditional methods of education: verbal, visual, practical, inductive, deductive, reproductive, etc.

The realization of the project-based method in the educational process is related to different forms of activity e.g. group activity, individual activity, project-supervisor consultations, expert consultations, excursions, experimental work, presentation (defense) of the project activity. The individual work could be performed both while working on individual projects and on group projects. Thus the students have the opportunity to cooperate and to work creatively. The participants in the project turn to consult the teacher or the experts on the existing problems. During the work on the project the students feel the support of the competent teacher and a constant dialogue is present. The exchange of information allows them to correct the mistakes. The paths for improvement could be traced. The result presentation and the argumentation of the project-based activity play an important role in the whole educational process.

The information technologies are widely used in the created project-based model of educational activity. Other traditional means are present as well. Such are: the books, the library resources, the audio- and video tapes, the museums, the student laboratory, etc. The electronic means that could be used in the realization of projects are: the computers, the virtual libraries, the interactive television, the multi-media, the mass media, etc (E. S. Polatt, 2000).

The created synergetic variant of a project-based educational activity overcomes the weak points of the classical variant of the project method and its practical realization. It happens on the basis of:

- mutual synergetic addition and enrichment of the educational theory and the practice, of deduction and induction in the process of knowledge mastering, of emotional and rational, visual and logic;
- use of the possibilities that the lesson and the class offer together with the project-based activity;
- conformity of the project-based activity and the topic distribution of the lesson content, thus ignoring the meaning of the educational plans and programs;
- new understanding of the role of the teacher as a competent consultant among equal participants in the process of education. The teacher guides the students in their personal development and evolution;

- permanent feedback on the basis of adequate esteem and self-esteem;
- reflection on ones behavior and activity.

LITERATURE:

1. Kerimov, T. H. / Т. Х. Керимов, *Современный философский словарь*. www.2.usu.ru/philosophy/soc_phil/rus/textst/slovar
2. Marulevska, K./ К. Марулевска, *Синергетиката в научното и образователното пространство*. Благоевград, 2009.
3. Marulevska, K./ К. Марулевска, *Проектно-базирана учебна дейност в началното училище*. Благоевград, 2009.
4. Maslow, E. / Е. Маслоу, *Мотивация и личност*. С., 2001.
5. Morin, E. / Е. Морен, *Мислещата глава. Преосмисляне на реформата. Реформиране на мисленето*. С., 2000.
6. *New Dictionary of Philosophy / Новейший философский словарь. Издание третье*, Минск, 2003.
7. Polatt, E. / *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования*. Под ред. Е.С.Полат, М., 2000.

EDUCATIONAL DEVELOPMENTAL GOALS IN THE NINE-YEAR PRIMARY SCHOOL FROM GRADES I TO III IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Ph. D. Emilija Gjorgjeva
Pedagogical faculty,
University “Goche Delchev” Shtip, Macedonia
M.A. Snezana Kirova
Faculty of Philology, University “Goche Delchev” Shtip, Macedonia

Abstract: *The paper Educational Development Goals in the Nine-Year Primary School from grades I to III covers the pedagogical approaches in defining the educational goals for forming an autonomous and creative individual. It emphasizes that the educational process in the primary schools plans the educational and functional aims and reviews the new approach in defining the aims, presented by a number of pedagogues, such as L. Bognar, V. Clarin, B. Bloom and others.*

Based on the modern understanding of the educational aims a profound study is made regarding the manner of defining these goals of the nine-year primary school in the Republic of Macedonia, thus proceeding with the theoretical knowledge in pedagogy, developmental psychology, didactics, philosophy of education, sociology, but also of the experience in primary schools in our country. The general aim supports the harmonious student development (cognitive, emotional, social and psycho-motor). Furthermore, the aims from the aspect of the individual, the society and the environment, and the development of students awareness and concern for their personal health and the importance of a healthy environment are established. The manner of

specifying the developmental aims from grades I to III of the nine-year primary school is considered (for all the stated components of the general aim) in the curricula for Macedonian language, introduction to the environment, mathematics, music, arts and physical and health education. The development of the aims can be viewed from the way they are defined for the period of development by grades and subject areas. This characteristic of the aims is particularly observed from the expected results for each subject area.

This paper also deals with the efforts made for empirical assessment (through tests and other relevant procedures) of the anticipated, i.e. expected results. This way of planning and assessment of the students achievements is extremely important for devising and defining the instructional aims in the second developmental period of the nine-year primary school.

Key words: *Educational goals, developmental aims, assessment of the students achievements.*

In the newer pedagogical periodicals special attention is given to defining the goals of education and upbringing. Generally it is about the purpose of upbringing for building an autonomous and creative personality. In addition, the educational process in schools indicates that the primary plan is to achieve educational, functional and upbringing goals. Thus, the authors L. Bognar and M. Matijevik in the book about university studies "Didactics" (2002) offer a new approach to defining educational goals. Their approach is based on the study concepts of authors from more developed democratic countries in which, for the purpose of determining the upbringing and education, the social and individual aspects are emerging. L. Bognar and M. Matijevik, while determining the social aspects of the educational goal, depart from certain philosophical and ethical norms, starting from certain sociological knowledge of the lawfulness of social life, certain social-psychological relations between the individual and society, but also the exact empirical indicators of current social problems and needs of society for the development of upbringing. In totalitarian societies, the goal of education is assigned on behalf of the dominant social groups, and in democratic societies this effect is less pronounced and allows more democratic access to the settling of upbringing goals. However, in every society, the development of the personality is placed as an educational goal, which enables reproduction of the existing society and its possible further development. If a society is determined to change, then, in order to allow all this, it persists in the education and upbringing to promote a system of values and moral norms that correspond to the needs of the respective society.

Besides, there are social and individual aspects of the educational goal which manifests itself in an individual plan with every pupil, in the sense to allow optimal development of all the potential possibilities of every individual and to satisfy his/her biological, social, cultural, business and other needs, as well as the needs of a higher level regarding self actualization, self activity, creativity and the like.

The educational tasks are determined based on the general goal of upbringing. They relate to the building and formation of the students personality, his/her moral orientation, views of life and the world around them, working, cultural and other habits, character traits and, generally speaking, the right attitude toward ourselves and others, toward work and

creativity. By adopting a system of knowledge, skills and abilities, the students build their positive character traits. Therefore, the purpose of teaching and other educational work in school consists not only of assisting the student in collecting, processing and retention of certain data in their consciousness, but also building his/her whole personality as modern citizens with cultural and moral values which have high intellectual, business, aesthetic, moral and physical qualities.

L. Bogнар and M. Matijevik offer a concrete structure of the goals and objectives of the educational process from theoretical studies of upbringing and education. From the aspect of society, educational goals and objectives are concerned with “development of the social community, existential education, social education and humanist education. From an individual aspect, educational goals and objectives imply “realization of a personality, biological needs, social needs”, as well as “need for self- actualization.

Educational goals and objectives in terms of society are concerned with “scientism of education, music education and technology education, and from the individual aspect with acquiring knowledge, skills and sensibility of the individual including “cognitive interests, concerns and affective psycho- motor interests”.¹ The studies of this problem in pedagogic periodicals show that special attention is given to setting the goals of teaching and learning. So, M.B. Klarin in the book “Pedagogical technology in the teaching process” (Pedagogical Institute of Macedonia, Skopje, 1995) considers several ways of setting goals. In the determination of the content objectives that are taught (e.g. to learn the content of some subjects) the question is what this way of determining the objectives gives. The answer to this question shows that the training covered the curricula which are systematized in the teaching units. However, this way of formulating objectives does not contain anything about the organization of teaching process. Furthermore, based on this way of formulating goals we cannot give any evaluation of their achievability. In other words, it appears that this way of setting goals is not useful for the teaching process.²

In practice, the determination of objectives approach through the activities of the teacher is sometimes used, for example, to introduce students to the principle of action (operations) of the internal combustion engine or to show students how to read a geographic map, etc. Note that this approach suggests the activity of the teacher, so the impression is that the teacher has the competence to explain the content in teaching. However, the teacher plans and determines their activity without having the opportunity to compare the actual outcomes in teaching because those results are not predictable with this way of setting goals. Practically, the non-operative nature of this way of setting goals is only hidden, but not overcome.³

The author adduces his findings and determination of objectives through internal processes of intellectual, emotional and other personal development of students. What is characteristic for this way is that generalized educational objectives are recognized, such as “to establish a skills analysis of the phenomena observed”, “to establish a skill for independent analyzing of the conditions and for finding a way to solve a mathematical task, etc. In

these formulations it is not clearly stated which teaching units these goals are related to. With this way of setting goals, orientations by which the achievement of objectives could be evaluated cannot be disclosed. However, this method is not fully unproductive because according to Klarin it is necessary to go one step further towards making the goals more precise. This can be achieved by setting goals through learning activities of students, for example, studying the cellular structure of plants, etc. But in this way of setting goals the teacher does not predict the most important moment, the expected result of teaching. The result is progress in the development of the student in the adoption and application of acquired knowledge. The manner of setting goals in pedagogic theory are known as the so called taxonomies of assessment of objectives according to the order and level of intellectual and other activities of the student from which we can clearly see the expected results.. So, after WWII a group of psychologists and teachers who were involved in the committee for colleges entrance exams in the U.S. under the guidance of renowned scientist B. Bloom spent years of research conducted in order to develop common rules and ways of clearly defining and determining the pedagogical goals. These studies in 1956 resulted with the first part of the "Taxonomy" which includes goals in the cognitive area. In the following decades, D. Kratval and other scientists wrote the second part of The Taxonomy in the affective area.³

REFERENCES:

1. Bloom S. B., (1970), "Taxonomy or classification of educational and upbringing goals" (translation by Prof. Ivan Furlan from the University of Zagreb), Belgrade
2. Bognar L. and Matijevik M., (2002), "Didactics", Zagreb, Skolska knjiga
3. "Encyclopedic dictionary of pedagogy", (1963), Zagreb, Matica Hrvatska
4. Klarin M. V., (1995), "Pedagogical technology in the teaching process", Skopje, Pedagogical Institute of Macedonia
5. "Concept of nine-year primary education", (2007), Skopje, Bureau for education development
6. "Curriculum of physical and health education for grades I-III of nine-year primary education", (2007), Skopje, Bureau for education development

FOOTNOTES:

1 L. Bognar, M. Matijevik, "Didactics", p. 158

2 M.B.Klarin, „Pedagogical technology in the teaching process”, page 19-20

3 Ibid., pp.19-20

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ЗНАНИЯ ЗА НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ ВЪВ ВИЗИЯТА НА НАЧАЛНИЯ УЧИТЕЛ

гл. ас. Антоанета Антонова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Summary: *A study among teachers in different cities (Blagoevgrad, Sofia, Plovdiv and etc.) has been conducted to establish what economic concepts students from 1st through 4th grade would be able to perceive. Constructing the system of concepts is consistent with ontodidaktical requirements for the selection of instructional content.*

A considerable part of the suggested concepts is studied in a lot of primary schools in various European countries and America.

The results point to the choice of concepts with particular nature, practically meaningful, concepts that are empirically known to them.

Установяващата се система на пазарни отношения даде тласък в развитието на интереса към икономическите знания. Възможността на всички слоеве от населението да вземат участие в този процес нарасна. Едновременно с това изследванията в областта на икономическото образование показват, че то не се развива достатъчно интензивно, така че да отговори на тази обществена тенденция и изостова от нарастналите обществени потребности в това отношение. И ако за това, съществува ли казусът “икономическо образование”, според Джудит Бреннеке, не съществува двусмислие, то по въпроси, на които отдавна е би трябвало да е отговорено, но не е, днешните отговори могат да бъдат закъснели и с последици за цялото общество: “Икономиката следва да бъде преподавана не като заместител на други дисциплини, а като основна дисциплина, от която останалите могат да черпят, изграждат и допълват... Икономическото образование на всички нива е едно от най-важните неща, които можем да извършим, то може да определи вида икономика и политическо обкръжение, в което ще действаме дълго време в бъдещето... Нуждата не е била никого по-голяма, възможността никога по-добра.”(2, 8-9).

Социално-икономическото образование на децата в широк смисъл трябва да се разглежда като процес и резултат от усвояване на икономически знания и умения, формиране качества на личността, мисленето и поведението, включване в социалните отношения, присъщи на работещия в съвременното производство, който се ръководи в своята дейност както от личните, така и от обществените интереси за повишаване ефективността на производството, разпределението, обмена и потреблението на материалните и духовни блага. Всеки човек постоянно изпълнява различни функции в обществените процеси - икономически, социални, политически. Влиза ежедневно в различни роли-на потребител, собственик, работник, работодател, данъкоплатец, ежедневно прави избори, взема решения и дори без да иска, на различни

равнища непрекъснато се сблъсква с икономиката-в къщи, на работното място, чрез средствата за масова информация и др. Подготовката му за този начин на живот в най-голяма степен се пада на училищното обучение. Ако трябва да формулираме целите на икономическото образование в училище, то тази формулировка не би трябвало да се различава твърде от утвърдените практики в това отношение: да се възпитат икономически грамотни членове на обществото, умеещи и разбиращи социално-икономическите процеси, икономически активни членове, способни да се включат в икономическия живот на страната; да се формират у учениците основите на системно и икономическо мислене, което ще им позволи да придобият умения и навици за осмисляне на новите икономически институции, взаимодействията между тях, и на тази основа аргументирано да обясняват икономическите явления и да прогнозираят своите действия; да се помогне на учениците да придобият опит за самостоятелно вземане на решения в различните жизнени ситуации, да придобият навици за усвояване и прилагане на икономическите знания при анализа и обяснението на икономическите явления и събития. (5).

Приемствеността в икономическото образование е една от главните предпоставки, осигуряваща цялостност на възприятията, непрекъснатост в социално-икономическата подготовка в началното, основното и средното училище. Приемствеността трябва да намира отражение в такава структура на икономическото образование, в която на всяка степен на общообразователното училище, решавайки проблемите на общото икономическо образование, ще се изпълняват и специфични функции, свързани с възрастовите особености на учениците.

Ако условно приемем, че икономическото образование на учениците може да се осъществи на три равнища (I-1-4 клас; II- 5-9 клас и III-10-11, 12 клас), първото равнище трябва да е задължително за всички. Проблемът за икономическото образование на учениците на това равнище досега се разглежда нерегламентирано и епизодично, намирайки място в отделни фрагменти от знания по някои учебни дисциплини като математика, домашен бит и технологии, околна среда, роден край, човек и общество за началните класове.

Анализът на литературата по проблема за икономическото образование на учениците от началните класове недвусмислено показва значително изоставане в това отношение. Ориентир в това отношение може да бъде практическото му решаване в редица страни както в Русия, така и на Запад. Неправителствена организация като Junior achievement от 1956 г. провежда подобна дейност в Европа, Америка, Азия. В Русия, Беларус, Казахстан и други бивши съветски републики хиляди ученици от началното училище се обучават по програми на тази организация. В Русия десетки са програмите, съставени през 90-те години. Независимо от значителния напредък през последните години, научната педагогическа мисъл в Русия все още не е успяла да се пребори с чиновническия подход на образователните министерства и да завоюва място на икономиката в задължителните учебни редмети за началното училище.

Независимо от това чрез съвместните усилия на вузовските преподаватели, Министерството на образованието, различни фондации и международни организации, учители-практици, на руския пазар за образователни услуги днес се предлагат няколко десетки учебни програми по училищна икономика за началните класове, издадени са и се издават десетки учебници, учебни пособия и методически ръководства.

Качеството на икономическото образование и възпитане на подрастващото поколение в училище в голяма степен зависи от качеството на подготовката на учителите. Подготовката на грамотни специалисти в това отношение е изключително сложна задача, която зависи от целенасочената дейност по подготовка на кадрите, от изучаването и разпространението между тях на добрия опит в това отношение.

С изследване проведено с учители от началните класове от град Благоевград (СОУИЧЕ “Людмил Стоянов”, VIII СОУ “Арсени Костенцев”, II ОУ “Д.Благоев”, IV ОУ “Д. Дебелянов”); ОУ с. Бело поле, Благоевградско, ОУ „Христо Ботев”, с. Байкал, Плевенско; СОУ „Св. Софроний Врачански” гр. Пловдив, ЧОУ „Климент Охридски” и ЧОУ „Тина Увалиева” си поставихме за цел да проучим учителското мнение по въпроса какви икономически понятия могат да се изучават от учениците в началното училище. Понятията, които трябваше да оценят учителите са включени в учебното съдържание в редица програми, учебници, пособия и други материали за началните класове в Русия, Беларус, Германия, Казахстан, щата Небраска, Мериленд в Америка, неправителствени организации като Junior achievement, Money manedjement international и др. При структуриране на системата от понятия се ръководехме както от онтодидактическите изисквания за избор на учебно съдържание (теорията за структуриране на учебниците и методическите пособия) така и от водещи теории за развитие на началното образование (теорията за двата типа обобщение и мислене, която е в основата на формирането на понятията, теорията за учебната дейност и нейния субект- В. В. Давидов, теорията за развиващото обучение в началните класове-В. В. Давидов и Л. В. Занков).

Предложените 89 понятия учителите оценяваха по 5-бална скала. Условно ги диференцирахме и означихме като „ близки” и „далечни” или такива, които са познати на децата на емпирично равнище и понятия, надхвърлящи техния опит в това отношение, с абстрактен смисъл. Идеята беше да се направят изводи, като се сравни техния избор с този на техни колеги от средния курс и преподаватели от професионални гимназии по икономика. За съжаление опитите ни в това отношение срещнаха съпротива. В няколкото анкетни карти, които попълниха недвусмислено беше показано, че знания с такъв характер трудно биха намерили място в обучението в началните класове. Предполагаме, че това се дължи предимно на техния професионален опит, който се основава на преподаване на знания на високо теоретично и практическо равнище, такива, каквито отговарят на държавните документи за образователното съдържание в това отношение. Отдалечеността им от обучението в началните класове, от специфичният начин за дидактическо редуциране на научните знания за

целите и нуждите на началното образование е вероятната причина за това отношение. Използваните математико-статистически методи позволяват да направим някои изводи, свързани основно с мнението на изследваните начални учители за това какви икономически понятия би било най-добре да се изучават от учениците от началните класове.

1) Максимална стойност (теоретично) по методиката на изследване е 5. Средна стойност за всички понятия - 3,251. В % към максималната стойност = $3,251/5,00 = 65\%$. Ако се приемат за модел границите, в които се счита за значим корелационния коефициент, стойността е с умерена значимост. По-долу ще опишем кои са тези понятия и по какъв начин са отразени от учителите.

2) Ако се вземе ранговата редица (Таблица: Ранжиране на понятията) и се приеме, че понятия с бал над 90 % от реално постигнатия максимум в оценките (на учителите за всички понятия), то тогава $0,9*209=188,1$. т.е. понятия с бал над 188 показват „отлична употреба” и може да се мисли, дали те не са подходящи за включване в учебното съдържание. Изчисленията се правят по аналогия с тези при тестовите. Стойности над 0,9 се считат за отлични, възможно най-високи и понятия с такива балове отразяват положителното мнение на учителите, като възможност и препоръка към съставяне на евентуално учебно съдържание.

По същата логика понятия с бал под 50 % изглеждат „слабо включени в употреба” и биха изглеждали трудни за овладяване от учениците, респективно според мнението на учителите трудно биха намерили място при конструиране на подобно учебно съдържание. Пак от таблицата за ранжиране на понятията: $0,5*209=105$, т.е. понятия с бал по-нисък от 105 отразява отрицателното отношение на учителите. Това са вероятните понятия, които според тях не трябва да се изучават от учениците в тази училищна възраст.

понятия	име	ранг	Бал	понятия	ранг	име	Бал
52	пари	1	209	59	51	приход	143
63	работа	2	208	15	52	дебитна карта	142
79	туризъм	3	206	87	53	финанси	142
6	банка	4	202	33	54	индустрия	138
78	транспорт	5	201	66	55	рамнина	135
51	пазар	6	197	81	56	търг марка	135
64	работна заплата	7	197	82	57	търг пренпр.	135
70	селско стопанство	8	195	23	58	заетост	133
89	печка	9	194	31	59	висок развитие	132
18	доход	10	193	20	60	държавна банка	130
53	печатба	11	192	42	61	лихва	126
80	търговия	12	192	50	62	недостиг	125
12	валута	13	190	85	63	фалит	123
68	реклама	14	187	54	64	посредник	122
71	собственост	15	186	35	65	капитал	120

62	промишленост	16	184		39	66	кредит	118
9	бизнес	17	184		7	67	банкрут	117
22	звем	18	184		25	68	наличък	114
73	стока	19	184		44	69	мито	113
72	спестяване	20	183		38	70	предприемателство	113
19	дълг	21	181		69	71	реклама	113
88	фирма	22	181		49	72	начален капитал	112
76	стопанство	23	180		43	73	лихвен процент	111
	качество на							
36	продукцията	24	178		34	74	инфлация	102
60	продажба	25	178		46	75	монополист	94
61	производство	26	178		45	76	монопол	92
65	работни места	27	178		74	77	стагнация	87
8	безработица	28	177		10	78	брокер	86
11	бюджет	29	174		32	79	иконом. решение	85
53	потребител	30	173		30	80	ик. институция	83
84	услуги	31	169		29	81	иконом. избор	74
26	икономика	32	167		28	82	ик. мотивация	70
37	конкуренция	33	165		38	83	контракт	63
73	спонсор	34	160		3	84	акция	53
17	договор	35	159		5	85	аренда	52
86	фермер	36	159		1	86	акционер	50
14	данъци	37	157		2	87	акц. друж-во	47
27	икономист	38	157		16	88	дефлация	40
83	търсене	39	153		4	89	цена	25
24	застраховка	40	154					
67	разход	41	154					
56	потребност	42	153					
21	загуба	43	152					
37	предлагане	44	152					
77	такси	45	150					
13	валутен курс	46	146					
40	кредитна карта	47	146					
41	криза	48	146					
47	звем	49	146					
48	ик. Доход	50	143					

Понятията, ранжирани от учителите с бал над 188 са следните: пари, работа, туризъм, банка, транспорт, пазар, работна заплата, селско стопанство, цена, печалба, търговия, валута. Сравнихме тези понятия с понятия, които проверихме при ученици от III и IV клас, които трябваше да решат определени тестове, с включени в тях икономически понятия. С най- висок индивидуален коефициент на правилност са понятията доход на семейството, потребител, бартер, търговски посредник, фермер, данък, разходи, пари или това са понятия, чиято битийност е свързана непосредствено с участието на децата в семейния живот. Случаите на съвпадение или близост на представите на учителите за това какви понятия трябва да се изучават в началните

класове и тези, които учениците познават, макар и на емпирично равнище са минимални. Това още веднъж ориентира към тезата, утвърждаваща необходимостта от специална икономическа подготовка на учениците от началните класове.

Сравнихме изборите на учителите и с понятия в документи, съдържащи икономически знания за ученици от началните класове (учебни програми, ръководства за учители, материали, съдържащи разработки на уроци по икономика и др.) в страни като Русия, САЩ, Германия, Казахстан, Англия и др. При обработката на тези документи установихме най-често срещаните понятия в тях: снай-висок ранг са потребности, пари, труд, услуги, ресурси, стока, пазар, банка, бизнес, избор, човешки ресурси, доход. Макар и в неголяма степен в двата случая има съвпадение на понятия като пари, банка, пазар, труд, печалба. Това навежда на мисълта, че учителите, въпреки липсата на специална подготовка в това отношение, имайки предвид икономическата среда и условия, при които живеят учениците, правилно могат да ориентират обучението и вероятно при конструиране на учебно съдържание с икономически характер би могло да се помисли за включване на тези понятия в това съдържание.

Понятията с бал под 105 са: инфлация, монопол, монополист, стагнация, брокер, икономическо решение, икономически институции, икономически избор, икономическа мотивация, контракт, акция, аренда, акционер, акционерно дружество, дефлация, алтернативна цена. Това са понятия, които се съдържат в по-голямата си степен в документи под формата на стандарти за обучение, учебни програми и материали за обучение на учениците с утвърдена дългогодишна практика и различно обучение / Junior Achievement ins. Colorado springs, Colorado. Copyright 2003; Appropriate Economic Concepts for Elementary Students UNO Center for Economic Education/1995; Evidence of Student Learning: Social Studies Learning Goals in Economics, 1995; Стандарти-Небраска. Национален съвет за икономическо образование на щата Небраска; Смирнова Т. В., Т. Н. Проснякова. Програма по икономике по системе Л. В. Занкова и др./

3) Чрез намиране на х- средно може да се анализира отношението между „близки“-„далечни“ понятия, като приехме, че близки са тези, които се познават от учениците на емпирично равнище, конкретни са по съдържание и имат за децата позната практическа значимост и абстрактни, които се формират на теоретично равнище, изискват определено по-висока степен на формиране на съответния тип мислене и съответния начин на обучение и са по-далече от техните житейски представи.

„Близки“ понятия (вж. Таблицата за ранжиране на понятията) определихме: 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 88, 89.

„Далечни” понятия са следните:

1, 2, 3, 4, 10, 16, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 45, 46, 48, 58, 66, 69, 74, 81, 82, 87.

Отношението между тях, представено таблично е следното:

Анкетни	ОБЩО - Учители	
	Sum	Average
Близки	8356	3,22
Далечни	3058	2,32

Анкетни - учители Благоевград		
	Sum	Average
Близки	4024	3,41
Далечни	1180	1,97

Анкетни - учители Пловдив		
	Sum	Average
Близки	3012	2,55
Далечни	848	1,41

Анкетни- СОУ ИЧЕ		
	Sum	Average
Близки	2643	4,48
Далечни	1027	2,05

Стойностите на х-средно на учителите от СОУИЧЕ и за двата вида понятия са най-високи в сравнение с тези на учителите от Благоевград и Пловдив и затова ги представяме отделно. Между стойностите на учителите в селата и тези в Благоевград без СОУИЧЕ и Пловдив няма съществена разлика и затова не ги отграничаваме.

Разликите в средните стойности както за отделните градове, така и общо за всички изследвани учители са в полза на „близките” понятия. Изборът на учителите ориентира към учебно съдържание, което включва знание с конкретен характер, практически значимо за учениците, емпирично познато.

4) За да установим величината на разсейване в броя на разглежданите понятия изчислихме коефициент на вариация. За цялата редица СКО е 1,01, а неговата „нормирана стойност”, т.е. коефициента на вариация е 0,31, т.е. попада в границата на висока вариация. При тази вариация изводът е следния: около цялата група от понятия изследваните учители трудно намират съгласие за значимостта им, а от тук за евентуалното им включване в учебно съдържание. Това е в границите на очакваното, тъй като представените понятия като проблем на учебното съдържание в тази възраст

представяват ново учебно съдържание, което до сега не е било предмет на дейност в практиката на учителите. Освен това представените понятия са съвкупност от изучаваните във всички посочени по-горе документи.

Ако се разгледа отношението „близки-далечни понятия”, средните стойности и коефициентите на вариация (V) съответно са :

Близки				
2,47	Средно за цялата извадка		СКО	V
X.вс.пон.	Xср.-X пон.	(Xср.-X пон.) ²	2,096713	0,85
Далечни				
0,78	Средно за цялата извадка		СКО	V
X.вс.пон.	Xср.-X пон.	(Xср.-X пон.) ²	3,169748	4,06

Изводът е, че коефициента на вариация при близките понятия е по-нисък от този при далечните, което показва, че по тях по-ясно се постига съгласие, макар че то като цяло е трудно постижимо при високия коефициент на вариация. Това е логично предвид достъпността на съдържанието на понятията и доколкото е познато на емпирично равнище (учителите не са икономисти).

Обобщеният извод, който можем да направим по отношение на изучаването на икономически знания в началните класове е, че този проблем във визията на изследваните начални учители е значим и би ориентирал при намирането на онтодидактически решения свързани с дидактическата редукция на икономическите знания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Appropriate Economic Concepts for Elementary Students UNO Center for Economic Education/ 1995.*
2. *Бреннеке Дж., Казусът икономическообразование, сн. Образование и професия, 2004.*
3. *Evidence of Student Learning: Social Studies Learning Goals in Economics. 1995.*
4. *Junior Achievement ins. Colorado springs, Colorado. Copiright 2003.*
5. *Концепция развития экономического образования в общеобразовательных школах (Новосибирская модель). Новосибирск 1999.*
6. *Смирнова Т. В., Т. Н. Проснякова. Программа по экономике по системе Л. В. Занкова. М. 1998.*
7. <http://www.mcrel.org/standards-benchmarks/standardslib/econ.html>

GOALS OF PRIMARY EDUCATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Phd Emilija Petrova Gjorgyjeva
Pedagogical faculty, University "Goche Delchev" Shtip,
Macedonia

M.A. Snezana Kirova
Faculty of Philology, University "Goche Delchev" Shtip,
Macedonia

***Abstract:** In order to define the purpose of education and upbringing we start from the achievements in the science of education (in pedagogy, developmental psychology, philosophy of education, sociology), but from our positive experiences in primary schools as well. At the same time it covers the objectives for harmonious development of students, in terms of an individual and society, as well as essential elements in the development of civic awareness and the attention of students towards their own health. It explains what is covered by every aspect of the above goal of upbringing and education.*

The following aspects are contained in the general goal:

1. In terms of an individual, the harmonious development of students (cognitive, emotional, social and psychomotor) is affirmed in conformity with their individual skills and laws of development, and the development of the student's personality based on principles of respect for fundamental human rights and freedoms.
2. In terms of an individual, society and environment the need for training students to adopt a system of knowledge and skills for independent, effective and creative work in the social and natural environment is stressed.
3. From the aspect of society and the individual, the need for developing civic awareness among students about belonging to the Republic of Macedonia and fostering of their national and cultural identity in the spirit of respect for people regardless of their social, cultural, gender and religious affiliation and physical or mental capabilities is emphasized.
4. At the same time, the goal of upbringing is related to the development of awareness and concern among students about their own health and the importance of a healthy environment.¹

For the first aspect, the harmonious development of students, the purpose of education and upbringing implies:

- development of students awareness about their own individuality, prompting their self-confidence and responsibility for their acts;
- upbringing aiming to develop respect for human rights, gender equality and fundamental freedoms, and for living in a democratic society, all this with methods that support these values;

- development of communication skills, critical thinking and creativity in students;
- development of abilities to recognize ones own feelings, and understanding of the feelings of others;
- promotion of the importance of learning and work;
- enabling students to assess their own progress.²

The next goal of training students to adopt a system of knowledge and to develop individual abilities can be achieved by the following:

- learning general and applicable knowledge necessary in students everyday lives;
- adoption of basic knowledge in the field of language, nature, society and man through respective teaching subjects, and this in a way that will allow internationally comparable standards of knowledge in different development periods of the students and at the end of primary school;
- instigation of intellectual curiosity, sense of beauty, and explorative spirit in students;
- stimulating creativity and ability for expression in the area of music, plastic art and other artistic forms;
- creating conditions for the development of talented students, and for support and development of children with special educational needs.³

The development of civic awareness and system of values in primary school is achieved by means of learning contents and activities that imply:

- development of students abilities for understanding, informing and expressing in Macedonian language, and in multilingual environments in Macedonian and Albanian, i.e. Turkish, Serbian, as well as in other languages;
- learning about the past and cultural traditions of the Macedonian people, about the cultural traditions of ethnic communities in the Republic of Macedonia, as well as about the traditions and statehood of Macedonia;
- learning foreign languages and enabling students to communicate and familiarize with other cultures and achievements of other peoples in the world;
- promotion of the principles of equality among people regardless of their origin or affiliation;
- promotion of the significance of tolerant behavior, solidarity and development of nonviolent conflict resolution.⁴

Concern of students about their own health can be promoted and developed through the contents and activities that enable:

- promotion of healthy lifestyles and education of students about taking responsibility for their own health and for environmental and nature protection;
- creating a favorable climate and training conditions for the physical and psychological safety of students in school.⁵

The goal of primary education defined in this manner is the starting point for the planning of teaching and other activities of students and for the development of the program

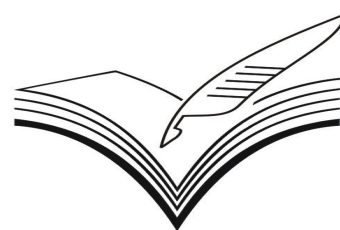
of work in primary school. Therefore, the curriculum contains specified objectives, contents and activities, as well as methods of educational work in primary school. All of this can be seen in the curriculum in more detail and more clearly.

REFERENCES:

1. Bloom S. B., (1970), *“Taxonomy or classification of educational and upbringing goals”* (translation by Prof. Ivan Furlan from the University of Zagreb), Belgrade
2. Bognar L. and Matijevik M., (2002), *“Didactics”*, Zagreb, Skolska knjiga
3. *“Encyclopedic dictionary of pedagogy”*, (1963), Zagreb, Matica Hrvatska
4. Klarin M. V., (1995), *“Pedagogical technology in the teaching process”*, Skopje, Pedagogical Institute of Macedonia
5. *“Concept of nine-year primary education”*, (2007), Skopje, Bureau for education development
6. *“Curriculum of physical and health education for grades I-III of nine-year primary education”*, (2007), Skopje, Bureau for education development

FOOTNOTES:

1. *“Concept of nine-year primary education“*, pp 74-76
2. *Ibid*, p. 74
3. *Ibid*, p. 74
4. *Ibid*, p. 76
5. *Ibid*, p. 76

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

ИНТЕГРАТИВНОТО ЗНАНИЕ ЗА ИЗКУСТВОТО

доц. д-р Татяна Шопова
ЮЗУ „Неофит Рилски”

Abstract: *At the present stage of scientific knowledge development of art the question is currently discussed. This knowledge however is not a conglomerate from scientific interests of the various sciences, each of all researches for its place in its own subject. There is some other system too from the knowledge, which is devoted to the art as a unique subject, a science with definite internal structure, methods and all necessities in this case related to internal thematic and logic connections.*

Knowledge of art received from various sciences, however, should be integrated. The need for such unification is determined by the specific nature of the studied object, because art as a kind of organic phenomenon requires complete integrity and knowledge about it.

The model of interrelated knowledge of art could be defined as “art studies”. In that way the discussing problems about the correctness of traditional concept “art studies” in hands as a simple sum of all sciences and theories for different arts could be taken down from their discussions.

Key Words: *scientific knowledge of art, systematic approach to art.*

Както знаем изкуството със своята сложна и обособена структура в духовния живот на човечеството привлича различни науки, всяка една от които търси мястото му в нейния собствен предмет на изследване. Не случайно в съвременността интересът към проблемите на интегралното изследване на художествените явления все повече нараства.

Изучаването на изкуството от страна на частните науки произтича от всеизвестния факт, че то има много измерения, от една страна и от неговото присъствие в социалния живот на човека и човешките формални или неформални групи, от друга. По тези две причини то по необходимост се включва или е свързано с предмета почти на всяка една от частните науки. Можем да го открием и в предмета на някои от приложните области на научното познание, каквито са машинознанието, приложната химия или например металургията.

Особен интерес обаче то представлява за науките от обществознанието и главно за онези от тях, които изучават пряко човешкия живот, духовните процеси или социалните структури. Сред тях не можем да не открием ролята на културологията, социологията, психологията, педагогиката и естетиката, които дават своя принос в постигане на научното знание за изкуството.

Като социален феномен изкуството почти във всяко едно отношение е част от самата култура и в прекия смисъл на думата се подчинява на онези закономерности, на които се подчинява и духовната култура. Това е главното основание за интереса на културологията към изкуството.

Но има и други основания, които произтичат пряко от същността на нейния предмет. Изкуството е част от културата на дадено общество, на обществото въобще и културологията не може да го отмени даже, ако случайно на някой хрумне да стори това. Никой не може да си представи науката за културата, в чийто предмет да не е включено и изкуството, заедно с неговата същност, функции и място в културата на обществото.

Като предмет на културологията изкуството буди нейния интерес главно с това, че е разновидност на целенасоченото въздействие върху съществуващото, както в най-общи линии може да се определи и самата култура [Николов 1994]. То е своеобразна изява на културното действие, която въпреки своята специфика представлява подчертан интерес за културологията именно като едно от проявленията на културата.

По своята същност и предназначение изкуството е обществено явление и следователно - органична част на обществото, която като такава не може да съществува извън него. Детерминирано от обществения живот, в същото време изкуството самото обуславя в значителна степен обществената потребност от художеството и способността за неговото възприемане. Ето защо социологията проявява изключителен интерес към изкуството и го включва в своя предмет на изследване.

В изкуството се реализира специфичната активност на субекта на художествената дейност по обективизирането на определен социален смисъл в даден артефакт, каквато в случая е художествената творба. Насочена към мисълта, чувствата и волята на реципиента, тя изпъква като една атомарна форма на социален контакт между художника и публиката, която има своя роля в общуването и социалните връзки между индивидите изобщо. Известни са схващанията в социологията за комуникацията като основен израз на социалния феномен. Има автори, според които тя е главният механизъм на социалния живот. Други автори [Николов 1999] считат комуникацията за един от основните механизми на социалното сцепление. От тази гледна точка всяка една единица комуникация е в същото време и единица социално сцепление. Това можем да кажем и за различните видове комуникация и следователно за изкуството като една от най-разпространените форми на социална комуникация. Не е случайно поради това, че за социологията изкуството е било и продължава да е една от нейните постоянни и неизменни теми.

За социологията изкуството представлява интерес и от гледна точка на неговата собствена социална динамика. Вътрешна и външна, изразяваща се както във взаимоотношението вътре в него, каквото е взаимоотношението между твореца и неговата публика, така и в отношенията му с другите области на социалния живот и техните субекти.

С редица свои страни и преди всичко с изискването да се изучи духовната дейност на човека и неговото мислене като динамичен процес социологията

на изкуството дава възможност на изследователя да разкрие психологическите аспекти на творчеството и възприемането на художествените творби. Психологията на изкуството разкрива цялото многообразие от психични процеси и качества, които съпровождат процесите на създаване на художествените произведения от художника и на тяхното възприемане от публиката. При изграждането на новата “поетична действителност” художникът твори с цялото свое същество, всички негови психични способности и сили се усилват в определена от художествено-творческата задача насока. В процеса на художественото възприемане зрителят, читателят или слушателят участва като сътворец, който посредством мобилизирането на всички психични процеси прониква през материално-предметната страна на художественото произведение в неговото идейно-духовно съдържание. Изкуството се обръща към съкровено-личностните механизми на психиката на възприемащия, с помощта на които художествените образи сътворчески се обогатяват от въображението на възприемащия, съотнасят се с неговия личен опит и умения за проникване във вътрешните слоеве на творбата.

Широкото използване на средствата на комуникацията, тяхното изучаване обуслови и интензивния ръст на семиотиката, чийто обект на внимание са общите закони на битие и функциониране на знаковите системи. Изкуството е вид човешка комуникация и това оправдава усилията да се разпространи семиотичния подход към изучаване на художествените явления. Комуникационният белег на изкуството е един от същностните му признаци, без който не бихме могли да разберем самото му съществуване в социума. В семиотиката е налице и разбирането, че знакът няма свое собствено значение извън процеса на означаването. Той е знак в случаите, когато е известен интерпретаторът на онова, към което ни насочва. Той е средството, чрез което се осъществява духовното съприкосновение на знаковсъздателя и възприемащия субект /интерпретатора/. Това разбиране на семиотиката можем да отнесем и към изкуството, което се проявява като особен социален процес, социално отношение, включващо както създателя, така и “потребителя” на художествената творба, която представлява тяхно свързващо звено. В тази си роля произведението на изкуството може да се разглежда като знак, но с уговорката, че в повечето случаи знакът е в система от знаци и позволява да се осъществи духовната връзка между участващите субекти на художествената комуникация.

Изкуството е обект на изследване и от страна на естетиката, която има за предмет неговата естетическа ценност за човека. Изкуството е проникнато от естетическото начало във всички свои структурни звена, то е налице както в дейността на художника и в неговите творби, така и в самия акт на възприемане и оценка на заключеното в тия творби духовно съдържание. В този смисъл то е необходима част от предмета на естетическата наука. Но само част ли?

Изкуството се нуждае от естетиката поради силата на рефлексията, която може да му помогне да бъде ясно обособено сред другите явления в социалния живот.

Естетиката трябва да обясни начина на разгръщане на художествените произведения или както се изразява Т. Адорно, главната задача на естетиката е определянето на духа в художествените произведения. Това не означава съвпадение на естетическия анализ с иманентния на произведението анализ, с който се занимават различните клонове на изкуствознанието. “Мястото на една философска естетика, тясно свързана с идеята за иманентен на произведението анализ, е там, докдето този анализ никога не стига. Нейната втора рефлексия следва да отхвърли от себе си фактическото състояние, на което се натъква анализът, и чрез емфатична критика да надскочи себе си и да проникне в истинното съдържание” [Адорно 2002: 496]. Тя им дава основните принципи и изходни позиции за изследване на художествените явления и факти

Успоредно с интереса на отделните науки и амбициите на естетиката да осъществява функцията на комплексно знание за изкуството, в научната литература и научната практика продължават да се изявяват и други, междинни науки и научни области, които също претендират за свое място в системата от знания за изкуството. Част от тях са с ясна ориентация към всеобхватност или обратно към стремежа да се отрича необходимостта от подобна всеобхватност. Свидетели сме на явления в научната литература, подобни на отношението и към културологията, която често се представя само като приложно знание или като изкуствено и абстрактно съчетание на знанията за отделните културни явления.

Към всичко това можем да добавим и факта, че почти всяка област на изкуството вече има като научна опора своя теория или система от знания, които в някои случаи с право се представят и като самостоятелни науки в системата на науката въобще. Да споменем само литературознанието и музикознанието сред цялата поредица от такива научни области, за да се убедим, че и поотделно и сборно това е една задълбочена и твърде обширна област, която съвсем не може да бъде пренебрегната от никой автор като елемент от всеобщата система на изкуствознанието.

Основания, за да говорим за такава система, е и обстоятелството, че наред с изследователските прояви по отношение на изкуството научното знание за него се попълва, често пъти много богато, от различните области на художествената критика литературна, музикална, театрална и т.н. Да добавим към всичко това и цялата серия от изследвания за изкуството и неговата същност в самата художествена практика, извършвани от неговите най-изтъкнати представители, (например, Айзенщайн и Рене Клер в киното, Леонардо да Винчи и Василий Кандински в живописа, Юго или Толстой в литературата, Кабалевски в музиката и т.н.).

В съвременния етап от развитието на научното познание за изкуството обаче продължава да се обсъжда въпросът дали това знание все пак не е един конгломерат от научните интереси на различните науки, всяка една от които търси мястото му в нейния собствен предмет. Или наред с него е налице и една друга система от знания,

която е посветена изцяло на изкуството като единствен неин предмет, наука с определен вътрешен строеж, методи и всички необходими в този случай вътрешни тематични и логически връзки?

Има много причини и основания да се твърди, че тази панорама от знания все пак е една своеобразна система, която като такава е организирана или може да се организира, включително и от дидактична гледна точка. Тази система на научното знание за изкуството има и своя методологически фон.

Проблемът, който се очертава, е: има ли такава наука за изкуството, която да бъде систематизиран сбор от отделните знания, дадени от различните науки за изкуството? Може ли сумата от отделните подходи в изучаването на изкуството да разкрие неговата специфика?

Пред изследователя се откроява въпросът за определяне на една систематична рамка, в която получените знания за изкуството могат да бъдат интегрирани. Значение за по-успешното решаване на тези въпроси имат методологическите размишления на Макс Вебер, отнасящи се до обективността на социалнонаучното познание. Познанието на културната действителност според него, което предполага особените и “едностранчиви” гледни точки на емпиричното знание, е обусловено от ценностните идеи на изследователя. Без съобразяване с ценностните идеи, които властват над изследователя и над неговата епоха, не би имало принцип за подбор на материала и каквото и да било смислено познание на индивидуално действителното. Въпросът е за значението на теорията и на теоретичното изграждане на понятията за познанието на културната действителност. Става дума не за противопоставяне между “абстрактно”-теоретичен метод и емпирично изследване, а за постигане на синтез на базата на изграждане на “идеални типове” /ценностни съждения/, които придават на емпирично даденото познавателна ценност и значение.

Постигането на пълна, цялостна картина на изкуството чрез изследователски синтез предполага не само диференциация на науките за изкуството и използване на техните методи в изследването на художествения предмет, но и тяхната интеграция, органичното им свързване на базата на определена методологическа основа. Самият Вебер в студията си “Смисълът на “свобода от ценности” в социологията и в икономическата наука” посочва начина, по който емпиричната история на изкуството и емпиричната социология на изкуството подхождат към художествените явления. Обръщайки се например към изкуството на готическата архитектура, историята на изкуството и социологията на изкуството разкриват тези фактически, технически, социални и психологически условия на новия стил, с което приключват своята чисто емпирична задача. Те обаче не “оценяват” архитектурните творби, не установяват тяхната естетическа ценност. Подобни според Вебер са процесите, които протичат в историята на музиката, на живописата и т.н.” Пълната обособеност на ценностната сфера от сферата на емпиричното намира израз по характерен начин в обстоятелството, че прилагането на определена ... *техника*, не ни казва нищо за *естетическата*

ценност на живописната творба ... от гледна точка на емпирично-каузалното разглеждане обаче тъкмо промените в “техниката” ... са най-важният общоустановим момент на развитие на изкуството” [Вебер 1998: 229-230].

Представяйки това свое разбиране за емпиричното изследване на изкуството, големият немски социолог стига до заключението, че този вид изследване на художествените произведения е немислимо без естетическото оценяване, т. е. без фундамента на естетическия опит. Тази мисъл на Вебер можем да поставим в основата на предприятия от нас опит за интегриране на научните знания за изкуството.

Знанието, което се получава при прилагането на един или друг частнонаучен подход в изучаването на изкуството, не трябва да се универсализира и да се разпростира при обяснението на художественото цяло. Нито една от науките, които се обръщат към изкуството, не трябва да свежда отделната част към цялостното му единство. Така и знанието, което тя дава, се отнася към определен аспект; то не може да бъде и сбор от знанията за отделните страни, които другите науки за изкуството дават.

Само интегралният подход, при който целостността на обекта се разглежда като изходен момент, определящ функционалната целесъобразност на частите, може да доведе до получаване на синтетично знание за изкуството.

Координирането, съгласуването на многообразието от научни подходи към изучаването на изкуството, породено от неговата сложна многопланова природа, може да се осъществи в рамките на изкуствознанието, но разбрано не в традиционния смисъл като история и теория на изкуството, а като цялостна система от научни знания за изкуството.

В изкуствознанието могат да се очертаят два големи пласта: *хоризонтален* (в него влизат частните теории и истории на отделните видове изкуства теория и история на литературата, на музиката, на скулптурата, на живописата, на архитектурата, на киното, на театъра и т.н.) и *вертикален* (тук влиза изучаването на отделните аспекти на изкуството от страна на различни частни науки социология на изкуството, психология на изкуството, семиотика на изкуството и т.н.). Наред с тях се откроява и една трета област *обща теория на изкуството*, която може да се идентифицира с естетиката, но само с тази своя част, а именно като наука за най-общите свойства, закони и закономерности на историческото развитие и функциониране на изкуството.

И изкуствоведските дисциплини, и естетиката имат един и същ предмет на изследване изкуството, но се различават в своите обекти на изследване. Теориите и историите на отделните изкуства са частни науки по отношение на естетиката, тъй като изучават не общото (валидно за всички видове художествено творчество) в изкуството, а неговото специфично проявление в особеното (например в музиката, или в литературата, или в живописата и т.н.).

Връзката и взаимодействието на изкуствознанието с другите науки се развиват по различни пътища: единият път е използването от страна на изкуствознанието на данните, средствата и методите на различни науки; другият път е помощта, която се оказва на

тези науки, изучаващи художественото творчество в свои специални аспекти; третият път е системното изучаване на изкуството във взаимодействието на усилията на всички науки, които могат в една или друга степен да участват в изследването на тази сложна сфера на духовния живот на човека.

Интегралният подход в изследването на изкуството ни подтиква да съзрем в теоретическото изкуствознание, макар и хипотетично, една транзитивна сфера на науката, която може да поеме системата от понятия, необходими за разбиране на художествените творби. Естетиката като обща теория на изкуството ще играе методологическа роля по отношение на изкуствоведското изследване.

Историческото изкуствознание изпитва необходимост от естетическата теория за обогатяване на неговите теоретико-методологически подходи, в частност, от разработването на пътищата и начините за типологично изследване на художествените явления. То се нуждае от естетическите “ценностни съждения”, необходима за “разбиране” на произведенията на изкуството.

В обобщение можем да кажем, че всяка една от науките, чийто обект на интерес е изкуството, дава своя принос при изучаването на художественото цяло съобразно своя предмет на изследване. Увереността ни в ”надемпиричната валидност на пределните и най-висши ценностни идеи ... не само че не изключва несекващото редуване на конкретни гледни точки, от които емпиричната действителност придобива значение, но дори го предполага ...” [Вебер 1998: 83]. Интегративното знание за изкуството като знание за изкуството изобщо е възможно да се постигне с помощта на изкуствознанието, което играе ролята на “координатор” на отделните знания за изкуството. Естетиката като обща теория на изкуството, частните теории и истории на отделните видове изкуства и конкретните научни знания за отделни аспекти на изкуството представляват главните сфери на изкуствознанието, чийто методологически фон дава утвърдената във времето система от естетически принципи, направляващи дейността на изследователя на изкуството.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Адорно, Теодор 2002: *Естетическа теория*. София, ИГ “Агата-А”, 2002.
2. Вебер, Макс 1998: *Смисъл и ценност*. София, ИК “Култура и хуманизъм”, 1998.
3. Николов, Елит 1999: *Синейдетика. Обща теория на комуникацията*. София-Варна, НИКС ПРИНТ, 1999.
4. Николов, Елит 1994: *Увод в сравнителното културознание*. Варна, ВСУ “Черноризец Храбър”, 1994.

**ИНТОНАЦИЯТА КАТО СРЕДСТВО ЗА
ПРОВЕЖДАНЕ НА ЕФЕКТИВНО СЛОВЕСНО ДЕЙСТВИЕ
ОТ СТУДЕНТИ БЪДЕЩИ АКТЬОРИ**

гл. ас. Мая Младенова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Summary: *This report provides information on the wealth of intonations expressive potential at the individual verbal appearance. Mastering a combination of technical skills connected to intonation is of basic importance to students of drama acting as it enlarges their abilities to carry out an effective verbal action.*

Key Words: *интонация, словесно действие, актьорски изразни средства; Направление: изкуства*

Още от най-дълбока древност, способността на индивида да борави майсторски със звучащата реч, е била високо почитана и издигана до ранга на изкуство. В съвременното напрегнато и забързано ежедневие въздействащото и изразително слово не само е белег на висока култура, но е и предпоставка за по-успешна социална и професионална реализация на личността, независимо от полето на дейност.

Както споделя изтъкнатият педагог проф. Пенчо Пенчев „Силата на внушението чрез словото се определя не само от убедеността на говорещия в дадена истина, идея, позиция, от степента на нейната актуалност за конкретния случай, а и от говорното съвършенство, чрез което той се свързва с възприемателя. Като средство за внушение на значими неща, определящи характера на човешкото присъствие в света и обществото, обикновената делнична реч се превръща в изкуство на заразителното и завладяващо слово.” (Пенчев, 1991:5)

За съжаление в последните десетилетия се наблюдава плашеща тенденция за масово занижаване на говорната култура на българското население, която обхваща дори и представителите на онези институции, които следва да играят ролята на неин формиращ фактор, като медии, учебни заведения, театри и т.н.

Тази констатация представлява тъжен факт на фона на все по-първостепенното значение на комуникативните способности на индивида за неговото лично и професионално себеосъществяване.

Занижената говорна култура се явява един от основните проблеми при обучението на студенти по актьорско майсторство. Тя се изразява в неясна дикция, ленива артикулация, неточности при произнасянето на определени звуци, непълноценно дишане, неправилно звукоизвличане, тесен динамичен и интонационен диапазон, неразвит фонематичен слух, некнижовен изговор, неспособност за адекватно провеждане на поставена словесна задача и т.н.

Всички тези проблеми сериозно възпрепятстват въздействащата сценична

изява на бъдещите актьори, поради което преодоляването им в рамките на обучението е задача от базисно значение. Основателят на театралната наука К. С. Станиславски посочва „Защо са ни тънкостите на преживяването, ако на сцената се изразяват с лошо слово? Първокласният артист не трябва да свири на разстроен инструмент.“ (Станиславски, 1982:83)

Основно професионално средство на актьора е сценичното действие, което може условно да се раздели на пластическо и словесно. Действието винаги се характеризира с наличието на определена цел. Ясно формулирана, тази цел се превръща в действена задача, която задължително предполага постигането на определено въздействие върху сценичния партньор и респективно върху зрителя. Ефективното изпълнение на действената задача изключително много зависи от способността на актьора да използва адекватно пластическите и говорни изразни средства на своето тяло.

Проф. Пенчо Пенчев отбелязва: „Действието, което говорещият упражнява върху съзнанието и поведението на своя партньор, се реализира практически в словото, а при комуникативния акт словото придобива своя конкретна интонационна характеристика. Интонацията се превръща в дразнител за възприемателя. Чрез нея и нейното богатство от звукови багри той възприема казаното във всички негови логически и емоционални нагласи.“ (Пенчев, 1991:112)

Интонацията е една от основните говорни характеристики, която притежава особено богата изразност. Тя представлява сложно звуково явление и се свързва с промяната във височината на тона при речевата изява. Интонацията е част от мелодиката на речта като функцията ѝ предполага извеждане на логиката и предаване на смисъла на определена текстуална единица.

Доц. Гергана Дянкова пояснява, че „в рамките на общия интонационен потенциал, характерен за човешкия говорен глас, се проявяват специфични негови особености, повлияни не само от възрастови и полови различия, но и от емоционалното състояние на говорещия, информационното съдържание и начина му на интерпретация.“ (Дянкова, 2005:195)

Мощно паралингвистично средство, интонацията е проводник на подтекста и притежава способността не само да привнеса допълнителна информация към казаното, но дори и да придава обратен на първоначалното значение смисъл на произнасяните думи. Изговорена с различна интонация, една и съща фраза би могла да приласкае, да уплаши, да отблъсне, да ядоса, да смути, да развълнува и т.н. човека, към когото е насочена. Вариантите за провеждане на различни действени задачи чрез интонацията са на практика неизброими.

Болшинството говорни педагози защитават тезата, че е невъзможно обучение в „правилна интонация“, тъй като тя е нещо строго индивидуално и се ражда по естествен път при органично и пълноценно преследване на действена задача. Преднамереното ѝ механично възпроизвеждане лишава говорната изява от усещането

за правдивост и съответно нарушава търсеното художествено въздействие.

И все пак развиването на определени умения, усвоими чрез говорно-технически упражнения, категорично обогатява индивидуалните възможности за провеждане на ефективно словесно действие чрез интонацията и съответно е от съществена важност за студента по актьорско майсторство. Такива умения са например точен интонационен слух, изградена връзка между слух и възпроизвеждане на звука, разработен широк интонационен диапазон, уеднаквено звучене във всички говорни регистри, способност за осъществяване на плавна промяна в интонацията във възходяща и низходяща посока.

В подкрепа на този извод е и следното твърдение на проф. Пенчо Пенчев: „От само себе си се разбира, че тоналното многообразие в музикалните нюанси на речта е не само плод на дълбока мисъл, емоция и преди всичко порив да бъде променен партньорът, а и резултат на един съвършен инструмент, какъвто е говорният апарат, годен да произведе богата палитра от звуци.” (Пенчев, 1991:114)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дянкова, Г., *Практикум по говорна култура (Първа част)*, УИ „Неофит Рилски”, Благоевград, 2005
2. Пенчев, П., *Говорна култура*, УИ „Неофит Рилски”, Благоевград, 1991
3. Станиславски, К. С. *Работата на актьора над себе си*, „Наука и изкуство”, С., 1982

АВТОРЪТ В КИНОТО ПОСТМОДЕРНИ ДИЛЕМИ

гл. ас. Ирина Китова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Resume: *Being an author with his own original approach and style is a huge challenge in the modern cultural situation, in the times of mass media and World Wide Web. Being an author is a challenge to the understanding of the creative work as a process. The complexity and the intricacy of the matter presume different points of view towards it, without imposing one or the other.*

In the field of motion picture, in the conditions of active exchange of information the communication between the authors and the audience is now implemented only within the movie itself. The audience has become more competent, thirsty for new movies. Directors, actors, directors of photography etc. are no longer just the “creators” of the movie, but also they are active participants in the dynamic processes of global communication, which are accomplished mostly within the virtual reality. For a long time “art” has not only been just art, but also a way of communication between people.

Being an author in our modern world also means being not only a creator, but also being able to communicate actively with the people and the world in general.

Dilemmas of the time, of the information era set as a premise the author's dilemmas.

Key words: *Art, Cinematography, Author, Movie, Communications*

Дори и само поставен проблемът за легитимацията на позицията на автора в киното в съвременната ситуация предизвиква поредица от логични въпроси и още повече отговори. Кой може да бъде наречен автор? Автор или творец? Автор или автори? Автор или «авторство»? и т.н. В киното, за разлика от повечето изкуства, авторът обикновено не е един-единствен субект или субективно съзнание, в което се събира познатия му свят за да бъде подложен на авторефлексия и отново изразен с помощта на творческото въображение вече като отношение, мнение, вяра в едно или в друго нещо. В киното тази диалектика на разпознаването на автора или на твореца и творчеството се успокоява в един консенсус, предположен от общата цел филмът, и дори от по-широките рамки на преживяването на онова характерно чувство за общност и за мисия, което обединява хората, които работят върху един филм. Това, което се случва чрез филма е обединяването на таланта, способностите и опита на различни хора в едно общо „пространство на възможното“. (Бурдийо, 1997:53) В тази връзка един чисто феноменологичен прочит на понятията за интересубективност, събитие, или битие-един-с-друг в контекста на киното би осветлил и въпроса за автора и авторството, за твореца и творчеството в киното. Киното ни дава възможност да видим света през погледа на другия. И това е акт, който в същото време ни връща отново към нас самите поради простия факт, че *“преживяното от другия (...) се оказва един въз-глед (...) на другия върху мен”*. (Мерло-Понти, 2000:22)

Конституирането на подхода и метода на изследване на автора в киното и това, което от съвременна гледна точка се разбира като авторова функция предполага една по-широка теоретична основа, която би трябвало да обхваща както онова, което дискурсивния подход и рефлексивните практики легитимират като закономерности при изследването на света и мястото на човека в него, така и «дълбокото проникване» в полето на изкуствата, чрез което става възможно осъзнаването на субективната реалност *във* и *извън* това, което приемаме за действително съществуващо, както и художествените интерпретации на тази действителност.

Киното логично «преживява» всички дилеми на модернизма и постмодернизма по повод на собствената си легитимация като изкуство, родено от технологичния прогрес.

Едно съществено обстоятелство прави впечатление когато става въпрос за кино, за възприемането на един филм, в центъра се поставят най-често понятия като *чувство* и *емоция*, в контекста на едно предположено предаване на същите *от* автора *към* или *в* творбата и *накрая към* или *на* потенциалния зрител, т.е. публиката. Но преживяното от човека чувство или емоция, вплетено в процеса на творчеството (творческото преживяване) претърпява един вид модална трансформация в самата творба, преди да бъде възприето от публиката. Понятието въображение имплицитно се въвежда от една страна за да опосредства тази модална трансформация на чувствата и емоциите, и от друга за да легитимира самата трансформация като

уникална. В един филм чувствата и емоциите не могат да бъдат изградени чрез формули. Те могат да бъдат заложени, но само дотолкова, доколкото можем да предположим, че другия (зрителя) разполага със същото познание, но ако не можем да изразим подобно предположение, то чувствата и емоциите остават заключени в съзнанието на тези, които виждат и правят и на тези, които виждат и разбират, но никой не може да каже със сигурност дали едното и другото съвпадат и доколко. Това, което остава на практика е вяра в общата ни природа, в общата природа на нашето познание, т.е. вяра в някаква иманентност на общочовешкото като поглед към света, която може да се привиди дълбоко във всеки един от нас и да придаде на един филм (на една художествена творба) силата да разкрива света на другия като чувства и емоции, правейки ги и наши собствени.

И така, най-общо и в същото време най-просто казано, авторът в киното не е един. Но има един субект, един автор, един творец между всички, ангажирани с един филм, който има най-ясна визия и знание за крайния резултат, както и за смисъла на този резултат – режисьорът на филма. Федерико Фелини отбелязва във своята автобиография: “Един ден забелязах, че съм станал режисьор.” (Фелини, 1986:62) Следващият логичен въпрос е: “Как е станало това?” Като рефлексия върху опита, като интуиция или като полет на въображението, създаването на един филм тръгва от едно чувство, една емоция, един спомен, една идея, едно наблюдение, запечатано в съзнанието на един човек. Субективното преживяване, се трансформира в художествено преживяване, за да се превърне отново в субективно преживяване на отделния зрител, но вече вплетено в мрежата на една активна комуникация и обмен на чувства, емоции и в крайна сметка отново на опит, в процес на създаване на общност от хора, ситуирани в различно време и в различно пространство, но все пак заедно. Но субективното преживяване е и преживяване-в-света, преживяване-с-другия и като такова то подпомага изграждането на собствено понятие за битие и свят, което чрез акта на повторното си отдаване се подлага на верификация. Когато говорим за автора в киното, и го мислим като творещ субект, чието въображение е средата, в която се заражда идеята за един филм, това предполага да отчитаме и когнитивните, социалните и културните пластове на неговото присъствие в реалността. Прагматичните аспекти на това присъствие се свеждат не само до способността за авторефлексия, но и до операционализация на приемането и на чужд опит като свой и неговото повторно отдаване чрез определено образно съдържание. Самото съдържание е абстрактната идея, която е облечена във определен визуална форма. Изборът на сюжет, на пластическо решение, на стилистическо решение, на определен изобразителен инструментариум и т.н. е формална задача. Съдържанието е резултат от творческо преобразуване на опита – собствен и на другите. Това изтласква принадлежността на автора (и на неговото творчество) към един метафизически дискурс и го поставя в ситуация на активна комуникация със света. На преден план излизат прагматичните функции на познанието, а в известна степен и на творчеството.

Познавателно съдържание, което рефлексията (или авторефлексията) трябва да оголи, творческият процес трябва да облече в нова форма, в нови образи. Така в киното, в процеса на създаването и възприемането на един филм вътрешната логика на един субект взаимодейства с вътрешната логика на друг чрез една жива връзка, чрез едно живо чувстване, възприемане, мислене и преживяване.

За да «играеш» свободно с времето, с пространството, с хората и нещата в един свят паралелен на действителността, но също толкова реален сам по себе си, най-малкото е необходимо да притежаваш, според думите на Франсоа Трюфо “едновременно аналитичен и синтетичен ум”. (Хичкок и Трюфо, 2005:8) Ако приемем, че информацията за действителността върви отвън навътре и човек е в състояние да управлява (до известна степен) тези процеси с помощта на разума и волята си, то субективните компоненти на преживяванията, или там, където се пораждат чувствата, емоциите, въображението, интуицията, са трудна за изследване територия. Аналитичните способности и способността да намиращ връзките между явленията, да откриваш и разбираш общите принципи, да придаваш смисъл и форма на материя, която в своята първичност няма количествено материално измерение, каквато материя представлява вътрешния свят на човека, неговите духовни измерения, само открехват вратата към световите на киното. Всеки филм е отделна, самостоятелна вселена, намерила своята енергия, форма и организация в субективното преживяване на действителността отвън навътре, една «реална» фантазия. И като такава филмът притежава свое време и пространство, свое материално присъствие и свое духовно измерение.

Светът, който се създава в един филм е всъщност «образ» на свят. Времето и пространството на филма са също ментални реконструкции, представи за време и представи за пространство. Светлината не винаги има свой реален физически източник. Атмосферата на един филм е резултат от взаимодействието на «образи» на обекти, различни от реалните обекти, които виждаме и разпознаваме всеки ден. Всеки предмет е образ от действителността, преминал през съзнанието на твореца, за да намери своя нова форма, своя нов образ, своя нов смисъл. Условността на този свят не е по-различна отколкото във всяко друго изкуство. Разликата е, че в киното «чувството» за реалност, за действителност е най-силно. Подобно уникално смесване на реалност и фантазия има огромна сила и може да предизвика преживявания, които без затруднения и задръжки могат да се приемат като истина. Така условността в киното, във филма се превръща в необходимо условие за създаването на една напълно безусловна реалност, сътворена от авторите и приета от зрителите като алтернативна действителност, напълно различна от физическия свят. Вероятно няма теоретик или кинематографист, който да не е погъвал в тази проблематика. Жан-Клод Карьер казва в тази връзка: “Киното неуморно се бори срещу собствената си условност и несъмнено всеки голям кинематографист се ражда, един ден, от тази борба.” (Карьер, 2003:75) Съществува още един аспект на възможните погледи върху проблема за автора

(твореца) в киното идентификацията и легитимацията на особеностите на творческия подход и стил като отношение към света в контекста на историята на филмовото изкуство. Тези процеси обикновено влизат в едно по-общо определение - "авторско кино". Погледът на изследователите на това явление открива закономерностите във времето и свързва началото му с френската "нова вълна". Подобни тенденции се наблюдават също и в Италия, Испания, Англия, Германия, Швеция, по-късно и в Полша, Унгария и т.н. Като естетическа концепция авторското кино се свързва с откритото противопоставяне на унифицираните модели на "киното за забавление", като особен поглед, като интелектуално и емоционално дистанциране от популярната безлична конвенционалност на киноизказа. Авторите се обръщат отново към живота с намерението да се впуснат в изследване на дълбочините без ограничения и задръжки. Личността и индивидуалността отново стават център на творческите интерпретации, но преминали през самите автори като рефлексия върху собствения им опит, като потъване в дълбините на собственото им съзнание и несъзнавано. Ценността се поставя върху различното, другото, особеното. Авторското кино търси публиката с интелектуална ориентация, публика, която да разбира. "Умелият автор кодира символите в посланието си многозначно, така че зрителят да ги интерпретира въз основа на своите личностни особености." (Димитрова, 1995:24) Авторите се вглеждат отново в човека през неговите избори да приеме или да отхвърли действителността, да приеме или да отхвърли собственото си съществуване в нея. Дилемите на времето, на епохата предпоставят дилемите на духа.

Идеята за автора като субект в един творчески процес, насочен отвъд собственото му съзнание, мисли и чувства към един «идеален» и разбиращ зрител в съвременната ситуация е почти напълно лишена от съдържание. Киноиндустрията я е превърнала в средство за акумулиране на активи. Превърнала е автора в звезда, но в полето на компромиса. Още през 1975 година Ингмар Бергман е уловил симптомите на предстоящата дълбока промяна в съдържанието на самото понятие "автор" и "авторско кино", в отношението към човека като индивидуалност и ценност, в разбирането за уникалността на неговата творческа субективност. „В съвременния живот положението на твореца става все по-несигурно: той се превърна в забавна фигура в един вид фокусник или акробат. (...) Изключителността се превръща в проклетие.” (Бергман, 1984:408)

Независимо от особеностите на съвременната ситуация, в която фигурата на автора започва да придобива преди всичко формални измерения като намерения за придобиване на право на авторство, за интелектуална собственост, самото съдържание на понятието като че ли все още остава недокоснато, запазва известна автономност в процесите на трансформация на целия свят и на човека в продукти, остойностени като количество информация в един информационен обмен, който предоставя единствено правото на ползване. Когато среща въпрос за кино, за филми авторът и уникалността на неговия почерк и стил все пак си остават от съществено значение

дори и на фона на всеобщото изравняване на смисли и понятия. Ако си позволим да се позовем на Гуидо Аристарко, авторът все още може и остава този, който притежава способността да “възпламенява” вярното подреждане на “идеите в главите на зрителите”. (Аристарко, 1965:151) В съвременния свят въпросите и дилемите, които логично произтичат от разбирането и тълкуването на самото понятие “автор” се успокояват в едно изнасяне на съдържанието му извън субекта. Фуко предлага да приемаме “авторът” като принцип на дискурса. Авторът е единство и източник на значенията, както и на критериите за истинност. (Фуко, 1992:14) Субектът е притежател на “авторовата функция такава, каквато я получава от своята епоха или както на свой ред я променя”. (Фуко, 1992:15)

В тази статия бе предложено едно семантично изравняване между автор и творец, между авторство и творчество именно в контекста на разбирането на тези понятия преди всичко като принцип при конструирането на индивидуалния поглед към света и човека, като единствен възможен критерий за истинност, който намира израз в оригиналната творческа интерпретация в един филм.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристарко, Г., *История на кинотеорията*, НИ, С, 1965

ФИЛМЪТ ЕДНО ПРОСТРАНСТВО НА ВЪЗМОЖНАТА ИДЕНТИЧНОСТ В ЕПОХАТА НА ГЛОБАЛНА КОМУНИКАЦИЯ

гл. ас. д-р Ирина Китова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Resume: *Identity as a cultural, social and individual notion about a persons place in the world is one of the most discussed issues in the modern times. Postmodernism and the global information space are now challenging individual choices and the ability to be ourselves as a part of the community or the global world.*

Today art is not just an opportunity to express yourself, your ideas and visions or a way to escape from reality. Art has become an alternative way towards us, towards the understanding of our own existence.

In the cinema industry each movie is a ground for creating possible identity or identities, in which the viewer recognizes himself, sympathizes with the ideas, finds followers or rejects what he has seen, which might be considered as a new attempt to strength his positions and his own choices. In each creative and theoretical attempt to look into postmodern era (in the context of cinema) we could very easily see local, national and global dilemmas of our individual, social and cultural identity.

Key words: *Cinematography, Author, Movie, Audience, Communications*

Киното е онтологически обвързано с темата за идентичността. На практика всеки филм е и пространство на възможната идентичност или идентичности, в което зрителят избира дали да припознае и своята собствена или да отхвърли видяното, с което отново да утвърди себе си и собствения си избор. Но проблемите на идентичността са проблеми преди всичко на модерната и постмодерната епоха. Във всеки опит за теоретически прочит на времето, в което живеем ясно се забелязват локалните, националните и глобалните дилеми на индивидуалното, социалното и културното в плана на идентичността.

В тази статия се предлага сравнителен анализ, чрез който се свързва класическата филмова теория със съвременни теоретици на постмодерния дискурс и теория на информацията по отношение на мястото на едно филмово произведение, и на киното като цяло в полето на културата. Анализът е базиран на един по същество евристичен подход. От съвременна гледна точка и особено що се отнася до такова специфично изкуство каквото е киното - изкуство, родено от технологичния прогрес и развило се като активна и динамична медия, е от особено значение да се изследват трансформациите на знаците, значенията и посланията, интерпретирани със средствата на т.нар. филмов език и разпространявани със скорост и интензивност, непознати до момента от информационните потоци до огромната по своите мащаби и изключително разнородна като състав, нагласи, потребности и вкусове глобална аудитория.

Търсенето на истината за себе си, на собственото «Аз» чрез принадлежността или не към някаква общност, чрез припознаването на някакви социални или други норми, или на определени културни ценности като свои поражда два основни типа познавателна нагласа на модерния човек, базирана по същество отново на интерпретациите на идентичността в най-широки граници. Според Фуко те са ориентирани към ясното дефиниране на всички възможни видове «прилика» и се свеждат до: «*cognitio* - непосредственият преход от една прилика към друга, и *divination* - познанието в дълбочина, от повърхностната към по-дълбоката прилика. Всички тези прилики разкриват един *consensus*, който ги полага; те са противоположни на *simulacrum*, лошата прилика, основаваща се на различието между Бога и Дявола.» (Фуко, 1992:111) В този случай киното, филмите започват да функционират и като среда, която генерира възможни припознавания, като алтернативно пространство на избори, като медиатор между вътрешното и външното за човека чрез художествената интерпретация и художественото послание, през обективната наличност на филма.

Постмодерната ситуация предлага и своето постмодерно решение на проблема за идентичността като го операционализира. Идентичността започва да се разбира през глобалното присъствие на културата като информация, най-вече през културните ценности, стойности и артефакти като самоидентичност на потребителския рефлекс, на придобития навик да ползваме или притежаваме, вече преди всичко една или друга форма на култура, на културна информация или в крайна сметка само на информация. Това генерира нови модели и стилове на живот, към които ние се стремим,

предполагайки, че именно в тях ще открием и собствената си идентичност. “Освен това „жизненият проект” се разпределя на много малки задачи, всяка от които се изпълнява на различно място, сред различни хора и по различно време. Нашето присъствие във всяка една от тези постановки е така фрагментарно, както фрагментирани са и самите задачи. Във всяка постановка ние просто се появяваме в някаква „роля” една от многото, които изпълняваме. Изглежда никоя от тези роли не обсебва цялата ни личност; нито една от тях не може да се възприеме като идентична с „това, което наистина сме” в качеството си на „завършени” и „уникални” индивиди. Като такива ние сме незаменими. Но не сме незаменими като актьори в една от нашите многобройни роли.” (Бауман, 2001:32)

Не би било трудно да се направи връзка между интерпретацията на Бауман на постмодерното битие-в-света и киното. Киното (чрез филмите) приема промяната и активно се включва в новата игра на конструиране на света в образи и информация, в образи-информация. Всеки филм без особени съпротиви престава да бъде само естетически мислен културен факт, а започва да функционира и като медиатор в комуникацията между човека и света, да генерира модели на поведение, модели на подражание, модели на идентичности, т.е. филмът започва да функционира за да информира или като информира. Вим Вендерс казва, че филмите са “освободени образи” (Вендерс, 2007:136), но вече в една преди всичко информационна среда, в която образите стават носители на информация и чак след това на естетическо преживяване, на катарзис или на друго духовно съдържание. Вендерс сам описва ситуацията като болест на цивилизацията, като изтощаване от “инфлацията на образи” (Вендерс, 2007:136). “Всеки от нас всекидневно е подложен на тази свръхдоза от образи. (...) Действително в същото това време при тази инфлация образите все по-малко имат съдържание на истина. (...) въпреки това точно киното (...) остана последният бастион на това чувство към образите - че съдържат истината.” (Вендерс, 2007:199-200) Но това, че един филм е възможно да бъде разбран и преживян като истина е по-скоро вече само частен случай на частното възприятие, на частния поглед. Когато изнесем процеса на нивото на по-глобалните взаимодействия от типа филм публика, кино - публика не можем да не забележим, че киното също е платило своята висока цена за да се включи в общите потоци от информация. Започва да става очевиден дефицита на истина, на истинска емоция, на човешкото присъствие. Гледането на филми отново се превръща в процес на заместване или изместване на субективното усещане за липсата на нещо важно в живота на човек, но на много по-фундаментално ниво като загуба на център и опорни точки. В тази връзка на модерното изкуство, в това число и на киното започва да се гледа по-скоро като на проекция, според популярната теза на Теодор Адорно, на една нарастваща антипатия към действителността или дори на апатията на преситения и в същото време емоционално празен човек, отколкото като на откривателство или новаторство. Информацията променя всичко. Тя променя начина на възприемане, начина на преживяване, начина

на мислене на действителността. Информацията се превръща в структурна категория, която притежава безусловна конкретност. “С изчезването на трансценденталиите мисълта, заедно с всичко останало, се завихря в общата плоскост на *иманентното*. В информационната епоха културното преживяване вече не се вмести в съществувалия преди трансцендентален дуализъм на читателя и книгата, концерта и аудиторията, картината и зрителя. Културата се измества в една иманентна плоскост от актьори, прикрепени към- или свързани чрез интерфейс с машини. Сега ние не преживяваме културните продукти като трансцендентални представления, а като иманентности като предмети, като технологии.” (Лаш, 2004:37-38)

Настъпилите промени в контекста на съвременната ситуация естествено се отразяват не само на киноиндустрията, но и на публиката. Новото време вече генерира своя специфична образна система, своя изразност, своя нова естетика, която повлиява както създателите на филма, така и зрителите. Именно сега, повече от всякога придобива тежест “убеждението, че за постигане на медийния (и комуникативния) ефект, е необходимо възприятие, адекватно на художествената система, с която е изграден филмът”. (Найденова, 2006:410) Промяната във формалната интерпретация на съдържанието на филма, в структурата, изобразителния корпус и изобразителните възможности изглежда толкова сериозна и дълбока, че може със сигурност да се предположи, че ако по една или друга причина зрителят не е подготвен да гледа по този нов начин един филм - дори и да се случи възприятие, то то ще е съпроводено от криза на разбирането и преживяването. Това е опасност, която по-скоро се отнася до зрител, който носи когнитивните модели и моделите «на гледане» на времето преди т.нар. дигитална епоха, които в повечето случаи са ориентирани към конвенционалност, едноплановост и структура с една основна доминанта. В никакъв случай не може да се каже, че съвременната ситуация притиска зрителя до стената и му налага насила една нова формална изразност в противоречие с неговата природа. Всеки зрител по един или друг начин (главно чрез гледане) изгражда подобно на рефлекс свой собствен модел на възприятие на базата на когнитивните си способности, но той може бъде и актуализиран, да бъде адаптиран към новите условия за да позволи разбиране и на съвременната аудио-визуална форма на филма. (Wade, 2006:202) Подобни кризи на разбирането и преживяването могат да бъдат установени и от гледната точка на съвременния зрител, чието възприятие е опосредствано от динамичното движение на информационните потоци и влиза в известен дисонанс с предходни модели. В тази перспектива излиза, че чрез един филм може да се осъществи връзка във времето и между зрители и публики, което от своя страна подпомага и прави възможна актуализация и адаптация не само на различните перцептивни модели. Тези процеси, от своя страна се случват на базата не само на сетивното възприятие като отражение на външния свят в съзнанието на човека, но и на много по-сложни психически процеси на разбиране и синтезиране на определена информация (напр. на художественото послание), на емоционално включване, на създаването на нов опит чрез опита на друг

и т.н. Това в крайна сметка се включва в общото определение на възприемането, разбирането и преживяването на едно произведение на изкуството, на филм, което поражда и подпомага една самоактуализация на отделния човек не само в плана на собственото му индивидуално съществуване, но и като част от общност, като припознаващ се в една по-обща система от вкусове, от стилове на живот.

В своята синтетична цялост филмът представлява нещо много по-мощно от представата за действителността на индивидуалното съзнание, но филмът е и нещо много по-всеобхватно от самата действителност, именно поради възможността да изгражда мостове на разбирането, да събере в себе си множество от индивидуални представи, множество от идеи, множество от интерпретации на различни нива на същата тази действителност. Човекът и света не са само обекти или само образи в организираната последователност на кадрите. Те са и много повече от суров материал, чрез който да се запази определено разбиране за същността на нещата или някаква истина за действителността, запечатана и спасена на филмовата лента. Филмът надскача и разбирането за изкуството като мимезис, защото преживяването на филма е свързано и с познание, а познанието с обогатяване на разбирането или създаване на ново разбиране за човека и света. Чрез филма ние потъваме в свят, който вече е «видян» от друг, но за нас този свят е точно толкова реален, колкото и действителния. Ние го възприемаме по същия начин чрез сетивата, съзнанието и духа си, изпитваме същите чувства и емоции, които познаваме от собствения си живот, страдаме и се радваме «наистина». Един филм може не само да се съ-преживява, но и да провокира решения, да предизвика промени, да подскаже възможен изход или избор, да даде надежда и жажда за живот. Аристарко казва, че “вдъхновението е кинематографично” (Аристарко, 1965:190) и може би това не е валидно само за киното.

Филмът съхранява в себе си силата, енергията, жизнеността на «общия» поглед и на една «обща» истина, потопени в собствена конкретност, но съдържащи в себе си всички възможни посоки, всички възможни истини, предположени от включването на всеки отделен зрител дори само в «света» на един единствен филм.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристарко, Г., *История на кинотеорията, НИ, С, 1965*
2. Бауман, З., *Постмодерната етика, ЛИК, С, 2001*

OUTSOURCING IDENTITY

Dr. Lubomira Parijkova

State University of Library Studies and Information Technologies, Sofia

***Abstract:** This article is about changes which describe Globalized modernity. Our globalized world I call Global constellation. The culture is glocalized. Outsourcing-culture is an opportunity to involve the global standards.*

Key words: outsourcing culture, outsourcing identity, globalization

Globalized modernity

Globalization had their urgency in the social and cultural life. Describing the Globalization and its manifestations it requires new terminology, which is no layer of time and prejudices. Templates, labels, stereotypes and ideologems about national identity should be removed from use. Modernity, although “unfinished project” is seen by freedom, equality, progress and understanding of adulthood. Mankind uses its own mind without authority. Postmodernity is radically doubt in the ability of the philosophy of any genre and theoretical unity.

It is necessary to avoid conflict between post-modern and modern, because in the Bulgarian research field postmodern has received enough negative connotations and is not seen only in his temporal importance, but in many more reprehensible plans. Therefore I prefer to use the idea of Gilles Lipovetski - we in a new stage of development where we are not postmodern yet, we are Hypermodern (Lipovetski : 2005). And not to complicate terminological periodization of our contemporary global time that emphatically different from the Modern time, but is following, I think, stage of Postmodern. The our globalized world I call **Global constellation** or **Globalized modernity**.

Global constellation is characterized by globalization in all its dimensions economic, political, cultural, environmental, outsourcing, etc.

Integration and dissociation, globalization and localization, multiculturalism and global culture present the dialectic of the present day. In their full rationalization is given the key to solving many problems. Improvement of infrastructure means, the boom of information technology, recede national boundaries, increased opportunities for free movement of all kinds of resources and a number of major international events give face of a globalized world in which we live. **Global constellation** or **Globalized modernity** characterizes with weakening the role of traditions and customs, increasing the importance of social relationships, facilitate the mobility of people in the geographical, spiritual and emotional sense. Known in the scientific literature, a metaphor for the contraction of world involve behind new forms of social activity.

Socio-cultural terms of contraction of space and integration processes leading to

accumulation of many different cultures and blending. Questions that are generated are: does it create a new culture, which we call European or global? Do the Transnational giants assimilate smaller cultures? Can Identical national culture be and how cultures interact? How outward is our culture, to what extent is open to foreign influences and ideas, i.e. whether and how “glocalize” it? At the same time, equally important are issues of national culture identical to the preservation of Bulgarian and specific.

Multiculturalism is the label of cultural globalization and the united Europe. Integration does not require compulsory cultural standardization, I think. The Multiculturalism is an expression of liberal tolerance and demonstrates care for the right of each community to self-identification and self consecrate. Penetration of the global level in the local culture (glocalization) is implemented through intercultural communication. Building on the idea of Buber's primary dialogue of the world, the purity of sharing and “I-You” dialogue in this way I interpret the culture as a universal form of human communication, where the relationship is reciprocal (Buber 1992: 8). Dialogue as a basis for mutual knowledge of cultures should be based on tolerance, cooperation, openness to others, because tolerance breeds trust. I share the opinion of the Belgian philosopher Lesage that Identity is created in meeting Others with Different. “Our identity, he says, is formed in and from different places where we live, work or where we rove and even inaction and identity to be stored by disastrous impact of globalization, is itself a product of internal homogenization”(Lesage 2003: 11).

When we talk about National identity word **crisis** is not sufficient to outline the problems and conflict that tear the Bulgarian national identity. This statement is required by the finding of total rout in the value system of provision values. In this sense, our identity as Bulgarians are highly prejudiced and shall be redefined on the one hand, and premodelirane - on the other.

In this context, it is my thesis for different identities, which are the grace to strengthen its ground in the country. Globalizations theme developed by myself in dissertation gives me the opportunity to assign two of the names fulfill identities - **Ishleme1-culture** and in somewhat opposition its **Outsourcing-culture**. Between these two forms of Identity gap exists, but tension, lack of dialogue and understanding. They show, I mean, old reminiscences to low culture and high culture of Modernity.

Thanks to the outsourcing of activities in Bulgaria establish global structures. Geographical and regional needs is synchronized with the needs of global companies. Outsourcing allows Bulgaria to generate revenue on the one hand, and providing new jobs. Of particular importance is the fact that our country becomes part of global standards and practices through the introduction of new technologies, improving the qualifications of staff and improve productivity and competitiveness. We witness the emergence of a new type of culture that prices of individual properties subject, the biography of the individual experts, individual biographies ...

There are multiple Identities two of them are related to outsourcing and ishleme culture. Among them is a huge gap. To some extent they reflect the essential contradiction in

Bul

garian society - the impact of globalization, of Europeization and accordingly - involving to global integration values, standards, etc., on the other - in inveteracy of low culture burden of lack of taste, etc.

If the first the bearer of the Hipermodern Society (by Lipovetski), the second group refers to the postmodern. Assuming that Hipermodern is a stage of development of Modernity and is after the Postmodern, can we search metamorphosis in a particular Bulgarian version at so called from me Ishleme-culture? Is it possible to realize a dialogue between cultures/Identities and would the dialogue lead to productive rationalization of new Identity? We can identify and investigate new type of culture, born in a **Globalized modernity**, which called **Outsourcing-culture**. In one extent or another against it **Ishleme culture**. This Outsourcing-culture can be mapped, i.e. to identify those of its features to diagnose it, identify or recognize as outsourcing-culture/Identity.

Prerequisites

1. Culture is used in very broad sense as a system of codes of conduct, communication, as shrift to the values, attitudes, holding meanings ...
2. "Privatized of individual or group today called culture identity (Dichev : 2002, 8) - ie in my project identity and culture overlap
3. There are multiple identities
4. Globalized modernity is a natural extension of modernity, the Postmodern - coincides with the global liberalism with Hipermodern Society (Lipovetski : 2005), Globalized constellation etc.
5. Vectors of identity is belonging, ownership, standard of living, cultural context, tradition and so on

Conclusion

Outsourcing-culture as an opportunity to involve the global standards, or at least to Europe. This new culture may create prerequisites for business proactively influence on universities on research. We are witnesses to the emergence of new specialties or increased interest in them, thanks to the business. They are charged to the needs of the business themselves and meet their requirements.

The culture is glocalized in a natural way when absorbs foreign ideas and global best practices, mixing them with their own traditions... By outsourcing-culture, which essentially is glocalized identity, we can to "upload our own culture to the world" (by Friedman 2006 : 570). In this sense, the local becomes global.

CITATIONS:

1. Dichev, Ivailo. From affiliation to identity, S., 2002, 8.
2. Lipovetski, Gilles. Hipermodern times. S. 2005.

3. Friedman, Thomas. The world is flat. S., 2006.
4. Buber, M. I and You. Varna, 1992.
5. Lesage, Dieter (2003) Globalization as cholera http://cult.bg/ind_varts_hist_full.php?id=1562

FOOTNOTES:

¹ work done with materials supplied by the client/customer.

ЗРИТЕЛЯТ И НЕГОВИТЕ РОЛИ В КИНОТО

гл. ас. д-р Ирина Китова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Resume: *In the cinema industry the audience is as mythologized figures as the author himself. With the progress of technology and communications the audience is considered to be a part of the whole process of creating and existing of the movie itself.*

There are two extreme views, which usually define viewers place in the cinema industry:

1. *Absolutely anonymous object of a certain impact, a part of a statistics for the movie(s) income.*
2. *On the other hand, there is the ideal viewer, who understands everything and who honestly go through everything as a follower of the authors.*

The viewer could also be an objective viewer, qualified critic, passionate admirer or anonymous user; part of millions of others in the global virtual reality.

In the modern situation of dynamic processes of exchange of information and communication it is very important to analyze not only the interests and necessities of the “mass audience”, but also the individual characterizations of each and every viewer, as far as possible.

Key words: *Art, Cinematography, Audience, Movie, Communications*

Зрителят е също толкова митологизирана фигура, колкото и твореца (автора) в киното. След като киното надраства първоначалния период на удивление пред необичайните възможности на техниката и “панаирджийското” си съществуване на зрителя започва да се гледа сериозно като част от общата картина, от общия процес на споделяне на живота на един филм. Двете крайни позиции, които обикновено му се отреждат са от една страна, напълно анонимен и немислим в своите човешки измерения обект на определено въздействие, една проста статистика за приходите и обратното - идеалният зрител, който разбира всичко и преживява искрено, като съмишленик на създателите му. Между тези две крайности може да се разположи всякаква представа за неговото място, роля и значение в контекста на възприемането на един филм, на киното, може да се породи всякакъв «образ» - като пасивен зрител-статистика или въобразения идеал за зрител, или обективния наблюдател, отговорния оценяващ, активно включения емпатичен съ-участник, страстния почитател и дори последовател, и още на безличния, но многоброен “масов” зрител или на зрителя в

постмодерната ситуация, потопен в информационно море, станал отново анонимен, но придобил свобода и автономност в избора си. Очевидно на зрителя може да се гледа по много и различни начини, но за да разкрием ролята, мястото и значението му е необходимо да изследваме или поне да предположим зависимостите и особеностите на частния поглед, на всеки отделен или възможен зрител към всеки отделен филм. Интегралният научен подход към изследването на мястото, участието и активността на зрителите в пълноценното осъществяване на процесите на комуникация в киното позволява да се осмисли новата констелация при взаимодействията между авторите на филмите, самите филми и всеки отделен зрител, публика, легитимираща определени нагласи и вкусове, и глобалната аудитория. Различните роли на зрителя в цялата им комплексност, сложност и дълбочина в контекста на съвременната ситуация могат да се изследват не само през фокуса на филмовата теория, но и с помощта на целия теоретичен корпус на хуманитарните науки.

Така както авторите на един филм чрез своето въображение и талант успяват да сътворят една уникална алтернативна реалност на чувства, мисли и идеи, публиката (и всеки отделен зрител) има възможност да осъществи своята „игра на разбирането“, да синтезира от различните пластове на значения и смисли своето емоционално преживяване на филма. Колкото до проблема за медиациите между социалната среда и твореца, творческия процес, творбата и твореца, творбата и зрителите, зрителите и социалната среда в съвременната ситуация публичният живот на творбата (на филма) е проекция преди всичко на една идейна кохезия, постигната от публиката в социалното измерение, благодарение на възможностите за активна комуникация, които новите технологии осигуряват.

Киното винаги се е стремяло към една „по-интегрална връзка със своята широка аудитория и през последните години (...) се забелязват тенденции към вътрешна диференциация с оглед на това да се установи контакт както с широката публика, така и с нейните различни слоеве. Изглежда, че подобно вътрешно разцепление в киното е продиктувано от постоянното вътрешно напрежение, което се създава между доминиращата тенденция към естетическа самостоятелност и оригиналност на кинематографа и същевременно към една ефективна комуникативност.” (Стефанов, 1976:51) Но подобни вътрешни колизии не са чужди на киното. Те се пораждат от самата му природа на «граничен феномен» - феномен, обединяващ изкуството и технологията, реализиращ се чрез средствата за масова комуникация както в полето на културата, така и на социологията, философията, политическите науки и т.н. Самата природа на киното е комуникативна, а самото то е „активно поле за общуване, за комуникация”. (Срефанов, 1976:113) Най-малкото поради тази причина повече от логично е киното да черпи своите «енергийни ресурси» от всякакви възможни посоки, от полетата на социалното, културното, науката, технологиите, от пластове на съзнанието и подсъзнанието, от индивидуален, чужд или групов опит, от опита на историята или на изкуствата. И трансформирани през човека и творческия процес

под формата духовна енергия (при цялата неопределеност на това понятие) да се отдават отново във всевъзможни посоки към вече потенциално неограничен брой зрители чрез филмите. Именно в този план публиката претърпява своите модални трансформации от особеностите на индивидуалното възприятие, разбиране и преживяване на отделния зрител до глобалните мащаби на масова аудитория.

Съвременната ситуация фокусира вниманието на изследователите върху масовият ефект от въздействието на един филм, на киното и като цяло на медиите. Индивидуалният акт на възприемане, разбиране и преживяване на филма потъва в контекста на глобалното потребление на аудио-визуални продукти, зрителят е погълнат от масовата аудитория. Двете крайни противопоставяния в рамките на тази тенденция поставят зрителя от една страна в морето на анонимната пасивна маса от потребители, а от друга - на атомизираната, фрагментаризирана, според интересите и вкусовете си социална или вече по-скоро виртуална група, брънка от някаква виртуална верига, или мрежа от полуанонимни субекти.

В контекста на масовите комуникации много често масовата аудитория е била разглеждана като нещо съвсем пасивно, като обект на повлияване, който е изчисляван и описван с цел да се установи броят и типовете хора, които участват в комуникационния процес. Динамичните процеси на трансформация на обективната действителност в информация създава нови роли и ролеви отношения и в полето на киното - авторът става комуникатор (адресант), филмът - количество информация (съобщение), зрителят (адресат) - потребител на тази информация в рамките на един глобален информационен пазар. Осъзнаването на огромните мащаби на масовото потребление автоматично събуждат старите метафори за тълпите, но този път това са тълпи от масови потребители на информация, в това число и книги, музика, филми и т.н.

Още в средата на 20в., когато все още са немислими размерите на тези промени, на които сме свидетели днес, Теодор Адорно обрисова апокалиптична картина на пазара на масите. И въпреки, че Габриел Тард далеч преди това е противопоставил публиката на тълпата, от гледна точка на съвременността можем да открием някои общи характеристики. Подобно на тълпите “колективната душа” на потребителя “е могъща, но нетрайна”. (Льо Бон, 2004:7) Тя притежава също чувство за общност; отвореност към внушения и доверчивост; френетичност; импулсивност, подвижност и раздражимост; преувеличеност и простота на чувствата; известна консервативност; способност за морална оценка; въображение, базирано на образното мислене образите имат най-голям комуникативен ефект. (Льо Бон, 2004)

С течение на времето се натрупват емпирични доказателства от различни области и дискурси, които допълват общия портрет на масовата аудитория. Става ясно, че индивидуалният опит и мотивацията влияят на възприятието; че могат да се открият общи характеристики и модели на човешкото поведение, които могат да бъдат предположени в един комуникационен процес; че аудиторията има определено влияние

върху комуникатора, което се проявява в начина, по който очакванията му за природата и реакцията на аудиторията го заставят да организира съответната информация преди да я подаде; че не всеки потенциално изложен на комуникация]• обръща внимание; че някои хора я възприемат по-различно от други, припомнят си я различно, но въпреки това реагират на нея не като изолирани индивиди (социални атоми), а като членове на социални групи; че “всяко поколение има свои стилове на чувстване” (Лангер, 1993:171); че хората, отделени в различни култури, имат различни способности да възприемат, разбират и преживяват (Рьодигер, Х., Капалди, Е., Парис, С., Поливи, Дж., 1999:106-108). Що се отнася пряко до киното, до комуникативната ситуация в отношението автор филм зрител, “все повече публиката се осъзнава като равноправен фактор (колективен партньор) в процеса на потреблението на филмовите произведения”. (Стефанов, 1976:97)

В киното, във всеки филм на практика се изследват и интерпретират различни аспекти на човешкото битие, на познатия ни и непознат свят, на миналото, настоящето и бъдещето и това е възможност да се разчете по чисто субективен начин определена екзистенциална загадка като тези инвариантни прочити на действителността са свободни за реинтерпретация в рамките на комуникативните взаимодействия в хетерогенната структура на самата масова аудитория. “Киното съчетава в себе си съществените предимства на масовия и на личния тип общуване.” (Стефанов, 1976:63) Филмът е «жива тъкан», той е насочен към душата, стреми се към нея и още повече филмът има реална възможност да изпълнява ролята на медиатор при осъществяването не само на връзките между творец и аудитория, но и на връзки на междуличностно, всекидневно ниво. В контекста на Бергсоновата традиция можем да кажем, че в случаите, когато гледната точка на зрителите съвпадне с тази на автора би могло да се получи пълно приобщаване в нещо като екстазно общуване в края, на което самите зрители биха схванали художественото послание, което им се представя и биха симпатизирали на изразеното чувство. “Киното е не само бягство, но и връщане към ежедневието, т.е. към универсалните проблеми на човешкото съществуване.” (Стефанов, 1976:70)

На практика, когато става въпрос за публиката, полето на кинотеорията значително се разширява като наред със специфичния корпус от теоретични постановки на науки като естетика и психология, то включва и дискурса в социалните науки, философията на модерността и постмодерната ситуация, теориите за комуникациите и за масовите комуникации. Още в началото на 80-те години на 20в. с развитието на комуникациите, технологиите и глобализирането на масовото разпространение на аудио-визуални продукти тенденцията за митологизиране на авторите отстъпва пред тенденцията за митологизиране на самата публика, която преживява трансформации на собствения си статут до днес, когато понятието «публика» се превърна в глобално понятие. Но тази трансформация не е базирана само на количествени изменения, породени от лесния и свободен достъп до световна филмова продукция, а и на

същностна промяна в начина на общуване между хората като междуличностни взаимоотношения, но и като глобални комуникационни процеси, които генерират нови комуникационни кодове, свои комуникационни модели, свои форми на социално взаимодействие, своя нова естетика и инвариантност във вече интерактивното естетическо преживяване в новата тоталната хиперкомуникативна среда на информацията. “При възможност за интерактивно общуване с филма зрителят заема друг тип активна роля – той проявява волята си за промяна, за намеса, поема режисьорски роли. Идентифицира се с творческия акт и поема функциите на интерпретатор и на въздействащ върху обекта. Това го прави играч, съучастник, себеизявяващ се.” (Димитрова, 2006:6) Киното, чрез филмите отговаря и на тази промяна отчасти като творчески търсения на самите автори в посоката на художественото конструиране на интерактивен ефект при интегрирането на форма и съдържание (“Timecode”, “Куфарите на Тълз Лупър”, “Пет” и т.н.), отчасти чрез трансформации на собствения си статус – киното се превръща в медия, а филмите – в информационен продукт. Новото интерактивното взаимодействие превръща отношението автор – творба – зрител (публика) в комуникационна верига, то е преди всичко интерактивна комуникация. Киното винаги се е стремяло да включи пълноценно зрителя в «живата тъкан» на филма, да го накара да живее *с/във* филма. Още от срадата на 20в. много автори отправят открити предизвикателства към зрителите под всякаква форма (пр. теоретичната платформа и естетическата концепция на “новата вълна” – свободата в мисленето и свободата на изразяването, авангардният подход към формата и интерпретациите, вкуса към импровизацията и т.н.), а теоретичният дискурс конструира кинотехники за възбуждане на афективното участие на зрителя. (Морен, 1986:426-427)

В постмодерната ситуация, в която човек структурира живота си чрез динамичните процеси на своите постоянни избори, като че ли зрителят е на път да отправи предизвикателство към авторите – да се включат отново активно *в/чрез* филмите си в новото време с нова творческа енергия, с нови идеи, а не чрез постоянните интерпретации на готови формули и схеми. На този етап обаче тези процеси намират отражение главно на нивото на представянето и предлагането на филмовите произведения, на пазара на филмите под формата на една логична диференциация в отговор на новите условия и на новата роля на публиката. “Фестивалното кино съществува за да утвърждава авторите. Комерсиалното е онова, което е пресметнато за публиката, която ще го гледа. А жанровата форма е в перманентно състояние на очакване да бъде репродуцирана или пре моделирана. Това създава динамиката на енергиите в живото изкуство на екрана, което има пазарен механизъм и индустриален производствен характер.” (Димитрова, 2006:44) Подобно сегментиране на общия поток от филми на базата на една по-скоро икономическа логика и статистика, отнесена към масовата аудитория все пак представлява и задоволителен (доколкото е възможно към момента) опит да се установи баланс

вътре в самата «система на киното», както и по отношение на вписването му в общите процеси на икономически, социални, културни и т.н. промени. В управлението на пазара на филми обаче винаги трябва да се има предвид и едно важно обстоятелство, което още през 1947г. Зигфрид Кракауер формулира така: “Изглежда естествено филмите, които откликват особено завладяващо на масовите потребности, да бъдат касови. Само че един успешен филм може да удовлетвори само една от многото съществуващи потребности, невинаги най-важната.” (Кракауер, 1991:24)

За да се разбират и интерпретират във филмовата тъкан интересите, потребностите, настроенията на зрителите, като усещане за общите духовни движения на времето, днес е достатъчно само да осъзнаем факта, че всички ние едновременно сме част от всевъзможни субпублики, от малки обединения на съмишленици, ценители на индивидуалния поглед и на индивидуалния вкус, но също и от една глобална общност от потребители на аудио-визуални продукти, в която активността и комуникативността са най-важните качества. И дори и в морето на глобалното зрителят или публиката да изглеждат на пръв поглед пасивни - “в крайна сметка напоителният смерч идва от зрителя, той е в него. Без него филмът е неразбираем, той е несвързано редуване на картини, мозайка от светлини и сенки (...). Пасивният зрител е също така и активен; както казва Франкастел, той създава филма, колкото и авторите му.” (Морен, 1986:427) Зрителят със сигурност отдавна е станал незаменим партньор на автора, защото дори само “неконтролируемостта”, но “желано” и “непредвидимо” възприятие на зрителя прави киното възможно, създава магията на филма и притежава силата да превърне фантазията в реалност. Така всъщност зрителят участва и в създаването на един филм, но и нещо повече - “публиката е главният герой в киното”. (Димитрова, 2006:118) Но има и нещо повече от това. В разговор с Ханс Гюнтер Пфлаум по повод на „Страхът изяжда душата”, Фасбиндер казва: “По някое време филмите трябва да престанат да бъдат само филми, да бъдат само чужди истории и да заживеят така, че човек да почне да се пита как всъщност стоят нещата в неговия личен живот.” (Фасбиндер, 2003:54)

И така, филмите могат да поведат зрителя по пътя към себе си, където чрез собственото си чувство за истина и способност за авторефлексия той може да потърси своите дълбоки духовни начала, да открие и разбере смисъла на събития, действия и отношения, да импровизира върху собствения си живот „като на кино”.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Димитрова, М., *Метаморфози в общуването: автор екран - зрител*, НФК, С, 2006
2. Кракауер, З., *От Калигари към Хитлер*, НИ, С, 1991
3. Лангер, С., *Културното значение на изкуството, Идеи в културологията*, т.2, УИ „Св. Климент Охридски”, С, 1993; стр.160-172
4. Льо Бон, Г., *Психология на тълпите*, Витяз, 2004

5. Морен, Е., Киното или въображаемият човек, История на филмовата мисъл, част 1, НИ; 1986; стр. 419-449
6. Рьодигер, Х., Капалди, Е., Парис, С., Поливи, Дж., Психология на познанието, ИК Лик, 1999
7. Стефанов, Ив., Изкуство и комуникация в киното, НИ, С, 1976
8. Фасбиндер, Р.В., Анархия на фантазията, ИК Колибри, С, 2003

ГЕОГРАФИЯТА И ИСТОРИЯТА - ОПРЕДЕЛЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ЕТНИЧЕСКОТО И КУЛТУРНОТО МНОГООБРАЗИЕ НА САЩ.

гл. ас. д-р Соня Сиджимова
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

Summary: As a highly-developed country USA has always been a subject of investigation and analysis by scientists from all over the world. In this article the author looks for a corroboration of the maxim that geography has made history and the results of these processes on the ethnical diversity. In this aspect the geographical conditions and resources has been analyzed. The author has explored in cause-and-effect relationship the gradual regain of the territories, the establishment of highly populated regions in return of other merely uninhabited regions, the ethnic structure of the different states and at last but not least, the historical, social and economic preconditions that have attracted in USA immigrants from all over the world.

Когато кажем САЩ, разбираме четвъртата по големина и най-могъщата държава в света, но и твърде млада в сравнение с много други, многонационална страна на имигранти и крайбрежни жители, на мегаполиси и почти безлюдни райони. В тази статия авторът обяснява някои от съществуващите факти, като анализира причинно следствените връзки между всички дадености на северноамериканския континент в края на XV в. и последвалите събития.

На въпроса кой е открил Америка и дали това са викингите, учените все още нямат еднозначен отговор. През 2000 г., на официалното честване на 1000 годишнината от акостирането на викингите северно от Ню Фаундленд, на тържествата в САЩ вземат участие кралските фамилии от Норвегия, Швеция и Дания, президентите на Финландия и Исландия, но претендентите за откриването на континента са много повече. През 1998 г. китайският автор Фън Инцзъ популяризира в медиите хипотезата, че някои индиански племена са потомци на китайското племе „Ин”, прогонено през XI в. пр. Хр. от родината си от северни нашественици. Японците изпреварват китайците с 2,5 хилядолетия - многобройни доказателства показват, че народът „Йомон”, населяващ остров Кюсю между IV и III хилядолетие пр. Хр., основал колония в Еквадор в околностите на Валдивия. В Бразилия са открити финикийски ръкописи от периода 590-146 г. пр. Хр. Ирландците от своя страна твърдят, че стигнали до Северна Америка през VI в., уелците - през XIII в., а черните мореплаватели от Мали - през

XIV в. Каквото и да се е случило до края на XV в., то не се е отразило съществено върху развитието на континента. За сега все още се приема, че първият европейец, достигнал Америка след викингите е Христофор Колумб, а годината е 1492. Той акостира на Бахамите, но така и до края на живота си е убеден, че е открил път до Азия, а тези земи са част от Източна Индия. По тази причина местното население е наречено „индианци”. Жителите на Европа наричат новооткрития континент Новия свят, но той е нов за откривателите и завоевателите, но не е безлюден. В течение на хилядолетия, народите населяващи Северна Америка развиват редица цивилизации, които търгуват и воюват помежду си. За период от 350 години европейците покоряват всички тези народи и коренно преобръщат съществуването им. Заселниците завладяват целия северноамерикански континент и поставят началото на две нови независими държави - САЩ и Канада.

Историята на САЩ може да бъде разгледана в два аспекта - като поредица от документи удостоверяващи принадлежността на определени територии към страната, както и като географски дадености, ресурси и събития, предпоставили съвременното състояние на страната.

Пред света новата държава се появява след приключването на Войната за независимост, водена от 13-те американски колонии на Великобритания. На 4 юли 1776 г. Континенталният конгрес одобрява Декларацията на независимостта и 13-те колонии стават Съединени американски щати. Официалният документ, с който Британия признава суверенитета на новата държава е подписан в 1783 г. в Париж. Всички 13 колонии са разположени по атлантическия бряг и включват земите на щатите Флорида, Вирджиния, Джорджия, Каролина, Мериленд, Делауеър, Ню Джърси, Пенсилвания, Ню Йорк, Кънектикът, Роуд Айлънд, Масачусетс (тогава щата Мейн е част от Масачусетс), Ню Хемпшир.

Почти цялата останала територия на САЩ е придобита чрез откупуване. През 1803 г. с известната в историята като „Покупка на Луизиана”, те получават от Франция земите на запад от река Мисисипи. Югозападът е прибавен срещу неголяма сума, изплатена на Мексико след края на Мексиканската война (1846-1848). През 1846 г. след проведени разговори с Великобритания е присъединен Орегон, а през 1867 г. Русия продава Аляска на САЩ. Стратегическото положение на Хавай, разположен между Калифорния, Япония и Филипините и идеално място за военноморските сили, води до анексирането му през 1898 г.

Всички тези документи са предшествани и последвани от събития, довели до съвременното състояние на САЩ. Двата основни фактора определили начина на живот на коренното население в далечното минало са климата и наличните ресурси. Климатичните особености на даден район зависят от положението му спрямо екватора и големите водни басейни и релефа. Отдалечеността от екватора позволява да се определи типа климат с неговите общи характеристики, но в същото време параметрите на температурата и влажността на въздуха ще бъдат различни в

крайбрежните райони и във вътрешността на континента. Това е така, защото големите водни басейни се нагриват и изстиват по-бавно от сушата и съответно местата в близост до тях имат влажно, променливо време с по-хладно лято и топла зима.

Когато през XVII в. пристигат европейците, много индиански племена живеят по североизточното атлантическо крайбрежие и плодородните земи на Великите езера. Наличието или липсата на храна, вода и пасища диктували уседналия или номадски начин на живот. Така например в безлюдния горещ югозапад те живеят в индиански селища, а в прериите са номади. Всички тези народи са развили и различна култура в зависимост от обитавания район - обществото, което живее в студен планински район развива различна култура от тази на друго общество, обитаващо горещ пустинен район.

Плаването на Хр. Колумб до Америка в края на XV в. е последвано от миграция от Испания, Португалия, Франция, Англия, Нидерландия. След 1539 г. испански откриватели започват да изследват южната част на днешните САЩ, а французите изследват както Юга, така и Севера (днешна Канада). През 1585 г. англичани основават колония, която обаче не успява да просъществува. По-голям успех имат представителите на лондонска търговска компания, които в 1607 г. основават първата постоянна английска колония в Северна Америка в Джеймстаун (близо до днешния гр. Уилямсбърг в щата Вирджиния), както и тези, които в 1620 г. се установяват в района на днешния гр. Плимут, щата Масачусетс.

Районът, в който те се заселват става известен като „Нова Англия” и място, където пристигат недоволни от англиканската църква.

През XVII в. и XVIII в. периодът на Реформация и Контрареформация в Европа, много хора преследвани по религиозни причини на Стария континент забягат в Новия свят за да създадат свои собствени религиозни общества. Такива са пуританите, квакерите, презвитерианците и др. Освен религиозните преследвания, войните, сушата, гладът, бедността, както и желанието за покоряване и изследване на нови земи са някои от другите причини, накарвали европейците да прекосяват Атлантическия океан. До 1750 г. са създадени английски, френски, холандски и немски колонии на север и изток, а испанците се установяват на западния бряг. Все пак до началото на XIX век броят на имигрантите от Европа не е голям, в сравнение с африканските роби. След 1800 г. свръхнаселеността, войни и природни бедствия водят до голяма емиграция към Америка, известна като Голямата Атлантическа миграция.

От 30-те години на XIX век германци емигрират в Илинойс, Мисури, Уисконсин. В следващите две десетилетия норвежци и шведи пристигат в Минесота, Уисконсин, Северна и Южна Дакота. В щата Мичиган се заселват много немци, ирландци, холандци, италианци, поляци. През 40-те години лошата реколта от картофи отвежда много ирландци в САЩ.

В периода между 1860 - 1910 г. населението на страната вече се е утроило и е достигнало 92 милиона. Това бързо нарастване се дължи до голяма степен на

миграцията. Всеки ден стотици хора пристигат с кораби на Елис Айлънд, разположен в залива на Ню Йорк. Мнозинството от новопристигналите са европейци - най-напред англичани, ирландци, германци и скандинавци, а от 1890 г. - сицилианци, руснаци, арменци, евреи от Централна Европа.

През целия XIX в. територията на САЩ се разширява на Запад. Хиляди преселници „преместват границата”, като колонизират нови области, прогонват коренното население - индианците и разрушават цивилизацията им. В градовете на Изток преселниците организират кервани от каруци, с които правят многомесечни преходи преди да достигнат Орегон. Походът на Запад се засилва особено след 1848 г., когато в Калифорния е открито злато. Решаваща роля за завладяването на Запада, както и окончателен удар за индианската цивилизация е завършването на транс континенталната железница през 1869 г. Тя не само позволява бързото придвижване на хора и стоки, но и особено ценните суровини на Запада. До края на XIX в. САЩ изместват Англия и стават най-високо развитата индустриална страна. Населението е многократно увеличено, а там където са се разхождали бизони вече се издигат градове, които са три пъти повече от преди.

Едни от най-нелицеприятните страници в историята на тази могъща държава е африканското робство и своеобразния геноцид спрямо коренното население - индианците. Според различните източници броят на местните жители през XVII - XVIII в. на територията на днешните САЩ вероятно е между 5-13 милиона. Те са на различна степен на развитие, но повечето са добронамерени към новодошлите европейци до момента, в който разбират, че ще бъдат изгонени от земите на предците им. Донесените от преселниците болести, както и въоръженото превземане на страната в „индианските войни” нанасят големи щети на индианските племена. Избивани по време на завладяването на земите им, те след това не се смесват с останалите североамериканци и още се стремят да запазят традициите си.

Днес в САЩ живеят около 2,5 милиона индианци (включително инуитите в Аляска), което е почти 1 % от цялото население. Голяма част от тях (около 1,5 милиона) са в 250-те резервата или в близост до тях, като най-много са в щатите Аляска, Ню Мексико, Оклахома, Калифорния и Аризона (по реда на изброяването им). Едва след 1924 г. индианците имат американско гражданство и официално вече не са обект на дискриминация. Това обаче не променя статута им на губещи в американското общество - бедност, липса на възможности за добро образование и висока безработица характеризират живота им.

През 1950-1970 американското правителство прави безуспешни опити да пресели част от североамериканските индианци в градовете, но задачата се оказва непосилна, поради трудното им приспособяване след дългогодишната принудителна изолация.

Търговията с хора и робството имат дълбоки корени в човешката история, но те вземат големи размери след откриването на Америка, когато повече от 7 милиона

африканци са транспортирани в Северна и Южна Америка. Тази търговия продължава до XIX век и се отразява както на африканската, така и на американската култура. На територията на САЩ първите чернокожи са докарани през 1619 г. в щата Вирджиния. Първоначално те са използвани като домашни помощници, а по-късно като роби в плантациите и фермите на европейските заселници. До края на XVIII век те са около 1/5 от населението и основно живеят и работят в южните щати. Именно робството е една от причините за избухване на Гражданската война (1861-1865) между единадесетте селскостопански щати на Юга, в които са концентрирани робите и индустриалния Север.

След 1865 г. поредица от поправки в Конституцията на САЩ дават свобода и права на чернокожите роби: 1865 г. - слага се край на робството; 1868 г. - дава им се американско гражданство; 1870 г. - получават право на глас.

Дискриминацията към тях, продължила и след войната, е причина голям брой афроамериканци да напуснат Юга и да се насочат към големите градове на север и запад. Това движение, известно като „Голямата миграция“ започва по време на Първата световна война (1914-1918) и продължава и през 60-те години на XX век. До края на 60-те години около 6 милиона афроамериканци напускат Юга.

В началото на XXI век те са около 36 мили или около 13 % от цялото население, но както и индианците, все още имат неравностойно положение в американското общество.

Най-голямото и най-бързо нарастващо малцинство е испаноезичното население на САЩ. Днес те представляват около 14 % от цялото население, от което половината са с мексикански корени. Следващите по големина групи са от Пуерто Рико, Куба, Салвадор и Доминиканската република. Причините за това състояние могат да се открият в близката и далечна история на страните - войни, политически проблеми, бедност, желание за по-добра работа и по-добър живот и др. Що се отнася до мексиканците, то част от тях не бива да бъдат включени в числото на имигрантите, тъй като техните предци са родени в някои от югозападните щати, закупени от САЩ след края на Мексиканската война. Много от латиносите са мигриращи земеделски работници, станали важен фактор за селското стопанство след приключването на Гражданската война.

Далеч по-малка е групата на американците с азиатски произход. Според статистиката в началото на XXI век те са около 4 % от цялото население и почти половината от тях живеят в Калифорния и Хавай. Друга голяма група са в Ню Йорк. Като изключим първите азиатски заселници дошли вероятно преди десетки хиляди години в Америка, в по-новата история това се случва в началото на XIX век. Най-големите групи днес са с прадеди в Китай, Индия, Филипините, Виетнам, Корея, Япония, а основните причини да имигрират винаги са едни и същи - войни, бедност, религиозна нетърпимост и др.

Вероятно „златната треска“ в Калифорния от средата на XIX век бележи

началото на миграцията от Азия. Тогава много китайци пристигат на Западното крайбрежие. По-късно в 60-те години около 15000 китайски работници участват в строителството на трансконтиненталната железопътна линия, а по същото време китайци и японци се отправят към Хавай, за да работят на плантациите за захарна тръстика. В края на XIX век и началото на XX век много имигранти от Япония, Корея, Филипините се установяват по Западното крайбрежие.

Днес, подобно на индианските племена в миналото, най-голяма концентрация на населението има около големите водни басейни и по-точно по Атлантическото крайбрежие, където има умерен климат. В същото време в Аляска, обширни райони в Средния запад и Югозапад са почти безлюдни. Причините са свързани с лошите климатични условия, прекалено ниски или високи температури. От Тихоокеанското крайбрежие най-населен е района в южната част на Калифорния - Лос Анджелис, Сан Диего и Сан Франциско. Тук причините са освен климатични и ресурсни. След откриването на злато в 1848 г. много хора пристигат в щата, а след откриването на трансконтиненталната железница през 1869 г. десетки хиляди златотърсачи се заселват в Калифорния. По време на Голямата депресия през 30-те години XX век пристигат хиляди бездомни фермери с надежда за работа. През Втората световна война (1939-1945) силното разрастване на самолето- и корабостроенето също са причина много хора да се заселят трайно в района. Всички тези причини са извели Калифорния на първо място по население или около 1/8 от цялото население на САЩ. Формирането на американската култура до голяма степен се определя от колониалния тип развитие на страната. Пренесените от Европа, Африка, а по-късно и от Азия традиции, както и тези на коренното население си взаимодействат и трансформират, за да се превърнат по-късно в нови, типично американски, отразяващи начина на живот и духовността на „Новата нация“. Значението и въздействието на всяка една от тези култури се проявява по различен начин в различните райони, в зависимост от наличието и числеността на представителите ѝ.

Разнообразният по отношение на етноси, религия и социално положение състав на населението, както и постепенното разрастване на страната в посока запад довеждат до обособяване на историко-културни области - Нова Англия, Североизток, Юг, Югозапад, Централен и планински район, район на Големите езера, Тихоокеански район (той включва и Калифорния, но по много признаци тя е по-близо до Югозапада, отколкото до Орегон и Вашингтон). Началото на този процес е в XVIII в., когато в зависимост от разселването на пристигащите от Европа имигранти, се образуват центрове с различни културни традиции. Самите селища са основани в съответствие именно със съществуващите вече традиции - в югозападните райони, граничещи с Мексико има силно влияние на испанската култура, в Луизиана - френска и испанска, в Пенсилвания - немска и английска и т.н. Обособяват се и конкретни политически и културни центрове - Филадельфия (щата Пенсилвания), Бостън (щата Масачусетс), Ню Йорк, а по-късно и Чикаго (щата Илинойс), Сан Франциско (Калифорния),

Синсинати (Охайо), Балтимор (Мериленд), Ню Орлинс (Луизиана) и др. В най-новата история на САЩ броят на имигрантите е относително постоянна величина включвайки 55000 годишно от лотарията „Зелена карта”, договора за двустранна размяна с Куба, от Пуерто Рико по други политически причини, латиноси и основно мексиканци и т.н. Тяхното разселване е с подчертано етнически характер, въпреки, че се наблюдават изключения продиктувани от особеностите на съвременното общество.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *The new Encyclopedia Britannica, Chicago, 1993.*
2. *Большая советская энциклопедия, Москва, 1976.*

СЕНЗОРНА СЪЩНОСТ НА ВЪОБРАЖЕНИЕТО. ПОНЯТИЕ ЗА ОБРАЗ И ПОНЯТИЕ ЗА ВЪОБРАЖЕНИЕ

гл. ас. д-р Милена Анева
ЮЗУ “Н. Рилски”, Благоевград

Резюме: *Въображението е в основата на всяко творчество. За да твори, тоест да създава, човек първо изгражда в представата си какво ще създаде. За да твори човек първо изгражда в представата си какво ще създаде.*

Образът играе все по-голяма роля в съвременната театрална практика, защото се е превърнал в понятие, което се противопоставя на понятията за текст, фабула или действие.

Ключови думи: *образ, въображение, фантазия, творчество, изкуство*

Думата „въображение” идва от гръцкото „phantasia”, означаващо видение, умствен образ, въображение.

Този термин означава: способността за фантазна дейност, както и продукта на тази дейност.

Въображението заема междинна позиция между мисленето и усещането или възприятието. Когато психиката произвежда фантазии, този, който фантазира, ги преживява на рецепторно равнище. Фантазните образи и дейности могат да се предизвикат и преднамерено, а тяхната посока и съдържание да се повлияят от съзнателни намерения, но обикновено те се появяват несъзнателно и се определят от спомени, от минали и най-вече настоящи емоционални състояния, от надежди и очаквания за бъдещето.

Въображението „произвежда” нещо, което не съществува, нещо, което някой ден може да се появи или да не се появи и нещо, което никога не е съществувало. Въображението също може чисто и просто да изопачи действителността. Дори

считаните за обективни възприятия на действителността са най-често до известна степен изкривени от намесата на въображението, която включва ефекти на очакванията, ефекти на ореола, трансформация на спомените и всяко преувеличено или отслабено впечатление за някакво явление.

В своята първична форма въображението се появява спонтанно от несъзнателното на възприемачия субект. Вторичните фантазии възникват на равнището на съзнанието. Те са преднамерено предизвикани с определена цел. Нереалният статус на предизвиканата фантазия е очевиден. При спонтанното въображение чувството за нереалност често отсъства в процеса на фантазната дейност. Обикновено при ретроспективен анализ на фантазията лесно се признава нереалната ѝ същност фантазиите могат да бъдат завладяващи, като правят фантазиращия индивид неспособен да отговаря адекватно на изискванията на средите. Човек погълнат от въображението си, изглежда „отсъстващ“ или по-сериозни случаи в състояние на „транс“.

Образът играе все по-голяма роля в съвременната театрална практика, защото се е превърнал в понятие, което се противопоставя на понятията за текст, фабула или действие. Възвърнал напълно визуалната си природа театърът на образите стига дори дотам, че се възприема само като поредица от сценични изображения и третира лингвистичните и актантните материали като образи или картини.

Въображението е в основата на всяко творчество. За да твори, тоест да създава, човек първо изгражда в представата си какво ще създаде. За да твори човек първо изгражда в представата си какво ще създаде.

Той (човекът) се е научил да твори, когато е започнал да фантазира; образът трудът творбата това е единственият възможен път на всяко човешко творчество. Според психолозите и техните учебници има купища различни дефиниции за въображението.

Образите, родени от въображението, не са дошли от нищото. И най-фантастичните видения имат нещо общо с реалността, основават се на нашите минали възприятия, на това, което някъде и някога сме виждали, докосвали, чували, вкусвали, вдъхвали и т.в. казано накратко, те се опират на това, което някога по сетивен, сензорен път е стигало до нашето съзнание и се е запазило в нашата памет. Живият живот, реалността, усвоената информация са основата, базата, върху която въображението ще строи неочакваните си и невиджани досега нови образи и представи. Човек трябва да е виждал как се спуска към дъното риба, за да си представи подводницата на капитан Немо. С други думи, конкретният образ от действителността е изходящият материал за въображението.

Специфична черта на въображението е, че то има подчертано активен, динамичен характер. Основната ми задача е да променя, да преобразува представите и образите превръщайки ги в нещо ново. Новият образ действително се ражда въз основа на стари знания, но много се различава от първообраза си. Превърнал се е в

нов образ, с нови качества и е изграден и оформен с помощта на идеята, тоест намесата на творческото въображение. В процеса на преобразуване огромна роля играе асоциативността – вълшебното свойство на човешкия мозък да създава временни връзки, да свързва нещата по съвсем нов и често пъти доста неочакван начин, прескачайки рамките на обикновеното и традиционното. След като съзнанието е извършило първоначалния анализ (целенасочен или случаен) на безброй много факти, паметта фиксира най-важното, освобождавайки се от излишното и маловажното, и доставя на въображението материала, от който чрез асоциации и синтез ще се получи новият образ, новата представа. Процесите на мислене и въображение са твърде близки и взаимно проникнати един от друг.

Много важна роля в процеса на въображението и особено на творческото такава играе емоционалният фактор. Психолозите са категорични: без чувства няма въображение.

Спокойно може да се каже, че една от най-характерните черти на въображението е неговата емоционалност и неговата сензорност. Образите, представите и идеите родени от въображението трябва да минат през сетивната и емоционалната сфера на творческата личност, възплъщават се в художествени факти и чак тогава се срещат със своите читатели, зрители, слушатели, за да могат те да съпреживеят заедно с твореца.

Въображението на твореца е винаги съзнателно и целенасочено, то е предизвикано от определена идея и подчинено на определена тенденция. Въображението на твореца заработва, за да реши определена задача и да постигне възможно най-голямо въздействие. Творческото въображение отклонява асоциациите от обикновената и тривиална верига на асоциативност, за да ги насочи подчини на емоциите, чувствата и стремежите, които в момента ангажират и вълнуват психиката на твореца.

Творческото въображение при всеки творец има свое лице и свой начин за повикване. Вярвам, че усещането на околния свят с всичките сетива е задължително начало за взривяване на творческото въображение на всеки творец – ароматът на люляк може да подтикне поета да напише великолепен стих, а скулптора да направи прекрасен барелеф, а особено при актьорското въображение е, че служи на измислица.

Следователно за актьора са особено важни натупаните впечатления, наблюдения, усещания на двигателната памет – осъзнаването на порядъка във веригата от действия при определен акт. Възпроизвеждайки някакво действие, той е длъжен да се опре на своята двигателна памет. Казано накратко, за да действа, актьорът в повечето случаи се опира на фантазията си в реалното пространство.

Въображението на актьора не може и в никакъв случай не бива да е абстрактно и пасивно. То би трябвало да се ражда от дълбочината на емоционалните процеси и да бъде съвсем конкретно, да обслужва точно определената роля или ситуация. Става дума за създаване на представа с точни детайли и подробности, а

не приблизителни неща.

Както видяхме преди това психолозите правят разграничение между *фантазия* и *въображение*. В най-общ смисъл за фантазия се възприема голото мечтателство, което е в повечето случаи спонтанно и не е провокирано от съзнателен процес, докато въображението е онзи процес, който е в началото на всяко творчество.

Като за всеки творчески акт така и за актьорската професия въображението е жизнено важно. Всеки човек разполага с арсенал от сензорни и емоционални спомени, които без организиращата роля на въображението не биха могли да станат обект на актьорското изкуство. В първи курс студентите идват със своята мила и наивна неподготвеност за пътя, които трябва да извървят към голямата мечта да станат професионални актьори и тогава ние преподавателите започваме тежката битка да „разболеем” тяхното въображение. Какво влагам в думата „разболеем”? Точно този процес на превръщане на фантазията във въображение, за да може то да изиграе своята организираща роля.

Първокурсниците често са затлачени от готовите образи и метафори, и именно поради тази причина сякаш са неспособни да творят. Най-важното, което според мен трябва да направи педагога застанал пред малката групичка кандидат актьори е да започне да провокира тяхната фантазия да работи. Това може да се случи единствено започвайки да действат в упражненията и сценичните етюди.

Това е така защото в художествената академия първокурсниците кандидатстват, когато вече могат да рисуват, в консерваторията, когато вече умеят да свирят или пеят, а в театралните висши училища студентите в най-добрия случай са чували какво точно представлява изкуството на актьора.

И така изправени в началото на пътя към голямата мечта на студента, педагога започва бавно и внимателно с упоритостта на изследовател да проучва фантазията на студентите. Тази фантазия често пъти граничи с обикновена мечтателност, но с упорит труд би могла да се превърне в творческо въображение.

Когато става въпрос за въображение държа да е ясно, че имам пред вид не само способността да се фантазира, тоест де създаваме във въображението си нови образи и връзки от действителността, но и умението с фантазията сви да въздействуваме върху заобикалящия ни сценичен живот и да го изменяме в истинска посока. В сцени(ното изкуство е нужна не отвлечено, а действено въображение, произлизащо от реалното усещане за това, което става на сцената.

Преминавайки през всички онези упражнения за работа с въображаеми предмети, упражнения за концентрация, упражнения за партньорство, упражнения за изграждане на ситуация и т.н. (в следващата глава ще отделим специално внимание) имат само и единствено за цел да провокират творческото въображение за да могат да се ползват от неговите организиращи функции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Блонский, Ян, "Грофовский и его театр-лабора-тория", сп. DIALOG, *miesięcznik poświęcony dramaturgii współczesnej*, Warszawa, специальное изд. 1970
2. Джаджев, Иван, Основен курс по естетика, Славена-, Варна, 1996
идеи и театрална методология", "Наука и изкуство", София, 1984
3. Енциклопедия по психология съкратено издание на спечелилата награда Американската Асоциация на Библиотеките "Справочник на годината" четиритомна енциклопедия под редакцията на на Реймънд Дж. Корсини; превод от англ. Людмила Андреева, Никола Атанасов, Радослава Ангелова, Богдана Александрова; под редакцията на Людмила Андреева и Христина Гъркова; изд. "Наука и изкуство"; София; 1998 г. {CONCISE ENCYCLOPEDIA OF PSYCHOLOGY; Raymond J. Corsini, Editor; A Wiley-Interscience Publication JON WILEY & SONS; New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapor; 1987}
4. Кисъв, Венцеслав, „Методология на първите стъпки”, „Захарий Стоянов”, София, 2007
5. Павис, Патрис, „Речник на театъра”, Издателска къща „колибри”, София, 2002
6. „Психология на творчеството”, сборник, „Наука и изкуство”, София, 1981
7. Речник по психология, „Наука и изкуство”, София, 1989
8. Родари, Джани, „Грамматика на фантазията”, „Наука и изкуство”, София, 1981
9. Хойзинха, Йохан, „Ното Ludens изследване за игровия елемент в културата”, „Наука и изкуство”, София, 1982

ИМПРОВИЗАЦИЯТА ПАРАЛЕЛ МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА И ДЖАЗОВАТА МУЗИКА

гл. ас. д-р Елка Петкова
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

Резюме: *Импровизацията, като съчиняване по време на акта на изпълнение на произведението, представлява особен творчески процес. Пристъпването към реализацията му, независимо от времевите рамки (дял, част или цяло произведение), в които се простира, ангажира целия наличен интелектуален, творчески и технически потенциал на импровизацията, всички негови налични знания по музикална теория, хармония, познаване на стилите рамки, в които да се разпростре мисълта му, както и налични предразположения, своеобразна „надареност” на импровизатор увереност и самочувствие, бърза мисъл, способност за ориентиране в създаващите се нередко „непредвидими” ситуации, неизменно съпътстващи „живия” процес на създаването на музиката в момента на интерпретацията ѝ. Импровизацията заема достойно място и в двете разглеждани „вселени” българската народна музика и джаза. Поради общността на условията и предпоставките за възникването ѝ и намирането на почва за изявата ѝ в упоменатите стилови параметри следва те да бъдат разглеждани обстойно, доколкото позволява мащаба на настоящата статия.*

Ключови думи: *импровизация, фолклор, джаз, народна музика, акордеон*

ВЪВЕДЕНИЕ КЪМ ТЕМАТА:

Импровизацията, или по-точно *импровизационността* е особено характерна черта както за народната /независимо от националната ѝ принадлежност или етническа характеристика/, така и за джазовата музика. Като цяло много от компонентите на традиционната култура на народите по цял свят, не само от страна на музикалния, но и на (не в по-малка степен) словесния фолклор (включващ богато наследство от приказки, предания, гатанки, пословици, поговорки, басни и т. н.) са базирани, в голяма степен върху импровизационността, която бележи развитието през вековете на отделните култури. **Генезисът** на тези своеобразни „съставни части”, които изграждат калейдоскопа на цивилизационното наследство на всяка страна по света, а и целия конгломерат от духовни и материални ценности, създадени от човечеството през историческото му минало се коренят и би могло да се проследят във всяка култура, позиционирани, в един по-широкообхватен аспект, върху *импровизационността*. Самата природа на фолклора, начина на предаването му (музикален, словесен и пр.) през различните поколения („от уста на уста”) води до неговото трансформиране, обогатяване, развитие и това своего рода *съавторство* е неизменно съпътствано от изконния принцип на вариативност (свободна и неограничена от нищо „импровизационност”), белязал народното творчество на всички национални култури и цивилизации. Или по-семпло казано всеки, който се е докоснал до фолклора или отделните негови съставни части (един вид подразделения или подгрупи музикален, словесен и пр.) е оставил частица от себе си, дал своя принос за развитието му в една или друга насока, доукрасявайки го, „импровизирайки” над базисната плоскост (в конкретния исторически етап от битието на всяка творческа единица песен, басня и пр.).

Стеснявайки постепенно кръга на разглежданата тематика стигаме и до *импровизационността в музиката*, чиято история отново се корени в народното творчество и която, без съмнение, води началото си от фолклора. Нещо повече самият джаз в своите корени е дълбоко свързан и произхожда от дълбините на народното творчество (синтазирано обобщено фолклорната музика на афро-американците в САЩ).

Импровизацията при изпълнението на джазова и българска народна музика. особености при реализацията ѝ във взаимодействие с творческите и технически възможности на акордеона.

В настоящата статия разглеждаме **импровизацията** от гледна точка на днешния исторически период, разпростряна в дебрите на българската народна и джазовата музика в днешния от историческа гледна точка „смисъл” и разбиране за нея.

Най-общо казано, **генералните принципи на импровизиране** в тези различни стилове музика се съдържа в изначалните особености, типични за импровизацията като *начин на мислене*, независимо от естетическите, жанрови и

стилистични особености, на това дали се импровизира в духа на народната музика (в конкретната статия българската народна музика), джаза, популярната, танцова или забавна музика. То ест, независимо от естетиката една импровизационност „сама по себе си” съдържа в себе си белези, които са *общовалидни* единствено и само са нея като принцип.

Така например, **придържането към хармоническата схема** (например т. нар. „блус схема”, базирана на своеобразната организация на хармоническите функции *тоники, субдоминанта и доминанта*) можем да определим като **констативния елемент**, стълбът, който служи за опора на мисълта, т. нар. стабилизиращ фактор (fest 1), който от своя страна пък позволява свободното разгръщане на мисълта и фантазията на инструменталиста или вокалиста в един импровизационен дял на музикалната форма (locker). От своя страна, дори в условните рамки на този неустойчив компонент, откриваме наличието на втори стълб на стабилност, а именно трайната, здрава, постоянна, неизменна и непоколебима основа на т. нар. *мелодически скали*, които „закрепват” на пръв поглед свободния, независим и неограничен компонент на фактурата *мелодията основното музикално-изразно средство, чрез което се предоставя широко поле на изява на въображението на импровизацията артист*. Може би скалите представляват fest от друг тип, по-скоро подчинен на хармоническата структура и произхождащ от нея, но все пак те би следвало да се причислят към стабилните ингредиенты, които спомагат за дълбокото присъствие на строгата логика дори при свободния полет на творческата мисъл в *акта на импровизиране*.

Впечатление прави поразителното сходство в „постройката” на импровизацията, от гледна точка на фактурните елементи, разглеждани в „ролята им” на музикално-изразни средства, в различните стилове музика (в разглеждания случай *българската народна и джаза*). Оказва се, че става дума за напълно еднакви принципи наличие на хармоническа структура и определен звукоред, служещ за основа, върху която се „развихря” въображението на инструменталиста или вокалиста от гледна точка на посока на мелодическото разгръщане и ритмическото богатство (но при строго съблюдаване на „твърдите” “fest” съставни единици).

„В по-ново време” широка популярност получава взаимодействието на българския фолклор с джаза в творчеството на много съвременни музиканти (инструменталисти, вокалисти и композитори). Най-ярките примери в това отношение са *Иво Папазов, Йълдъз Ибрахимова*, както и редица „сватбарски оркестри”² като: „*Канарите*”, „*Козари*”, *Конушенска група и др.*, както и творчеството на композитори, по настоящем в активна творческа възраст, като *Милчо Левиев, Теодосий Спасов и Георги Андреев*. В произведенията на гореспоменатите състави и автори личи своеобразно „преоткриване” на българския изворен фолклор, който третиран със средствата на съвременните, придобили известност в цял свят и оказали огромно влияние върху музикалната картина на двадесети век джазови (най-общо

казано) средства и влияния преоцветяват автентичната традиционна българска музика, разкриват неподозирани преди това черти и потенциал у нея, показват я от „друг ъгъл”, обогатена мелодически, хармонически, метроритмически; обогатена с нови колористични краски и не на последно място откриват широки, „неизвестни” до момента хоризонти за бъдеща работа в тази насока от страна на творците. Въпреки че предмет на разглеждане в тази работа представлява *импровизацията, като едно просторно, винаги отворено и практически безкрайно пространство*, независимо от стилистичната насоченост, която има не може да не вземем предвид и композиторски опуси (не само на визираните по-горе автори), най-вече на наши съвременници, в които може да се каже, че се долавя и осезаемо се усеща „духа на импровизацията”. Спокойно би могло да се обобщи, че в редица пиеси на „модерните” композитори, които активно работят в сферата на фолклора присъства импровизацията, дори в изписаните, „нотиран” творби, да го наречем „изписана импровизация” (Георги Андреев).

Що се касае до *съставите с активна употреба на акордеона* (сватбарските състави), то там импровизацията върху фолклорни теми и мотиви, активно повлияна от джаза, най-ярко личи в произведенията на Иво Папазов. Едва ли може да се даде по-нагледен пример, където свободния полет на въображението да доведе до такива високи художествени резултати, и то получени в следствие на мимолетната импровизация, на понякога дори неосмислени (в аналитичен смисъл), и необясними, дори от страна на самия творец „попадения” (по собствените му думи, дори „незнаещ нотите”), които обаче дават богата основа за разгръщането на хиляди страници с изследвания по темата.

Обследването на „паралела” между импровизацията в народната музика и тази в джаза неминуемо води до разглеждането на темата в контекста на влиянието на джаза върху българския фолклор. Влияние, разпростряло се значително и недвусмислено върху музиката в цял свят, особено в рамките на двадесети век. Влияние мелодическо, хармоническо, метроритмическо. Това е напълно естествен процес на взаимопроникване на две различни от страна на не само географски произход и естетически съображения, но и от всякаква позиция музикални паралела. Разбира се, взаимопроникването е двустранно (у творчеството на Теодосий Спасов откриваме обратната на Папазов тенденция на български традиционен инструмент, върху български интонации и ритми се свири откровен понякога, nerядко дори free (фрий) джаз 3. Подобни тенденции наблюдаваме и у музиката на Милчо Левиев, който обаче ползва „класическия” инструмент пиано.

Отваряме скоба за още една важна „подробност”: **необходимата подготовка за пристъпването и фактическото реализиране (по същество) на импровизационния акт.** Това е предварителното придобиване на знания и умения в конкретната стилистика, което се осъществява посредством работа „в лабораторни условия”, която nerядко може да включва и изготвянето на отделни опорни модели,

които да служат за своеобразни устои в хода на протичането на публичното изпълнение.

Акордеонът, като инструмент, еднакво подходящ за реализирането на художествено пълноценна интерпретация, както на джаз, така и на българска народна музика би могъл да се разглежда като *обединяващо звено* между тези две колосални явления в музиката на двадесети век, каквито са импровизацията върху български народни теми (в по-тесен, локален аспект) и импровизацията в стил джаз. Съвсем иманентно присъщо е именно при един такъв инструмент напълно равноправно да откриваме пълнокръвно взаимопроникване на разглежданите два феномена. На първо място корените на това се съдържат в **иманентната природа на инструмента** годен за музициране практически на всякаква музика, от позицията на стил, жанр и географско произхождение. Логично е виртуози като Иван Милев и Петър Ралчев, неуморими в творческите си търсения, да се стремят към едно преплитане на известните им културни явления, водени от собствения си висок музикален уровень, логично пораждащ новаторски решения, които водят както до обогатяване на българската народна музика, защо не и до преоткриване на никому непознати черти и на джаза, в неговия неизчерпаем потенциал. Тази неразработена напълно сфера в областта на съвременните музикални явления тепърва предстои да се развива в творчеството на бъдещите автори и изпълнители (вокалисти и инструменталисти), а след това да бъде и обстойно изследвана в различни теоретични трудове.

ЛИТЕРАТУРА:

1. „Българско музикознание”, сп., 1984/4
2. „Български фолклор”, сп., 1995/6
3. Гълъбов, Г., *Методика на обучението по акордеон*, С., 1989
4. *Енциклопедия на българската музикална култура*, С., 1967, ред. Акад. Петко Стайнов
5. Кауфман, Н., *Някои предшественици на съвременните оркестри за народна музика*, сп. *Музикални хоризонти*, бр. 12, 13, 1989
6. Колев, К., *Хора и ръченици за акордеон*, С., 1961
7. Колев, К., *Леки народни песни и хора за акордеон*, С., 1962
8. Конов, Я., *Едно вълнуващо развитие: Клавиатурата през вековете*, сп. *Музика. Вчера. Днес*, С., 1997/6
9. Липс, Фр., *Об изпълнении современной музыки на баяне*, в кн. „*Вопросы профессионального воспитания баяниста*”, Москва, 1980
10. Липс, Фр., *Искусство игры на баяне*, Москва, 1985
11. Лолов, И., *Анотация към плоча ВНА 10231*
12. Маринов, П., *Пиеси за акордеон от български композитори*, С., 1988
13. Маринов, П., *Очерци за обучението по акордеон*, Пловдив, 1996
14. Маринов, П., *Предговор към „12 фолклорни пиеси за два акордеона”*, Пловдив, 1999
15. Мирек, А., *Из истории аккордеона и баяна*, Москва, 1967

16. Михел, П., *Музикални способности и изпълнителски сръчности, принос към музикалната психология*, С., 1980
17. Потеров, Р., *Методика на обучението по акордеон*, Благоевград, 1995
18. Стоянов, П., *Музикален анализ*, ч. I, С., 1993
19. Стоянов, П., *Музикален анализ*, ч. II, С., 1995

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

- 1 Вж. Стоянов, П., *Музикален анализ*, С., 1993, вж. *Литература*
- 2 Термин, за пръв път използван в следния труд: Бакалов, Т., „Майстори на народната музика; Сватбарските оркестри (популярно изследване на българската народна музика и на развитието и в две части)”, „Военноиздателски комплекс “Св. Георги Победоносец”, 1993, утвърдил се в терминологичния апарат на изследователите на това уникално за Балканския полуостров явление и дори стил
- 3 Направление, или по-точно разклонение в джазовата музика, което води началото си през 50-те и 60-те години на двадесети век. Характеризира се с пълна свобода по отношение организацията на музикалния материал (от англ. *free* свободен). Би могло да се каже, че изключително се доближава до набиращата популярност в жанра на т. нар. сериозна музика алеаторика (приблизително по едно и също време).

РЪКАТА И НЕЙНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ КАТО КУКЛЕНО-ТЕАТРАЛНА ИЗРАЗНОСТ ПРИ ОПТИМИЗИРАНО ОВЛАДЯВАНЕ НА АКТЬОРСКАТА ПСИХОТЕХНИКА ОТ ОБУЧАВАЩИТЕ СЕ ЗА ДРАМАТИЧНИ АКТЬОРИ

гл. ас. Мирослав Стоилов
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Abstract: This report provides information on the puppets expression potential as an auxiliary means at mastering the actors psycho-technique by students of drama acting. The expressive possibilities of the human hand are presented as an element of a theoretical and practical model for improving the actors tools.

Всяко изкуство има личностната си претенция за значимост. Така е и с изкуството на „играещия с кукли”, синтезирано в себе си почти всички изкуства, изразени чрез факта на куклата.

Необходимостта от изучаване на Куклено-театрално изкуство дори и като формираща дисциплина за студентите, обучавани в специалността Актьорско майсторство за драматичен театър, е желателна тенденция. Напоследък завършващите специалност Куклено актьорско майсторство сякаш притежават по-голяма гъвкавост в професионалната си реализация. И не случайно преподавателите,

обучаващи драматични актьори, се вглеждат в методологията на обучение на куклениците и изваждат от нея онези елементи, които смятат за необходимо да приложат в педагогическата работа с възпитаниците си.

Театралните педагози търсят различното между куклено и драматично в актьорското обучение, след което привнасят в своите образователно-възпитателни модели отделни упражнения като акцентират най-често върху въображението, вярата и наивността или ярката характерност, т.е. най-често срещаните интерпретирани предимства на куклените актьори пред драматичните, като същевременно откровено отчитат, че те са породени от самата специфика на куклено-театралното изкуство.

Разкриване знаковите възможности на човешката ръка е учебна задача, която интригува обучаващите се за драматични актьори. Тя е част от селектирани в експериментален модел изразителни системи на куклено-театралното изкуство, които имат за обща цел да подпомагат процесите на овладяване на актьорската психотехника.

Тази задача се осъществява в структурния модулен етап, където се дават познания и се усвояват конструктивни, знакови и базисни умения. Въвеждат се начините на работа със специфичните куклено-театрални изразни средства.

Тук като основополагащи умения се набляга на:

- позициониране стойката на тялото за водене на належаш изказно-образен персонаж, с оптималната готовност за разгънато действие и с минимален разход на енергия;

- ориентиране, манипулации и пласиране в пространството със съществуващите или липсващи пречещи обстоятелства;

- принципни похвати във взаимоотношенията актьор-кукла и обратно;

- анимиране на текст и озвучаване;

- извършване на основни физически действия с належашия изказно-образен персонаж.

Овладяването на тези изначални умения се явява абсолютно необходимо условие за по-нататъшната работа.

Задължителен компонент от технологията тук се явява подготовката или загревката на ръката за предстоящата работа с изразните ѝ възможности. Това се изразява в масажирание на всички фаланги от китката и последователно активно раздвижване на лакътната и раменната става. Съществува теория, която твърди, че добре разгрятата ръка активира и тонизира цялото тяло.

Сценичното пространство за работния процес може да бъде организирано с налична работна плот-маса или различни нива на паравани. Възможен е и вариант на освободено от сценични приспособления работно поле.

На обучавания се задава целева задача да изобрази с ръка различни жестове, които носят конкретна знакова информация за действие (горе, долу, съгласие, несъгласие, здравей, ела, приближи се, спри, седни, стани, завърти се, обърни се и т. н.)

Отбележете за самия него, че докато изпълнява жестовете, мимическите му възможности допълват информационния пакет на предаваното послание.

Целевата задача продължава в търсенето и изобразяването на знак за субект или обект (персонаж цвете, куче, кола, ножица, жаба, слънце, птица, човек и т.н.).

Следващият етап е комбинирането на знаковия персонаж със информационните знаци от първа част. Избира се най-сполучливият знаков персонаж, показан от обучаващия се, със задача той да предаде някакво знаково послание. Дава му се свободата да включи и пластичния изказ на своето тяло.

Необходимо условие е да се съблюдава границата на актьорската присъственост да не надхвърля присъствеността на персонажа.

Поставяме задачи за самостоятелна разработка на етюд, а при представяне в следващите занятия, коментираме четимостта на случката, точността на знаковите послания, взаимовръзката актьор-персонаж, поведенческите позиции и техническите приспособления. Възможен е и вариант за включване на музикална партитура, която да обогати емоционалния изказ и да провокира разгръщането на етюдният формат в миниатюра.

В упражнителната работа за разкриване възможностите на човешката ръка, обучаваните допълват, развиват и затвърдяват умения на личната психотехника. Имаме силно застъпено присъствие на възловите елементи (внимание, наблюдателност, памет), ефектив за капиталните (движенчески статус, говорен статус, музикален статус), прогрес за компасните (правдивост, вяра, наивност) и разцвет за валентните елементи (въображение, характерност, общуване) от актьорската психотехника.

Изразните средства на куклено-театралното изкуство са предизвикателство и начин за безгранична творческа себеизразителност.

Условността, метафорите, хиперболата, символите, както и уменията за обобщение, типизиране и образно внушение разкрепостяват още повече творческото въображение на актьорите, които общуват и играят с кукли.

Полският драматург Лиляна Бардиевска споделя „Кукленият театър за мен е един род тотален театър, театър без никакви ограничения. Често се подчертава, че не му е достъпна психологията. В модерния куклен театър на сцената има място както за куклата, така и за актьора. Тя е метафоричен знак, той може да е личност, постигача и психологически нюанси. Такава театрална симбиоза може да изрази всичко!“ [1]

Упражненията за работа с изразните възможности на човешката ръка са градивна част от тази симбиоза.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бардиевска, Л., Кукларт, С., 1991

ДИДАКТИЧЕСКИ И ТВОРЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕСКИЗА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ЖИВОПИС

ст ас. Диана Захаријева
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

DIDACTIC AND CREATIVE ASPECTS OF A SKETCH IN TEACHING THE ART OF PAINTING

***Abstract:** The Art Pedagogy brings new challenges in teaching the art of painting in the artistic disciplines at the university. The present study aims to increase the effectiveness of training the art of painting, and for that reason were included preliminary color sketches giving an opportunity to develop a figurative thinking by using additional possible solutions and directions in the development of an artistic image created by the students. The study focuses on content and methodical devices in the teaching the art of painting to students in the disciplines “Pedagogy of teaching Fine Arts” and “Industrial Arts Fashion” first and second year in the faculty of Fine Arts at South-West University.*

The experimental technique of teaching the art of painting, with included preliminary studies of the nature by creating quick pictorial sketch, helps gaining artistic experience and has a positive effect on the didactic processes of teaching: forming artistic ideas, and by seeking different pictorial solutions and interpretations are developed the figurative thinking and the pictorial skills of the students, increasing their creative potential. To sum it up, the students trained in the offered methodical system show more convincing results in the artistic construction of the nature using pictorial devices.

***Key words:** color sketches, studies, figurative thinking, art of painting teaching methods, style*

Художествената педагогика поставя нови предизвикателства в обучението по живопис в артистичните специалности в университета. В настоящата разработка се поставят специфични методологически задачи, които биха могли да се използват за развитието на възможностите на студентите да създават пластически образи, да обогатяват образното си мислене и да развиват живописните си умения. Като търсим нови практики в преподаването на живопис, стимулираме студентите към самостоятелност и творческа активност.

Настоящото изследване цели да повиши ефективността на обучението по живопис, като за това бяха включени предварителни цветни ескизи, които дават възможност за развитие на образното мислене чрез допълнителни възможни решения и посоки в развитието на пластическия образ, създаван от студентите. Изследването е насочено към съдържанието и методическите похвати в обучението по живопис на студентите от специалностите “Педагогика на обучението по изобразително изкуство” и “Промишлени изкуства мода” първи и втори курс при факултета по изкуствата в Югозападен университет.

Чрез предварително изпълнение на цветни ескизи студентите изследват и изучават натурата с живописни средства, усвояват процеса на изграждане, формират изобразителни представи и стигат до резултати подобни, а понякога и различаващи се от учебните етюди, придобиват изобразителен опит, който е необходим за последващото живописване по учебните задачи.

В България методическата литература разглеждаща проблемите на обучение по живопис в университетски условия е сравнително малко. Един от изследователите посветил научните си разработки на преподавателската работа в университета е Емил Куков. Такива са трудовете му (“Обучение по живопис в университета”, 2003; “Живопис, обучение и творчество”, 2003; “Стадиални състояния в живописиста. Натюрморт. Портрет”, 2008; “Въведение в живописиста. Система на обучение по живопис в университета”, 2009; “Индивидуален профил на творческо-обучаващия процес по живопис на студентите от художествените специалности в университета”, 2009).

Изпълнението на учебните задачи е в пряка връзка с учебната програма по живопис, която в *първи и втори* курс и за двете специалности е обща и в основата си включва практически упражнения: живопис на композиции натюрморти, етюди на глава и на голо тяло. Използва се определен модел на занятие, като се включват предварителен анализ на натурата, указания за работа, изпълнение на цветен ескиз по всяка постановка като предварително средство за проучване на натурата, съпътстващи консултации, корекции и конферанс при завършване на отделната постановка.

Настоящото изследване цели развитие на възможностите на студентите да създават пластически образи, в следствие на приложена ефективна методика включваща предварителни цветни ескизи, апробирана в обучението по живопис. Задачите се свеждат до експериментиране не оптимална по съдържание методическа разработка за развитие на живописните умения и образни представи на студентите, чрез изпълнение на цветни ескизи в реализираните учебни постановки, извършване на сравнителен анализ по определени критерии на предварителните цветни ескизи с получените живописни етюди, създадени от студентите в първи и втори курс с приложената методика. Тази разработка се базира върху предположението, че включването на предварителни цветни ескизи в обучението по живопис, ще спомогне за формиране на изобразителни представи при изобразяване на натурата с живописни средства, ще въздейства положително върху развитието на творческите възможности и образно мислене на студентите. “Всяка постановка би могла да бъде възпроизведена чрез свободни и бързо изпълнени ескизи в малък формат, за да се изследват възможности-те за развитие на пластичния образ и в посоки, заложили извън обучаващата художествена практика”¹.

В проведения обучаващ експеримент бе приложен сравнителния метод по отношение на отделни проблеми при изграждането на пластическия образ в студентските творби предварителния цветен ескиз и последвалия го етюд.

Сравнителният метод използван за съпоставки и анализ на живописните работи вследствие на приложената методическа система, използва качествени критерии за оценка на творческата продукция на студентите. Тези критерии са формулирани от Емил Куков² и се опират на спецификата на пластическия образ, съответстват на четири пласта в структурата на пластически образ - материална възпътеност, фигуралност, конструираност и пространственост. При оценката важен критерий остава съотношението между натура и постигнатия образ създаден от студентите. Други качества при оценката на студентската продукция включват: цветно изграждане на формата, верни пропорционални тонално-цветови отношения, използване на художествена деформация, обобщаване, детайлизация; постигане на материалност и фактурност.

Изследването е проведено с 9 студента от специалностите “Педагогика на обучението по изобразително изкуство” 5 студента и “Промислени изкуства - мода” 4 студента, обучаващи се по еднотипна програма за периода 2009 - 2010 г.

Анализирани са общо 18 студентски произведения.

Наблюденията ни са, че в анализа на отношението “ескиз-етюд” при някои студенти (определяме ги като I тип), ескизът се явява предварително проучване на натурата, след което следва по-уверено изпълнение на етюда. При други (II тип), предварителните цветни ескизи се отличават значително от етюда, студентите търсят различни живописни решения, а това от своя страна спомага за развитието на образното мислене. Има и други (III тип), които според нашите наблюдения преобладават, при тях се забелязват както надграждане при изпълнението на етюда, така и търсене и на нови живописни решения, някои от качествата се повтарят, други се променят в последвалия етюд.

Живописните произведения на студентите съдържащи определени качества, са резултат от проведеното педагогическо въздействие и отразяват особеностите на живописните търсения в процеса на създаване на творческа продукция. Тези резултати се проследяват чрез анализа на отделни качества в дадените студентски работи. Получените в края на творческата и педагогическата работа живописни творби по зададената постановка и предварителните цветни ескизи, се обработват чрез сравнителния метод с отчитане на изведените по-горе качествени критерии.

Резултатите се оценяват спрямо поставените задачи, като се отчита основния метод на работа: живописване от натура.

За презентация на резултатите от изследването и тяхното обобщаване се предвижда: конферанс-изложба от студентски работи, изпълнени в процеса на обучение по живопис.

За да проверим ефективността на методическите похвати, съпоставихме ескизите с етюдите на 9 студента, които по желание направиха предварителни цветни ескизи. Тъй като това проучване принадлежи към качествените, а не към количествените изследвания допустимо е да обхванем и по-малък контингент

изследвани лица, както в този случай и получените резултати да бъдат надеждни. Тук разглеждаме отделни примери като анализираме, описваме и сравняваме получените резултати, според зададените по-горе критерии.

Анализирайки работите проследихме посоките в развитието на пластическия образ от учебните постановки, на участващите в експеримента студенти. При сравнение на творбите по между им, се налага впечатление за различие в степента на артистична завършеност в резултат на проявено субективно отношение и евентуални стилистични търсения. В някои от студентските работи преобладава учебното начало, едно по-стриктно и обстойно следване на натурата, в други пластичното изграждане в голяма степен не съблюдава натурата, търси се творческа интерпретация и оригиналност в художествения изказ.

Към студентски творби от I тип можем да определим творбите на: Снежина Д., Рая П. и Иван Т.

Снежина Д. (1) е чувствителна в усещането за форма, пространство и цвят, постигнала е нежни акварелни преходи в пластичните решения и при двете задачи, те са близки като материална въплътеност, но живописното изграждане на етюда е по-уверено, благодарение на предварителното ескизно проучване.

Рая П. (2) претворява експресивно натурата с живописни средства, като експериментира цветово и фактурно в градежа на дрехите и фона. В ескиза се стреми да усвои процеса на изграждане и придобивайки изобразителен опит е доразвила образа в етюда, като му е придала по-завършен и подчинен на общото вид.

При Иван Т. (3) преобладава учебно-то начало, показва по-стриктно и обстойно следване на натурата в ескиза, което се проектира и в последващото живописно изграждане на етюда. Вярно предава пространствено-конструктивните съотношения в изграждането на пластическия образ в двата му варианта.

Към II тип принадлежат творбите на студентите: Станислав Б., Силвия Ц. и Миглена Н.

Станислав Б. (4) търси различно живописно изграждане на натурата в двете задачи, решава предимно проблемите на колорита полагането на мазките, позовавайки се на импресионистично въздействие в начина си на живописване (играта на топли и студени цветни тонове вероятно е повлияна от разгледаните предварително репродукции на Сезан). Тази творческа активност, спомага за развитие на образното мислене на студента.

Силвия Ц. (5) проявява субективно отношение и използва деформации в отразяването на натурата по отношение на цвят и форма, като постига две различни живописни решения, търси творческа интерпретация и оригиналност в художествения изказ, което допринася за развитие на живописните умения и творчески възможности на авторката.

Ескизът на Миглена Н. (6) е свеж и експресивен. Това "стихийно" изпълнение е удовлетворило авторката като първи вариант, след което тя е потърсила и друг път

за живописно изпълнение на задачата в етюда. На лице са две различни работи, които с нищо не подсказват, че са на един автор, но са интересни за анализа ни, защото показват вариациите на образното мислене и творческите търсения, в резултат на предварителното ескизно проучване и последвалото го етюдно изграждане.

Студентските творби от III тип според нашите наблюдения преобладават, те съчетават качества на първите два типа, при тях е на лице и повтораемост, а същевременно и търсене на нови качества и варианти.

В работите на Илиана Ив. (7) откриваме и сходни и различни моменти. И в двете творби, авторката предава вярно пространствено-конструктивните съотношения, като залага повече на взаимодействието на топлите и студени цветове, при изграждане на формата. В етюда с помощта на акварелната техника “мокро в мокро” е обогатила живописното решение на образа с по-задълбочено цветово богатство, постигайки приятна мекота и въздушност на тоновете.

При Борислава Ст. (8) пластическият образ е изграден експресивно и в двете задачи, структуриращите мазки са смели и енергично положени. Формираните живописни качества и представи от ескиза са помогнали на авторката да развие творческите си търсения в следващата задача и да доразвие живописните си умения.

При Милена Нг. (9) ескизната задача не отстъпва по качества от етюдната, студентката е подхождала експресивно и смело в живописното изпълнение и на двете. Опитът от веднъж реализираната задача в ескиза е помогнал на авторката да доразвие идеята си, да преодолее някои конструктивни неточности от ескиза, да експериментира с фактурите и да изяви живописните си способности по-умело в последвалия етюд.

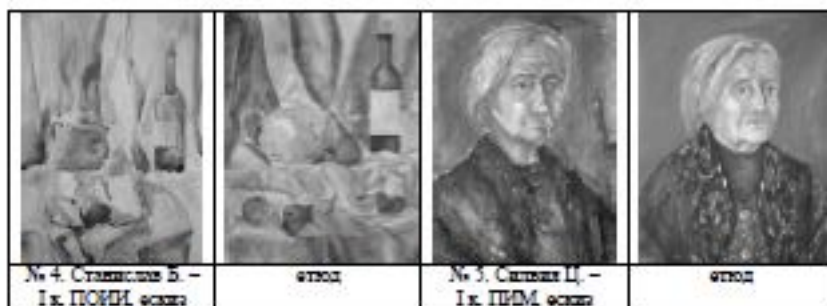
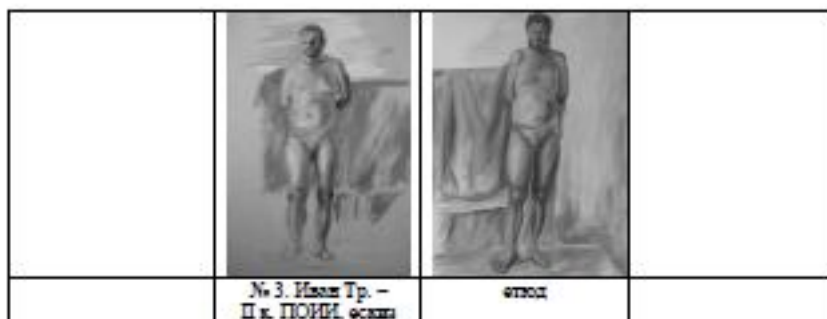
От направения съпоставителен анализ на резултатите е видно, че студенти които са работили ескизи, живописват впоследствие етюдите си по-уверено, цялостно и убедително (композиционно и цветово решение, обемно-пространствено изграждане и постигане на материалност). При някои от тях (според принадлежността им към определен тип) ескизите и последвалите ги етюди имат разнопосочни търсения по отношение на стилови характеристики и използване на изразни средства, което е белег на търсец и експериментаторски дух, творческа нагласа и по-богато нагледно-образно мислене. Получените резултати от работата на участващите в експеримента студенти, показаха повече стабилност в структурирането на пластичните образи и проявени живописни умения, което е видно от последващите анализи на техните ескизи и етюди по учебните постановки.

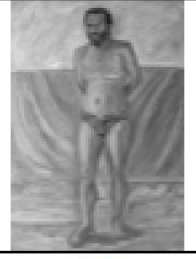
* * *

Експерименталната методика на обучение по живопис, включваща предварително изучаване на натурата, чрез направата на бърз живописен ескиз, спомага за придобиване на художествен опит и оказва положителен ефект в дидактическите процеси на обучението: формират се изобразителни представи, а чрез търсенето на различни живописни решения и интерпретации се развиват образното мислене и живописни умения на студентите, повишава се творческия им потенциал.

Като цяло обучаваните по предложената методическа система студенти, показаха по-убедителни резултати при пластичното изграждане на натурата с живописни средства.

Резултатите от дидактическият експеримент налагат извода, че включването на предварителен цветен ескиз в процеса на обучение действа ефективно (усвоява се процеса на изграждане с художествени средства) и оказва влияние на създадените живописни творби. Като се имат в предвид критериите за анализ и оценка при обучение по живопис от натура, може да се заключи, че приложената методическа система се отразява положително върху възможностите на студентите да създават пластически образи, да обогатяват образното си мислене и да развиват живописните си умения.

			
	№ 6. Мителка Н. – II к. ПОНИ, оскин	етпод	
			
№ 7. Илшана Ив. – I к. ПОНИ, оскин	етпод	№ 8. Борислава Ст. – I к. ПОНИ, оскин	етпод
			
	№ 9. Мителка Нг. – II к. ПОНИ, оскин	етпод	

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дамянов, Б., *Изобразителното поле*, Пловдив, Изд. “Зл. Бояджиев”, 1998
2. Занков, О., *Методика на възприемане на изобразителното изкуство. Диагностика на художествените познания*, София, ИК Анубис, 2006
3. Куков, Е., *Обучение по живопис в университета*, Благоевград, Университетско издателство “Неофит Рилски”, 2003
4. Куков, Е., *Въведение в живописа. Система на обучение по живопис в университета*, Благоевград, Университетско издателство “Неофит Рилски”, 2009

5. Легкоступ, П., *Изкуство, творчество и интелектуално възпитание*. В. Търново, Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2006
6. Папазов, Б., *Теория и методика на обучението по изобразително изкуство: Учебник с приложения за студенти от специалност ПОИИ* Университетско издателство “Еп. К. Преславски”, 1999
7. Христова, Н., *Теория на изкуството като теория на пластическия образ*, София, Карина М, 1998

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

- 1 Куков, Е., *Въведение в живописа. Система на обучение по живопис в университета*, Благоевград, 2009, с. 29
- 2 Куков, Е., *Обучение по живопис в университета*, Благоевград, 2003, с. 129-134

**СОЦИАЛНАТА СРЕДА И ОТРАЖЕНИЕТО ВЪРХУ СЪВРЕМЕННАТА
МОДА**

Татяна Христова
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

Abstract: The study represents a retrospect of the questions and the problems connected with contemporary fashion and clothing. The social problems are comparison is made with some important questions concerning different aspect of like the growing freedom of choice, change consumption and identification of the individual in the circumstances of today. The purpose of this development is present a current analysis of the processes developing after the second half of the 20th century, contemporary phenomena accompanying society and the question of the social power of fashion for the young people, street fashion, subculture, etc.

Key words: Fashion, clothing, modern fashion, social environment, social classes and tendencies.

Модата може да се разглежда от различни аспекти като *стил на външността*, начин на обличане и украсяване, проявяващи се в дрехи, прически и накитите. Тя е специфична *форма на обществено съзнание*. Всеки индивид има своя идеология, включваща възгледите, нормите и принципите, чрез които се изразява определена позиция и съсловна принадлежност.

Модата и идеологията имат редица *допирни точки* помежду си. По адрес на модата са казани безброй сентенции и афоризми. Едни я определят като “диктатор”, “деспот”, “тиранин”, “властелин”. Други смятат това за диалог на собственото “аз” със съвременността, а според трети тя е толкова нетърпелива форма на грозота, че трябва да се сменя на всеки шест месеца... В крайна сметка модата във външността е начин и средство за оформяне и промяна, съобразно вкуса на епохата. Тя е *огледало на материалното и духовното развитие* и начина на живот на обществото,

респективно на определени социални класи. В този смисъл може да се приеме, че модата е и *класово явление*, мярка за отлика на “господстващите” над нисшите, диктува определени цели и интереси.(1)

Историята на облеклото не е толкова “предвзета”, колкото изглежда на пръв поглед. Тя повдига познати за историята на човешката цивилизация въпроси: за суровините и климатичните особености, за модни тенденции и *социална йерархия*. Облеклото се променя в зависимост от начина на живот и е своеобразна демонстрация на социалното неравенство. Промените биха били много по-незначителни, при липса на социално разслоение, на движение в обществените нагласи. Т.е., модните тенденции са приоритет на горните етажи на социалната стълбица няма ли богатство, няма и свобода на придвижването, промените са табу. Съдбата на бедността навсякъде по света е да оцелява, а модата е химера, тя е недостижим лукс(2)

Разбира се, откакто свят светува богатството и бедността са явления, съпътстващи всяко общество. Така или иначе обаче хората от различните култури нямат еднакви нагласи към тях. Докато възприемането на бедността е еднотипно, отношението към богатството е твърде различно в отделните страни и социални групи. Ако в световната история религията осъжда в някаква форма стремежа към печалба (3), действителността диктува друго: парите са градивната, създаващата природа. Особено когато става въпрос за висша мода.

Днес създаването на първокласна мода е приоритет на най-добрите и доказали се във времето *фирми*. В началото на XXI век броят на клиентите, поръчващи уникалните модели срещу свръхвисоки цени е намалял повече от седем пъти. Тери Еджинс в книгата си “Край на модата” споделя, че висшата мода е мъртва.(4) Твърдение, което предполага тъмно и неясно бъдеще за модната индустрия. Всеизвестно е обаче, че най-добрите и уникални творби (които можем да отнесем като изкуство), се създават именно в колекциите от клас “котюр”. За фирма, създаваща такива колекции, това предполага висок имидж на търговската марка. При такава конкуренция и динамична икономическа среда от съществено значение за успеха на всяка фирма е масовото одобрение и налагане на *марката*. Това е предпоставка потребителят да се сдобие със *социална позиция* и да се разграничи от заливащите на пазара стоки. Днес търговските марки се промотират изключително много, за тях името е всичко, а ценностите тотемни. модерния свят *рекламата* има социобиологична функция, със своите графични емблеми, лога и постоянно присъствие тя *нахлува в съзнанието на клиентите* и конструира с тяхна помощ света си.

За да възникне модата са необходими две социални тенденции: първата е потребността от *сплотяване и единство*, а втората от *изолация и разграничаване*. Човешкият индивид има изконната потребност да е част от обществото и да принадлежи към нещо по-голямо, от една страна, а, от друга, желае да бъде възприеман като част от това цяло, твърди Георг Зимел. Според него както за модата, така и въобще за социума, е изключително важен е конфликтът между две сили, сблъсъкът

между две тежнения “адаптацията към обществото” и “индивидуалните отклонения от неговите изисквания”.(5)

Въпросът “Какво е модерно?” функционира като компас за социалните пазари на *престижа* и *статуса*. Модата се сменя не защото се променя вкусът на елитите, а просто защото непрекъснато се скъсяват границите на поведение между лидерите на вкуса и масите.

Според Артър М. Крол “Азът е оценката на един човек за самия него”. Всеки индивид решава за себе си какво е това *индивидуалност*, какво му носи полза и благоденствие.(6) Начинът по който се отличаваме е вид *комуникация*, която най-точно отговаря на Аз-а. Това е неговата *социална идентичност*, която е образувана от културните ценности, които притежава всеки човек. Това е и причината многобройните стилони направления в модата да поразят различни асоциации в различните социални групи. Модата и стилът на всеки човек са индивидуални, те са негов собствен избор и образ в обществото.

Голям принос в тази проблематика има френският семиотик, културолог и структуралист Ролан Барт. В прочутия си труд “Системата на модата” той разглежда модата като *знак*, а модният обект като притежател на три различни структури технологична, иконична и словесна. Според него, за да разбереш значенията на модата, трябва да разбираш как е описана.(7)

Дрехите са способни да разкрият нашите предимства, търсения, нашия либерализъм или консерватизъм. Изминали са дълъг път на усъвършенстване, за да задоволят по-семплите или по-сложните емоционални нужди. Чрез тях могат да се представят съзнателно или не, различни *сексуални послания*. Облеклото нюансира нашето ежедневие, придава форма на *чувствата* ни и въобще на нашата аура. Модата засяга всички страни на живота: тя е начин на обличане, общуване, храна, походка, грижа за тялото, лицето, косата и т.н.

От друга страна, всеки период има свои ценности, интереси, стил и различен социален живот. В края на ХХ век в България се очертават *нови социални отношения* в публичното пространство, продиктувани от телевизията, пороят от модни списания, билбордовете и най-вече от модните марки. Забелязва се *свобода в избора, желание за промяна, консумиране и идентифициране*. На българската сцена се нароиха множество чалга “звезди”, които внесоха балкански привкус на родната мода. Съвременните дизайнери е добре да обърнат внимание на прогнозите на различните социолози и специалисти по икономически анализи, чийто предупреждения гласят: “Европа побелява”. Това е достатъчно основание младите дизайнери да преосмислят предназначението на своите разработки. За съжаление промишлеността и дизайнерите все още не оценяват потенциала на пазара, които се определя от “третата възраст”. Модата е в състояние за съвсем кратък период от време да промени външния вид на голям процент от населението на земята. Младежта е първият и най-всеотдаен последовател на нейните прищевки. Това е ясно, тъй като младежта активно възприема

живота, бързо откликва на всичко ново и необичайно, отделя прекалено внимание на външния си вид, стреми се да се открои от тълпата, изпитва неудържима потребност от движение и в същото време от желание да изглежда като възрастните.(8)

Според нас днес *младежката визия* е издигната в култ. Модата признава този феномен, заради *изобретателността, смелостта, новаторството, спонтанността, таланта*, които притежава. Приема се, че първото по-отчетливо субкултурно течение се появява след 1950 г. *Субкултурата* не противостои на доминиращата култура. Тя съставлява малки културни светове, получени от *разпадането на обществото* на социални, професионални, демографски и т.н. принципи, защитаващи свои ценности и правила на живот. Аликсандър Маккуин един от стилистите, които най-добре усеща пулса на *улицата* смята, че субкултурата и модата са свързани: това, с което младите ходят по улицата, хрумванията на рокгрупите и т.н. влияе изключително много на модния дизайн. За съжаление субкултурните групи и течения все още не се разбират като социално явление.

Основният извод, който се налага в крайна сметка е, че социалните граници днес са леко размити. И това е така, защото пазарът предлага огромно разнообразие от стоки на все по-достъпни цени. Модата отдавна е престанала да бъде убежище за “висша духовност и художествена изява”. Постепенно *от изкуство се превръща в бизнес*. Този извод впрочем е определен изключително точно от Пиер Карден модният бизнес е важен социален ангажимент, който осигурява на милиони хора в модния сектор работа и прехрана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стойков, Л. *Чаровната диктаторка /Калейдоскоп на модата/,* София, Народна младеж, Изд. на ЦК на ДКМС, 1982, стр.36
2. Бродел, Ф. *Структурите на всекидневието. Възможното и невъзможното. Том I,* ИК Прозорец, стр.250-251
3. http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/1998/07/18/245662_etikata_na_bogatstvoto/
4. Еджинс, Т. *Крайт на модата,* София, W-studio, 2000
5. Стойков, Л. *Теоретични проблеми на модата,* София, 2006, стр.35-36
6. Болц, Н. *Консумистически манифест,* ИК, 2004, стр.100-102
7. Барт, Р. *Системата на модата,* София, “АГАТА”, 2005
8. Узунова, С. *Облекло, мода, хигиена, физкултура,* София, 1985, стр.63-64

ФОЛКЛОРНО-МИТОЛОГИЧНИ МОТИВИ В ПЛАСТИЧНИТЕ ИЗКУСТВА НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА ХХ ВЕК

Светлин Абаджиев
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

***Резюме:** Статията разглежда социо-културния аспект в интерпретацията на фолклорно-митологични мотиви в пластичните изкуства на България през втората половина на ХХ век. Влиянието на фолклора и митологията върху творците и техните произведения. Ролята на обществено-политическите отношения върху авторите и темите, които интерпретират, начина на интерпретация на фолклорно-митологичните теми в съответствие с условията на времето, в което творят.*

***Ключови думи:** мит, фолклор, изкуство*

Фолклорно-митологични мотиви в пластичните изкуства на България през втората половина ХХ век

За да обясним трайното присъствие на фолклорно-митологичните теми през втората половина на ХХ век в България, би трябвало да обърнем внимание върху социокултурните, политикоикономическите отношения през този период. Според Хосе Ортега-и-Гасет „Изправени пред редица художествени факти, принадлежащи на една епоха или на един народ, трябва да се запитаме: какво насъщно изискване на своя дух е задоволила онази епоха, онзи народ в тези произведения? По този начин бихме превърнали историята на изкуството в „история на чувството” като еквивалент на историята на религията”.

Границата разделяща един период в развитието на изкуството от друг е условна, тъй като авторите, които творят преминават през различни периоди от развитието. Затова приемам, че разделението е условно с цел да изясним до каква степен социокултурните промени оказват влияние върху формирането на творческите възгледи на авторите.

През 40-те години на ХХ в. настъпват политически промени, които имат решаващо влияние върху развитието на културата и изкуството през цялата втора половина на ХХ век. Идеологията на социализма се разпростира върху всички области на социокултурните взаимоотношения.

Чрез изкуството и културата се правят внушения, които идеолозите на партията осъзнават като много важни за по нататъшното развитие на страната. Но голяма част от тях осъзнават, че не би могло да се сложи тотален контрол върху внушението, което прави едно произведение на изкуството.

Пластичните изкуства се развиват много динамично, /архитектура, живопис, графика, приложно изкуство, народно изкуство/. Все по-често срещани стават сюжети,

изобразяващи селскостопански труженици, работническата класа, портрети на идеолози на партията, новото социалистическо строителство. Всичко това е обяснимо, тъй като тези сюжети са толерирани от управляващите било то финансово или по друг начин. Присъждане на званията, които се дават като „заслужил“ или „народен“ художник до определена степен са зависими от това какви теми разработват в своите произведения художниците, до каква степен застъпват новата идеология.

Въпреки огромната роля на партийното изкуство по време на соц-реализма се създават голям брой произведения, които интерпретират откровено фолклорно-митологични теми. Повлияни от богатото фолклорно наследство и закърмени с фолклорните обреди авторите не остават безразлични към тези мотиви. Провокирани от интереса към българската старина и все още живия интерес към родното като синоним на българска културна идентичност. Освен художествено произведение творците предлагат и един визуализиран прочит на самия мит или фолклорен обред. По този начин ни се предлага и богат материал по отношение на самия фолклорен сюжет. Пластичният фолклор е опазил някои мотиви и символи, които може и да отсъстват в словесното народно творчество.

Като проследим общите художествени изложби, зонални изложби, групови както и самостоятелни през разглеждания период откриваме факти, доказващи нестихващ интерес към интерпретация на тези теми.

През 1980 г. се провежда голяма обща художествена изложба на тема: „Български предания и легенди - ОХИ80 изложбата е журирана от известни художници с председател Светлин Русев и 35 членове на журито, като всеки един от тях е заслужил или народен художник. Издаден е черно бял каталог на изложбата включващ 150 творби живопис, 59 скулптури, 175 графики, 27 произведения приложно изкуство. Това ни дава основание да твърдим, че през 80-те години на миналия век, фолклорно-митологичната тема е била силно застъпена в произведенията на творците и е доказателство за това, че фолклора, митовете и легендите са част от творческите вълнения на българския художник. В изложбата са представени имена като: Георги Божилов (р. 1935 г.), „Предание“; Милко Божков (р. 1953 г.), „Възнесието на майстор Манол“; Андрей Даниел (р. 1952 г.), „Зевкис и Парасий“; Кеазим Исинов (р. 1940 г.), „Змей Яна люби“; Димитър Казаков (р. 1933 г.), „Земни и неземни завоевания“; Димитър Киров (р. 1935 г.) „Орфей“; Надежда Кутева (р. 1946 г.) „Крале Марко добива сила“, „Самодиви“; Вихрони Попнеделев (р. 1953 г.) „Змеят“; Владимир Пешев (р. 1923 г.), „Перун“; Светлин Русев (р. 1933 г.) „Вградена невеста“; Атанас Яранов (р. 1940 г.), „Птици“; Павел Койчев (р. 1939 г.) „Змиеловец“; Георги Чапкънов (р. 1943 г.), „Легенда“; Николай Шмиргела (р. 1911 г.) „Орфей“; Виолета Гривишка (р. 1937 г.), „Слънчева женитба“, „Песни за доброто и злото“. Всички тези факти ни дават достатъчно основание да смятаме, че на изложбата през 1980 г. са представени автори от различни възрасти, с богат творчески опит, които през втората половина на ХХ в., активно разработват фолклорно-митологичните теми. Изразните средства

и материалите, които използват са разнородни от една страна голяма част от творците се придържат към традиционните похвати при създаването на своите произведения, а от друга творбите им действат новаторски дори и в наши дни. Пространството в произведенията на някои автори като К. Исинов е условно, наситено с изображения, които го изпълват и населяват изцяло. Елементите и детайлите в композицията следват изцяло първоизточника-мит, предание или легенда. Ако в легендата Крали Марко е стъпил върху две планини, то в произведението автора го пресъздава по този начин. Самия начин на пластично моделиране, както и колорита допълнително подсилват фолклорно-митологичното въздействие. В произведенията има някаква тайнственост характерна за ритуалите във фолклора. При художници като Зл. Бояджиев, каквато и тема да интерпретира, било то пейзаж или битова тема, долавяме връзката с фолклорната традиция. Начина на изказ, полагане на цвета, любовта към детайла, впечатляват и кореспондират с българския фолклор. Можем да твърдим, че през 80-те години фолклорно-митологичните теми в произведенията на творците заемат достойно място и освен това тоталитарното изкуство не би могло да измести от полезрението на авторите фолклорните теми.

Много често срещаме произведения, които изобразяват откровено фолклорни мотиви, но самите творби са озаглавени „Композиция”; „Мотив”. Поставяйки такива широко обхватни заглавия на творбите си, авторите оставят на зрителя да доразвие, да до разчете представения сюжет, самия възприемащ става част от процеса на тълкуване на картината и в частност, ако тя е с фолклорна тематика, самия фолклорен обред или мит.

Друга важна причина поради която фолклорно-митологичните теми трайно присъстват в произведенията на творците е, че наред с националните и официалните празници, хората продължават да почитат и празниците, свързани с религията, както и фолклорните празници. Запазени до голяма степен се оказват и фолклорните празници, които са характерни за определени региони на нашата страна като „нестинарство” и др. Тези празници намират място и в произведенията на творците от съответните региони, това е видно и от реализацията през 80-те години на т.нар. зонални изложби, на които художниците много често представят творби с мотиви характерни за митологията и фолклора на даден регион.

Друг значим фактор е, че България в началото на втората половина на ХХ в. стопанството има подчертан аграрен характер. Хората свързани със земеделие и скотовъдство силно почитат празниците, свързани със земеделската календарна година. Според Димитър Аврамов няколко основни идеи и мотиви характеризират българската култура, според конкретния случай - в различни пропорции и в различен контекст. Тези мотиви биха могли да се формулират в няколко противоположни двойки:

- българско-европейско;
- национално-универсалистично;
- традиционно-съвременно;

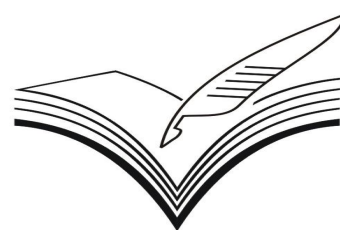
- фолклорно-индивидуално;
- примитивно-модерно;
- селско-градско.

В изследванията си Димитър Аврамов застъпва идеята, че поради специфичните условия на общественото развитие /вековна изостаналост, късно встъпване в пътя на индустриализацията, стопанска бедност, липса на типично градски центрове и пр./ нашите най-големи художници и писатели без съществени изключения, са селяни по произход. Това означава че от най-ранно детство те са естествено свързани със своя народ, с неговите всекидневни грижи, болки, радости и копнежи; расли са в обстановка на патриархален бит, бит на общ, задружен труд, на общи веселби, празници при обреди, в най-тесен контакт с природата, с нейните първични стихии: земя, вода, вятър, слънце; отрано навикнали да разбират езика на животните, да познават мириса на черноземя, живота на полето, шума на гората, да виждат около себе си, да чувстват в себе си равномерния вечен ритъм на едно съществуване, като че ли протичащо извън времето; съществуване, предаващо стереотипните си форми от поколение на поколение, от баща на син, от майка на дъщеря, от дядо на внук...

Художника през това време не остава изолиран от обществените порядки. Творецът е част от всичко това, в много случаи той дори е отрасъл и формирал творческите си виждания с тези ритуали, характерни за формирането на миросгледа на хората. Стремеха за развитие на страната от аграрна към развитие на промишлеността не оказва голямо влияние за трайното присъствие на фолклорни сюжети в произведенията на творците. Голяма част от авторите търсят извън съвременни опори, вярвайки, че добродетелите на далечното минало могат да им разкрият нови творчески търсения, които от една страна са традиционни като сюжети и съвременни като начин на интерпретация.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аврамов, Д., *Летопис на едно драматично десетилетие*, изд. „Наука и изкуство”, С., 1994
2. Аврамов, Д., *Естетика на модерното изкуство*, изд. „Наука и изкуство” С., 1969
3. Аврамов, Д., *Диалог между две изкуства*, изд. „Български писател”, С., 1993
4. Ангелов, В., *Изкуство и естетика*, изд. „Агато”, С., 2005
5. Ангелов, В., *Празникът*, С., 1997
6. Ангелов, В., *Мит и фолклор*, Акад. изд. „Професор Марин Дринов”, Тилия, 1999
7. Данаилов, Б., *Калин Исинов*, изд. *Български художник*, С., 1987
8. *Етнография на България*, Т. I, С. 1980, Т. II, С., 1983, Т. III, С., 1985
9. Колев, Н. *Българска етнография*, С., 1987
10. *Ортега-и Гасет, Хосе, Есета*, изд. *Университетско издателство „Св. Климент Охридски”*, С., 1993
11. *Съвременен българско монументално изкуство (1956-1986)*
12. Шапиро, М., *Художник, общество, стил*, изд. „Български художник” С, 1993

ДРУГИ НАУЧНИ ОБЛАСТИ

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА ЦВЕТНА ПРОДУКЦИЯ ОТ МИНИКАРАМФИЛ ПРЕЗ ЕСЕНТА

проф. д-р Бистра Атанасова
Институт по декоративни растения , София

Abstract: *In 2008 - 2009, an experiment with Bulgarian minicarnation varieties was carried out at the Institute of Ornamental Plants Sofia for cut flower production in autumn in a steel-and-glass greenhouse without heating.*

It was found that:

· In case of planting the minicarnation at the beginning of June, anthesis took place mid September with a duration of about 2.5 months until temperature decrease at the end of November.

· The income from the sales of the production was higher due to the higher demand and prices in autumn, regardless of the lower cut flower yield.

Key Words: *mini carnation , yield, quality, flowering, Bulgarian varieties*

УВОД

През последните 2-3 десетилетия световната селекция на декоративните растения бележи значително развитие, благодарение на използването на съвременни методи и техники [12, 16]. Вниманието на селекционерите е насочено предимно към пазарните качества на цветята, т. е. комбиниране на високодекоративния ефект на морфологичните признаци с ценни биологични и стопански качества: висока продуктивност, качествена продукция, повишена устойчивост към абиотичен и биотичен стрес, добра транспортабилност, трайност на отрязания цвят във ваза, пригодност към механизизирано пребиране и др. [3, 7, 10].

Независимо от съществуващия голям брой сортове, селекцията на карамфила непрекъснато се усъвършенства като се създават все по-оригинални групи и сортове [1, 2, 7, 10].

Според Немет (1991), качествата на сорта зависят както от климатичните условия през отделните години, така и от начина на отглеждане и нивото на прилаганата агротехника [11]. Това налага интродуцираните и новосъздадените сортове да бъдат проучени при конкретните условия на дадена страна [6, 13, 14, 15]. У нас такива изследвания са правени при 18 сорта едрочветен карамфил, изпитани за добив и качество, в условията на полиетиленова оранжерия, без отопление [8, 9].

Целта на нашето изследване е да се проучат възможностите за получаване на цветна продукция през есенните месеци от българските сортове миникарамфил.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

През 2008 - 2009г. в Института по декоративни растения София беше заложен сравнителен опит за получаване на отрязан цвят през есента в технически и технологично остаряла, стоманеностъклена оранжерия, без отопление.

Бяха изпитани 10 български сорта миникарамфил Регина (тъмно лилав), Янита (розов), Ники (розов), Русалка (жълт с червени щрихи), Красина (червен с по-светла ивица по края на венчелистчетата), Фея (светло лилав), Биляна (бял с червени щрихи), Наслада (тъмно червен), Росица (жълт) и Елмаз (светло розов), който е междувидов хибрид.

Опитът е изведен по блоковия метод като всеки сорт е заложен в 3 повторения, с големина на опитната парцелка е 1 m², при гъстота на засаждане 42 бр./m². Растенията са засадени в началото на юни (04.06).

Агротехническите мероприятия са извършени по технологията за отглеждане на миникарамфил за отрязан цвят [4].

По време на вегетацията бяха извършени фенологични наблюдения на основните фенофази - бутонизация и цъфтеж, като за началните, масови и крайни прояви бяха приети, съответно - 10%, 60% и 15%.

По време на цъфтежа бяха извършени беритби, през 3 дни, за отчитане на добива от отрязан цвят. Качеството на цветната продукция беше определено, съгласно изискванията на БДС [5].

За определяне динамиката на добива е взет общия добив за всеки месец, изчислен в процент.

За край на цъфтежа е приета датата на първите повреди по бутоните и цветовете, получени при понижаване на температурите в началото на ноември.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Масовата бутонизация при всички изпитани сортове протича от началото до средата на септември (табл. 1).

При тази дата на засаждане - началото на юни, най-рано встъпват във фаза цъфтеж сортовете Янита и Фея (01.09.), които изпреварват останалите сортове

от 5 - 15 дни, а най-късно - Русалка и Елмаз (25.09.).

Цъфтежният период на изпитаните сортове миникарамфил е от 66 дни при сортовете Русалка и Елмаз до 81 дни при - Янита и Фея.

Таблица 1

Фенологични наблюдения на български сортове миникарамфил

Сорт	Бутонизация		Цъфтен			Продължителност на цъфтеня, дни
	начало	масова	начало	масов	край	
Регина	15.08	07.09	15.09	27.09	30.11	76
Янита	10.08	01.09	10.09	22.09	30.11	81
Ники	18.08	12.09	20.09	02.10	30.11	71
Русалка	22.08	16.09	25.09	07.10	30.11	66
Красна	15.08	07.09	15.09	27.09	30.11	76
Фал	10.08	01.09	10.09	22.09	30.11	81
Билина	15.08	07.09	15.09	27.09	30.11	76
Наслада	15.08	07.09	15.09	27.09	30.11	76
Росица	18.08	12.09	20.09	02.10	30.11	71
Елма	22.08	16.09	25.09	15.10	30.11	66

Резултатите за получения добив и качество на цветната продукция са дадени на таблица 2. Продуктивността на отрязания цвят за периода варира от 102,0 бр./м² до 199,0 бр./м², като с най-висок добив е сорт Наслада, надвишаващ чувствително средния добив на всички изпитани сортове миникарамфил, с 37,4%.

Изпитаните сортове показаха добро качество на цветната продукция. Процентът на I-во качество отрязан цвят при всички сортове е около 60%, с изключение на сортовете Ники и Русалка, които имат по-малък брой цветове на един цветонос. Сумата от I-во и II-во качество е над 80% при всички български сортове, като с най-добро качеството на отрязания цвят е сорт Билина с 89,1%, следван от сортовете Регина, Янита и Росица.

Таблица 2

Добив и качество на български сортове миникарамфил

Сорт	Общ добив, бр./м ²		Качество на отрязания цвят, %				Сума I ^{во} +II ^{во}
	брой	%	I ^{во}	II ^{во}	III ^{во}	вост.	
Регина	145,0	100,1	62,0	25,4	9,0	3,6	87,4
Янита	164,0	113,2	65,7	20,4	11,0	2,9	86,1
Ники	109,0	75,3	53,0	30,2	9,7	7,1	83,2
Русалка	102,0	70,4	54,6	27,0	10,0	8,4	81,6
Красна	139,0	96,0	58,3	24,0	11,5	6,2	82,3
Фал	168,0	116,0	63,2	21,3	9,5	6,0	84,5
Билина	127,0	87,7	58,9	30,2	8,8	2,1	89,1
Наслада	199,0	137,4	66,6	18,8	11,5	3,1	85,4
Росица	140,0	96,7	64,0	22,0	8,5	5,5	86,0
Елма	155,0	107,0	57,0	25,7	11,3	6,0	82,7
Среден добив от всички сортове	144,8	100,0	-	-	-	-	-

При проследяване динамиката на добива се вижда, че основната продукция при почти всички сортове се получава през месеците октомври и ноември, с максимум през октомври (фиг. 1.).

При по-ранните сортове (Янита, Фея, Биляна и Регина), добивът на отрязан цвят започва през септември, със сравнително добър процент (над 20%), достига своя максимум през октомври, след което намалява до около 20% през ноември.

Сортовете с по-късен цъфтеж (Ники, Русалка, Красина, Наслада и Росица) имат по-различна динамика на добива: през септември добивът е около 10%, с максимум - през октомври и сравнително висок през ноември (25% - 40%).

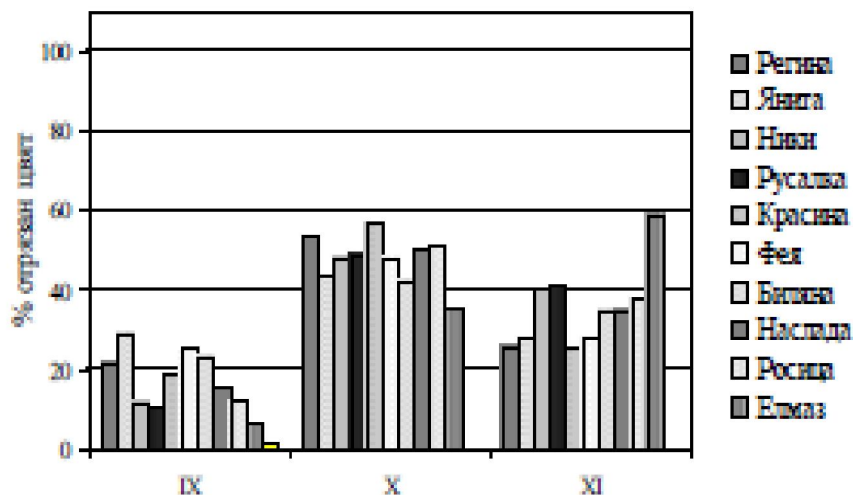
При сорт Елмаз, който е междувидов хибрид динамиката на добива е много по-различна: най-нисък - през септември, нарастващ през октомври и достигащ своя пик през ноември (около 60%).

При засаждане на по-ранни и по-късни сортове миникарамфил в началото на юни може да се получи добър добив на отрязан цвят с качествена продукция през есенните месеци (септември : октомври : ноември, в съотношение 20% : 50% : 40%).

При правилен подбор на сортовете, е възможно получаване на есенна продукция от миникарафил, което е икономически изгодно, поради по-голямото търсене на пазара и по-високите реализационни цени, независимо че добивът от отрязан цвят е по-нисък.

Фиг. 1

Динамика на добива от отрязан цвят на сортове миникарамфил

ИЗВОДИ

В резултат на сравнителното изпитване на българските сортове миникарамфил за получаване на продукцията през есенните месеци, могат да се направят следните изводи:

· Продуктивността на всички изпитани сортове е добра като най-висок добив на отрязан цвят е получен от сорт Наслада (199,0 бр./м²), следван от Фея и Янита. Цветната продукция на всички сортове е с високо качеството, като сумата от I-во и II-во качество е над 80%.

· При правилен подбор на ранни и късни български сортовете, засадени в началото на юни, е възможно получаване на есенна продукция от миникарамфил, което е икономически изгодно поради по-високите пазарни цени.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Atanassova, B. (2000) *Russalka a New Bulgarian Mini Carnation Variety. Bulgarian Journal of Agricultural Science*, vol. 6, 5: 613-615.
2. Атанасова, Б. (2009) *Резултати от селекционната дейност при миникарамфила в България. Сб. от Научна сесия „Цветарството традиции и предизвикателства”, 18 юни 2009г., 12-17.*
3. Атанасова, Б. (2003) *Селекция и технологични проучвания при миникарамфила (Dianthus caryophyllus f. spray Hort.). Халилитационен труд.*
4. Атанасова, Б., Иванова, И., Денкова, С., Якимова, Е., Котопанова, Я., Бистричанов, С., Филипова, И. (2003) *Технология за отглеждане на миникарамфил за отрязан цвят, Земиздат, София.*
5. БДС-5771-89 (1990) *Карамфили за отрязан цвят, С-45.*
6. Боровой, В. (1999) *Наш опыт выращивания гвоздики. Цветоводство, 4: 7.*
7. Группы и сорта ремонтантной гвоздики (1987) *Цветоводство, 2: 7-10.*
8. Грошков, И. (1990) *Проучване на сортимент от оранжерийен карамфил в условията на неотопляеми полиетиленови оранжерии. Растениевъдни науки, 22, 3: 48-51.*
9. Грошков, И., Денчев, Р. (1990) *Срок за засаждане и влиянието му върху ефективността на производството на някои сортове оранжерийен карамфил в неотопляема и полиетиленова оранжерия. Растениевъдни науки, 29, 1: 62-63.*
10. Дрягина, И. В., Кудрявцев, Д. Б. (1986) *Селекция и семеноводство цветочных культур. Агропромиздат, Москва.*
11. Немет, Л. (1991) *Гвоздика: ваше мнение? Цветоводство, 5: 4-5.*
12. Узунова К., (2006) *Дисертация „Разработване на система за регенерация при декоративна роза (Rosa hybrida L.)”, Аграрен Университет, Пловдив.*
13. Cantor, M. (1993) *Contributii la studial fondului de germoplasma in vederea ameliorarii garoafelor. Buletinul Universitatii de Stiinte Cluj-Napoca. Seria Agricultura si Horticultura, 47, 1: 57-61.*

14. Chimonidou, P. D., Americapos, P. G. (1999) Evaluation of carnation cultivars. Nicosia,
15. Lipari, V., Romano, D. (1989) Production results of the carnation cultivated in a cold greenhouse. *Acta Horticulturae*, 246: 139-143.
16. Uzunova K. (2007) Clonal micropropagation of some representatives in genus *Rosa*, *International Scientific Conference Plant Genetic Stocks - The Basis of Agriculture of Today*, 13-14. 06. 2007, IPGR, Sadovo.

MODELLING OF INORGANIC POLLUTANTS NO₂ AND SO₂ IN OIL AND PETROCHEMICAL INDUSTRY

Sonja Stefanov¹
Mirjana Vojinovic Miloradov²
Slobodan Sokolovic²
Simon Bancov³

¹Pancevo, Serbia

²University of Novi Sad, Faculty of technical science, Serbia

³Provincial Secretariat for Environmental Protection and Sustainable Development, Serbia

Abstract: In the following thesis, results of pollutants' modelling in complex process systems have been presented. Licensed EPA (Environment Protection Agency) model was used for the dispersion of pollutants into the air ALOHA (Areal Locations of Hazardous Atmospheres). ALOHA is a modeling program that estimates with hazardous chemical releases, including toxic gas clouds, fires and explosions. A threat zone is an area where a hazard has exceeded a user specified Level of Concern (LOC). Input data of the model are: pollutants' flow at the source, diameter of emitter's opening and meteorological data. Achieved results represent maximum distance that SO₂ and NO₂ pollutants reach. All high emitters of industry have been modelled and dispersions of pollutants have been presented for the highest emitters.

Key words: Pollutant, process systems, dispersion, modeling

Introduction

In the following study, results of pollutants modelling in the oil and petrochemical industry are presented. These industries represent the highest emitters of two important pollutants: SO₂ and NO₂, and we evaluated their influence on the environment. No study that deals with the pollution in this manner has ever been made. An EPA (Environment Protection Agency) model was used for the dispersion of pollutants into the air, called ALOHA (Areal Locations of Hazardous Atmospheres) [1]. ALOHA is a modeling program that estimates with hazardous chemical releases, including toxic gas clouds, fires and explosions. ALOHA is a good programme because it includes physical and chemical characteristics of pollutants (density of the gas, molar mass, boiling point) in its calculations.

A threat zone is an area where a hazard has exceeded a user specified Level of Concern (LOC). Data used for the analyses has been taken from the project documentation and measurements of emissions performed by the certified institutions. Certified institutions are accredited organizations that perform the tests; they fulfill all of the set conditions and they have permission from the ministry, which is in charge of environmental problems, to perform air monitoring and/or the measuring of emissions [10].

Input data of the model are: pollutant flow at the source, diameter of emitter's opening, meteorological data, chemical properties, ground roughness, and source location. Achieved results represent maximum distance that SO₂ and NO₂ pollutants reach. All high emitters of oil and petrochemical industry have been modelled and dispersion of pollutants are presented for the highest emitters. Input data represent emissions of inorganic pollutants, meteorological data for the worst case. As the foundation we used a geographical map with the positions of emitters (all emitters are over 2m). Necessary information for the modeling represents dimension of emitters provided by the certified institutions that performed the measurements. Oil and petrochemical industry releases inorganic pollutants that are supposed to be measured and controlled. Law on Integrated Prevention and Pollution and Control IPPC [8] defines and requires the reduction of pollutants to clearly determined levels. In picture 1 we can see points where emitters release inorganic pollutants. ALOHA will plot user-defined levels of concern (LOC). For this study we have chosen the boundary values (SO₂ (500 mg m⁻³; 5 mg m⁻³; 0.35 mg m⁻³) and (NO₂ (700 mg m⁻³; 2 mg m⁻³; 0.15 mg m⁻³)) from the Serbian Law [9], because long-term exposure of people's health and the environment. The first boundary value is the maximum allowed quantity, the second emission value and the third emission value of inorganic pollutant whose values are determined by the law [9].

These analyses show the influence of high emitters on the environment and the necessity to perform the essential reconstruction in accordance with Best Available Technique (BAT). Best available techniques represent the most efficient and advanced phases in the development of certain activities. Best available techniques represent the most effective and advanced phases in the development of certain activities and the way they are applied enables a more suitable implementation of certain techniques to reach boundary values for emissions projected so to either prevent or reduce emissions and their influence on the environment as a whole [11].

Picture 1. Position of emitters' measuring points in industry (example 1, 2 and 3). A, P, R are symbols for high emitters in the plants of chemical industry

A model of integral control and the prevention of pollution in oil and petrochemical industry has been developed (using ALOHA to determine what emission rates are allowable

under law as compared to what is actually happening. In this case do you consider superposition of all the emitters. You have a map of the locations, you can use ALOHA with MARPLOT to plot the plumes on the map and see where the problem areas are. T h i s

model indicated the most critical points where we should could reduce pollution using technical and technological measures. A developed model of integral control and the prevention of pollution utilizes diffusion equations of emissions during the continual work of the plant as well as equations for the performance of plant when it is not functioning properly.

ExperimentAL

Modelling of inorganic pollutants has been done as an experiment in oil and petrochemical industry. For the process of modelling we used a licensed programme developed by the EPA for the dispersion of inorganic pollutants in the air, called ALOHA[1]. This programme uses Gaussian distribution for pollutants dispersion with necessary input data. This is for long-term (constant) emissions. The observed analysis was performed for the period of one hour and for the distance of 10 km, under meteorological conditions for the “worst case” and with the factory working steadily. Meteorological data has been taken from the long-term analysis of meteorological data where the worst case is defined in the 20% of cases throughout the year [2]. All input data is standard for all modelling as well as achieved results in numeral and graphical presentations. Modelling has been done with the use of licensed programme EPA where the input data is: physical and chemical characteristics of pollutants, meteorological data, emission height and gas flow [6]. It is easy to use this model and the expected result could be achieved a few minutes after entering of data.

Modelling of inorganic pollutants NO₂ and SO₂ in industry (example 1)

The model for integral control and the prevention of pollution for the industry (example 1) has been applied on defined emitters A1-A10 (see picture 1). In Table 1 we can see values of the modeling of inorganic pollutants NO₂. The graphical presentation of the provided results is given in graph1 for the one highest emitters (A6). The highest reach in the industry (example 1) have A4, A6, A8 and A10 emitters (see Table1).

Table 1. Value of industry' s (example 1) modelling with emission values

Graphical presentation of modeling of inorganic pollutants NO₂ industry (example 1)

Graph 1. Graphical presentation of NO₂ dispersion at A6 measuring point

Modelling of inorganic pollutants NO₂ and SO₂ in industry (example 2)

The model for integral control and the prevention of pollution for the industry (example 2) [3,4,5] has been applied on defined emitters P1-P6 (see picture 1). In Table 2 we can see values of the modeling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂. The graphical presentation of the provided results is given in graph2. One emitters that are the highest pollutants have been presented (P1). The highest reach in the industry (example 2) have P1 and P2 emitters (see Table2).

Table 2. Value of industry' s (example 2) modelling with emission values

---

Graphical presentation of modeling of inorganic pollutants NO₂ and SO₂ for industry (example 2)

Graph 2. Graphical presentation of NO₂ dispersion at P1 measuring point

Modelling of inorganic pollutants NO₂ and SO₂ in industry (example 3)

The model for integral control and the prevention of pollution for the industry (example 3) has been applied on defined emitters R1-R22 (see picture 1). In Table 3 we can see values of the modeling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂. The graphical presentation of the provided results is given in graph3. One emitters that are the highest pollutants have been presented (R1). The highest reach in the industry (example 3) have R1, R6, R8 and R10 emitters (see Table 3).

Table 3. Value of industry's (example 3) modelling with emission values

Graphical presentation of modeling of inorganic pollutants NO₂ and SO₂ for industry (example 3)

Graph 3. Graphical presentation of SO₂ dispersion at R1 measuring point

Results and Discussions

Modelling results for the industry (example 1) present the maximum reach for boundary values of inorganic pollutants' emissions at

- A6 measuring point (max reach of NO₂ is 9.3 km)
- A8 measuring point (max reach of NO₂ is 6.8 km),
- A4 measuring point (max reach of NO₂ is 5.7 km)
- A9 measuring point (max reach of NO₂ is 5.3 km).

Results are shown in Table 1. The highest percentage has A6 emitter and it is 22%, which can be seen in picture 2.

Modelling results for industry (example 2) present maximum reach of inorganic pollutant nitrogen dioxide boundary values of inorganic pollutants' emissions at

- P2 measuring point (max reach 5.7 km)
- P1 measuring point (max reach 5.6 km) and
- P3 measuring point (max reach 4.1 km).

Results shown in Table 2. The highest percentage has P2 emitter and it is 34%, which can be seen in picture 3.

Modelling results for industry (example 3) present maximum reach of inorganic pollutants for boundary values of inorganic pollutants' emissions at

- R1 measuring point (maximum reach is 10 km).
- R8 measuring point (maximum reach is 4.7 km),
- R10 measuring point (maximum reach is 4.3km),

- R15 measuring point (maximum reach is 4.5 km)
- R19 measuring point (maximum reach is 3.9 km)
- R9 measuring point (maximum reach is 3.7 km)
- R22 measuring point (maximum reach is 3.5 km).

Results shown in Table 3. The highest percentage has R1 emitter and it is 18%, which can be seen in picture 3.

Position of measuring points(emission locations) is shown in picture 1. „Heavy gas” model was used while modelling industry (example 1,2 and 3) (ALOHA decide). ALOHA has the possibility to select the spreading algorithm for downwind dispersion.

There are three possibilities: ALOHA decides which calculation method should be used.

Gaussian method and heavy gas method are being used. According to the results, maximum reach values (over 5 km) can be expected at A1 point. Measuring point R1 has the maximum pollutants’ reach of over 10 km, and A6 point is in the vicinity.

Maximum reach for industry (example 1) with inorganic pollutants’ modelling can be expected at the following measuring points: A1, A6, A8, A9. Maximum reach for industry (example 2) with inorganic pollutants’ modelling can be expected at the following measuring points: P1 and P2. Maximum reach for industry (example 3) with inorganic pollutants’ modelling can be expected at the following measuring points: R1.

Picture 2. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 1)

Picture 3. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 2)

Picture 4. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 3)

Graph 4. Relation between measuring points and maximum reach of pollutant

Graph 4. represents the relation between measuring points and the maximum reach of pollutant. In graph 4. we can see that emitters with the highest reach during the modelling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂ are: A1, A6, A8, A9, P1, P2 and R1. Emitters with the lowest reach during the modelling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂ are: A2 ,A3, P4, P5, P6, R5, R6, R14, R17.. These results enable the formation of groups on the map (zones with very bad conditions) and they can help you mark where the greatest problems in the area are.

Conclusion

Modelling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂ in industry (example 1,2 and 3) serves to analyze and present maximum reach of pollutants that are formed in the atmosphere. This analysis can serve for the construction of action plans for the reduction of emissions, thus ensuring the compliance with EU and the international standards. The analysis serves for the implementation of BAT (Best Available Technique) that provides the integral permission required by the IPPC Law [8] as well as the guidance for the choice of the best available technology.

Emitters with the highest reach during the modelling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂ are: A1, A6, A8, A9, P1, P2 and R1. Emitters with the lowest reach during the modelling of inorganic pollutants SO₂ and NO₂ are: A2, A3, P4, P5, P6, R5, R6, R14, R17.

The least influence on the reduction of pollution is in the industry (example 2), which has the smallest number of emitters and takes a small part in the pollution. The graph shows the highest emission concentration, at what distance from the emission source SO₂ and NO₂ is 10 km. It has calculated for the emitters in industry (example 3), which leads to a conclusion that the highest reach for inorganic pollutants is in the industry (example 3) as well as the greatest number of emitters that release pollutants.

Presented modeling of pollutants in industry (example 2 and 3) could be applied on organic pollutants (benzene, toluene, xylene). Results of pollutants' modeling in industry (example 2 and 3) show points (emitters) that could significantly influence the air quality as well as points of pollution reduction. The reduction of pollution as well as the control of pollutants' emission is regulated by law that was defined by the Law on integral prevention and the control of pollution.

REFERENCE:

- [1] www.epa.gov/emergencies/
- [2] <http://ekologija.pancevo.rs/>, *Local Environmental Action Plan Pancevo (LEAP) Summary Report, 2004*
- [3] S.Stefanov, *Comparative analysis of the monitoring for the assessment of risk in the complex process system, Masters thesis, 2004 University of Novi Sad, Faculty of Technical Science*
- [4] S.Stefanov, *The estimate of chemical accident hazard in the process of high density polyethylene production, Expert's Study, University of Novi Sad, Faculty of Technical Science, 2003*
- [5] S.Stefanov, M.Vojinovic Miloradov, S. Sokolovic, V.Bogdanovic, *Integrated pollution prevention and control in oil-petrochemical industry in Pancevo, XII Symposium on Analytical and Environmental Problems, Szeged, Hungary, 2005*
- [6] Gastor, *Strategic environmental impact assessment (Oil and Petrochemical plant), 2005*
- [7] S.Stefanov, M.Vojinovic Miloradov, P. Basic, *Comparative Analysis Of The Monitoring And RA Of The Chemical Accidents In Serbia, PSU-UNS International Conference, on Engineering and Environment □ d h-d □ICEE-2005, Novi Sad, 2005*
- [8] *Law on integrated environmental pollution prevention and control, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 135/2004*
- [9] *Limits values, methods of measuring immissions, establishing criteria for measuring and places of data recors, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No 54/92, 30/99, 19/2006*
- [10] *Law on air protection, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 36/2009*
- [11] *Law on environmental protection, , "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 135/2004*

LIST OF PICTURE AND GRAPH

Picture 1. Position of emitters' measuring points in industry (example 1, 2 and 3)

Picture 2. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 1)

Picture 3. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 2)

Picture 4. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 3)

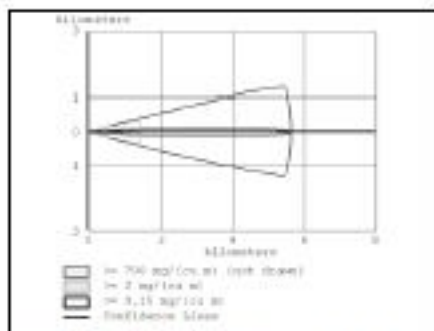
Graph 1. Graphical presentation of NO₂ dispersion at A6 measuring point

Graph 2. Graphical presentation of NO₂ dispersion at P1 measuring point

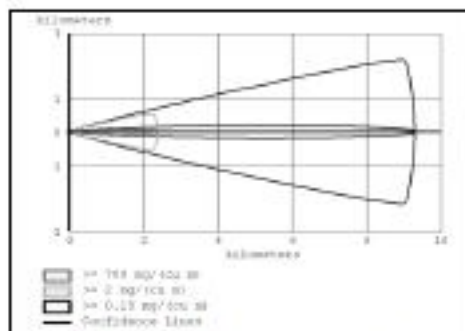
Graph 3. Graphical presentation of SO₂ dispersion at R1 measuring point

Graph 4. Relation between measuring points and maximum reach of pollutant

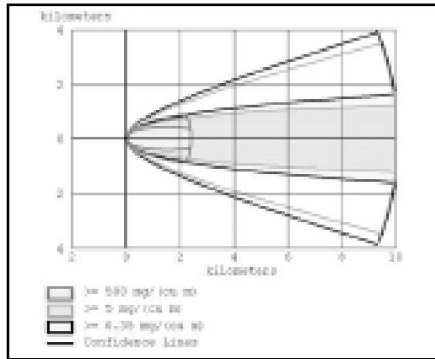
Picture 1. Position of emitters' measuring points in industry (example 1, 2 and 3)

Graph 2. Graphical presentation of NO₂ dispersion at P1 measuring point

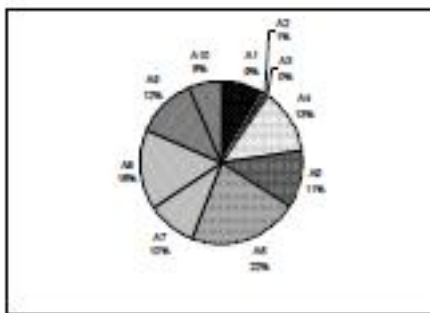

Graph 1. Graphical presentation of NO₂ dispersion at A6 measuring point

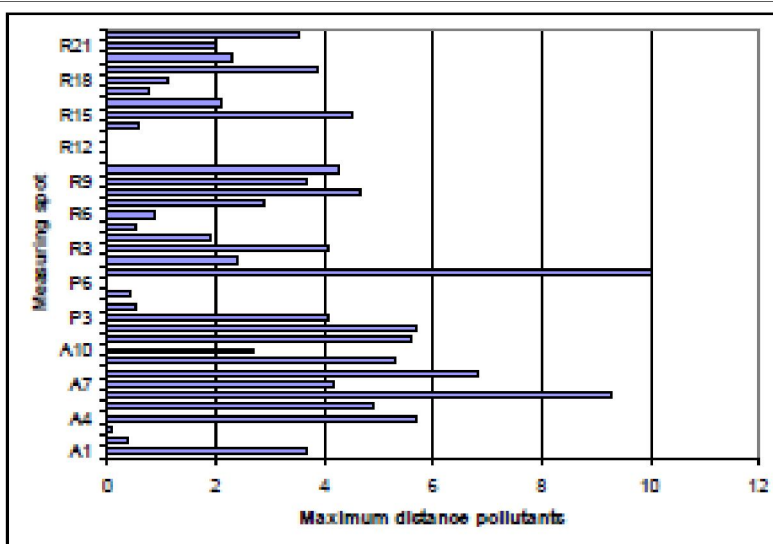

Graph 3. Graphical presentation of SO₂ dispersion at R1 measuring point

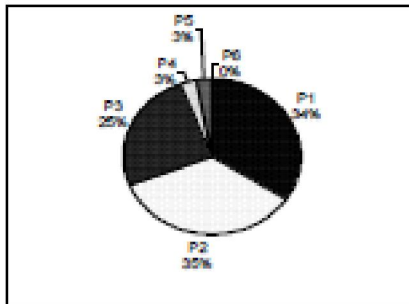
Picture 2. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 1)

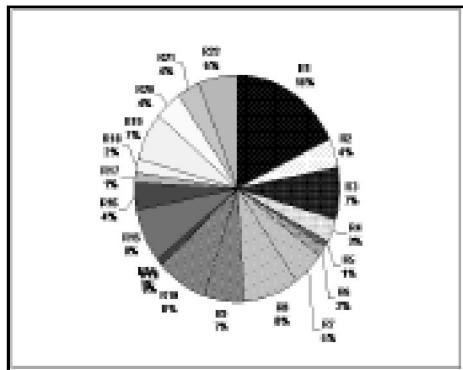
Graph 4. Relation between measuring points and maximum reach of pollutant

Picture 3. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 2)

Picture 4. Percentage of inorganic emitters in pollution in industry (example 3)

LIST OF TABLES

- Table 1. Value of industry's (example 1) modelling with emission values
- Table 2. Value of industry's (example 2) modelling with emission values
- Table 3. Value of industry's (example 3) modelling with emission values

Table 1. Value of industry's (example 1) modelling with emission values

Measuring spot*	Pollutant	Mass flow rate (kgh)	Emission height, (m)	Maximum distance (km)
A4	NO ₂	83.4	82	5.7
A6	NO ₂	213.21	82	9.3
A8	NO ₂	116.8	18	6.8

* *A* are symbols for high emitters for the industry (example 1) (facility emission source location)

Table 2. Value of industry's (example 2) modelling with emission values

Measuring Spot**	Pollutant	Mass flow rate (kg/h)	Emission height (m)	Maximum distance (km)
P1	NO ₂	82	40	5.6
P2	NO _x	84	40	5.7

** *P* are symbols for high emitters for industry (example 2) (facility emission source location)

Table 3. Value of industry's (example 3) modelling with emission values

Measuring spot***	Pollutant	Mass flow rate, (kg/h)	Emission height, (m)	Maximum distance, (km)
R1	SO ₂	204.0 · 10 ³	40	10
R19	SO ₂	96.67	150	3.9
R22	SO ₂	77.5	50	3.5

*** *R* are symbols for high emitters for industry (example 3) (facility emission source location)

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗПИТВАНЕТО НА МЕЖДУВИДОВИ ХИБРИДИ КАРАМФИЛ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕНИ УСЛОНИЯ

проф. д-р Бистра Атанасова
Институт по декоративни растения София

Abstract: In 2007–2009, two interspecies hybrids *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. × *D. gratianopolitanus* and *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. × *D. carthusianorum* were tested at the experimental facility of the Institute of Ornamental Plants in greenhouses without heating.

It was found that:

The phenophases of button formation and anthesis of both hybrids took place early in the spring, the beginning of anthesis falling into the end of April, beginning of May.

The interspecies hybrid *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. × *D. gratianopolitanus* was more productive with higher quality of the flowers.

Both hybrids were found suitable for cut flower production and ornamental landscaping.

Key Words: selection, interspecies hybrids carnation, wild species, yield, quality

УВОД

В резултат на селекционната дейност при карамфила е създадено голямо разнообразие от сортове, групи и хибридни форми [7, 11, 12]. Необходимостта от създаване на нови оригинални сортове карамфил е продиктувана от повишаване устойчивостта към фузариено увяхване и от обогатяване, и разнообразяване на

сортимента, съобразно нарастващите естетически изисквания на потребителите [1, 2, 13, 14].

За постигане на тази цел в селекционните програми при карамфила през последните години се използват диви видове, които представляват интерес със своите декоративни признаци и качества: оригинален хабитус и атрактивни цветове багра, форма, наличие на аромат и др. [3, 4, 10]. Освен това дивите видове карамфил притежават и ценни биологични, и стопански качества: добра адаптивност към климатичните и почвени условия; ранен и обилен цъфтеж, толерантност към причинителя на фузарииното увяхване и др. [4, 8, 9].

У нас беше създадена нова разновидност едрочветен карамфил, наречена *Bulgarian carnation type*, включваща голям брой сортове, обособени в 5 групи: *Super carnations*; *Branching carnations*; *Caryactuses-dwarf pot carnation*; *Standards carnations* и *Sprays carnations*. Някои от сортовете са получени с участието на диви видове [10, 11].

През 1992г. в Института по цветарство София за получаване на по-голямо генетично разнообразие при миникарамфила беше използвана междувидовата хибридизация [3]. За родителски форми са включени различни сортове миникарамфил (*D. caryophyllus* f. *spray* Hort.) и диви видове с чуждестранен и местен произход. В резултат на селекционната дейност са създадени много хибридни форми и селекционни линии, подходящи за отрязан цвят, озеленяване на градини и паркове, и като донори за устойчивост към фузариинно увяхване.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

През периода 2007 - 2009г. в експерименталната база на Института по декоративни растения София беше заложен опит за внедряване на 2 междувидови хибрида карамфил:

- Хибридът № 38/95 (*D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. gratianopolitanus*) е с едри и кичести цветовете, със силен аромат. Баграта на цветовете е бледолилава до бледорозова. На един цветонос се образуват средно по 5,0 цвята като диаметърът на цвета е 3,5 cm;

- Хибридът №12/95 (*D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. carthusianorum*) е с дребни и кичести цветовете, с много слаб аромат. Баграта на цветовете е цикламена. На един цветонос се образуват средно по 15,0 цвята като диаметърът на цвета е 2,8 cm.\

Растенията на двата хибрида са засадени в началото на юни през 2007г. в неогрята стоманеностъклена оранжерия. Всеки хибрид е заложен на площ от 25 m² при гъстота на засаждане 32 бр./ m².

Агротехническите мероприятия са извършени по технологията за отглеждане на миникарамфил за отрязан цвят [5].

След приключване на вегетацията растенията останаха да презимуват на място за проучване през следващите 2 години.

През вегетацията на втората и третата година от залагане на опита бяха извършени: фенологични наблюдения на основните фенофази - бутонизация и цъфтеж, както и отчитания за добив и качество на отрязан цвят.

За началните, масови и крайни прояви на основните фенофази бяха приети, съответно 10%, 60% и 15%. Краят на цъфтежа е отчетен при констатирани повреди по пъпките и цветовете, нанесени от първата слана.

За определяне на добива по време на цъфтежа са извършени беритби през 3 дни, като окачествяването на цветната продукция е направено съгласно изискванията на БДС, относно показателите - дължина и брой цветове на един цветонос [6].

Динамиката на добива от отрязан цвят представя общия добив за всеки месец, изчислен в процент.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от наблюденията на основните фенофази бутонизация и цъфтеж са дадени на таблица 1. Масовата бутонизация на междувидовите хибриди при условията на стоманеностъклена оранжерия настъпва през април, като растенията на хибрид № 38/95 (*D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. gratianopolitanus*) бутонизират по-рано с 8 дни.

Същият хибрид встъпва и във фаза цъфтеж по-рано с 10 дни от хибрид № 12/95 (*D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. carthusianorum*).

Масовият цъфтеж и на двата хибрида протича през втората половина на май, когато търсенето на цветя е още голямо.

Продължителността на цъфтежния им период е 7-8 месеца. И при двата хибрида е регистрирана втора вълна на цъфтеж, която настъпва след 15 август и продължава до първите повреди по цветовете и бутоните, вследствие понижаване на температурите и падането на първата есенна слана (началото на ноември).

Таблица 1.

Фенологични наблюдения при междувидовите хибриди карамфил - *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. gratianopolitanus* и *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. carthusianorum*

Междувидови хибриди	Бутонизация		Цъфтеж			Продължителност на цъфтежа, дни
	начало	масова	начало	масов	край	
1. № 38/95 (<i>D. caryophyllus</i> f. <i>spray</i> Hort. X <i>D. gratianopolitanus</i>)	25.03.	10.04.	20.04.	15.05.	04.11.	198
2. № 12/95 (<i>D. caryophyllus</i> f. <i>spray</i> Hort. X <i>D. carthusianorum</i>)	05.04.	18.04.	01.05.	28.05.	04.11.	188

На таблица 2 са дадени резултатите за продуктивността на двата хибрида - добив и качество на отрязания цвят. По-продуктивен се оказа хибрид № 38/95, надвишаващ добива на другия хибрид с 11,9 %.

Качеството на цветната продукция получена от двата междувидови хибрида е сравнително добро. Сумата от I-во и II-ро качество отрязан цвят е по-висока при хибрид № 38/95.

Процентът на I-во качество и при двата хибрида се движи около 50%, който е с 10-15% по-малък от този на миникарамфила. С по-нисък процент I-во качество на отрязан цвят е хибрид № 12/95, което се дължи на по-малката дължина на цветоноса. За разлика от него, определящ фактор при окачествяване на цветната продукция на хибрид № 38/95, е броя на цветовете, разположени на един цветонос.

При проследяване динамиката на добива на хибрид № 38/95 се вижда, че още през април се палучава продукция на отрязан цвят, като максимума е през юни (30,2% от общия добив), след което добива постепенно намалява (фиг. 1).

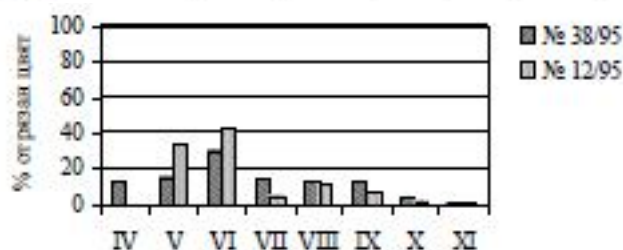
Динамиката на добива на хибрид № 12/95 има по-различен характер. Беритбите на отрязан цвят започват през май, с един месец по-късно. Максимумът на добива е през юни, но с по-висок процент (41,8%), след което продуктивността през юли рязко спада, а през останалите месеци тя не надвишава 11%.

Продължителността на беритбения период е от 6 (хибрид № 12/95) до 7 месеца (хибрид № 38/95). Основната продукция от отрязан цвят се получава през IV, V и VI.

Таблица 2

Добив и качество на междувидовите хибриди - *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. gratianopolitanus* и *D. caryophyllus* f. *spray* Hort. X *D. carthusianorum*

Междувидов хибрид	Общ добив, бр./м ²	Качество на отрязания цвят, %				
		I ^{кач}	II ^{кач}	III ^{кач}	Не-стам-дарт-но	Сума от I ^{кач} + II ^{кач}
1. № 38/95 (<i>D. caryophyllus</i> f. <i>spray</i> Hort. X <i>D. gratianopolitanus</i>)	452,5	55,0	27,4	14,1	3,5	82,4
2. № 12/95 (<i>D. caryophyllus</i> f. <i>spray</i> Hort. X <i>D. carthusianorum</i>)	404,2	47,8	23,8	17,3	11,1	71,6

Фиг. 1. Динамика на добива от отрязан цвят при междувидови хибриди карамфил

ИЗВОДИ

При отглеждане на двата междувидови хибрида при производствени условия могат да се направят следните констатации:

- Двата хибрида отново изявиха своите декоративни признаци и качества.
- По-продуктивен е междувидовият хибрид № 38/95 (D. caryophyllus f. spray Hort. X D. gratianopolitanus), който надвишава по добив хибрид № 12/95 (D. caryophyllus f. spray Hort. X D. carthusianorum) с 11,9%.
- Получената цветна продукция от двата междувидови хибрида е сравнително добро, като процентът само на I-во качество е около 50,0%.
- И двата междувидови хибрида освен за получаване на отрязан цвят са подходящи и за зацветяване на градини и паркове, използвани самостоятелно или в комбинации с други цветни видове.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ангелиев, В., Н. Николова /1988/ Цветарство.
2. Атанасова, Б. (1995) Характеристика на видове карамфил /Dianthus/ за селекционни цели. Втора научно-практическа конференция с международно участие - "Екологични проблеми на земеделието", Агро-Еко 95-30 октомври, Пловдив. Научни трудове, том XL, 3: 333-338.
3. Атанасова, Б. (1998) Проучвания върху възможностите за кръстосване на културния вид карамфил /Dianthus caryophyllus f. spray Hort./ с някои диви видове от род Dianthus. Растениевъдни науки, год. XXXV, 3: 200-206.
4. Атанасова, Б., Бъчварова, Р. (1998) Видовете от род Dianthus. Сборник научни доклади "70 години Институт за гората"- Юбилейна научна конференция с международно участие, 6-7 октомври, София, том II, стр. 144-148.
5. Атанасова, Б., Иванова, И., Денкова, С., Якимова, Е., Котопанова, Я., Бистричанов, С., Филипова, И. (2003). Технология за отглеждане на миникарамфил за отрязан цвят, Земиздат, София.
6. БДС-5771-89 (1990) Карамфили за отрязан цвят, С-45.
7. Группы и сорта ремонтантной гвоздики /1987/ Цветоводство, 2: 8-10.
8. Мешинев, Т., И. Апостолова, Г. Василев, В. Велчев, А. Ганчева, Н. Георгиев /1994/ Екология на растителните общества. Сб. Национална стратегия за опазване на биологичното разнообразие, стр. 125-148.
9. Пеев, Д. /1982/ Флора на България, стр. 303-341.
10. Boikov, A. D. (1983) Progress in breeding the Bulgarian carnation race. Acta Horticulturae, 141: 25-32.
11. Boikov, A. D. (1987) Possibilities for world distribution of Bulgarian type carnation cultivars. Acta Horticulturae, 216: 367-371.
12. Carnations of Future /1983/ Acta Hort., p. 141.
13. Garibaldi, A. /1981/ Revista ortoflorofrutticoltura Italiana, 65: 252-258.
14. Zenne, J. M., D. Wood /1991/ Ann. Rev. Phytopathol., 29: 35-63.

ЗЛАТНИТЕ РЕЗЕРВИ И ГЛОБАЛНАТА ФИНАНСОВА КРИЗА

гл.ас.д-р Елена Ставрова
ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград

Резюме: *Динамичните трансакции в злато между инвеститорите, търсещи убежище на парите си в условията на нестабилни финанси и обезценяващи се валути предизвикаха треска на международните пазари и доведоха до допълнително за нарастване на цената на златото до нови не постигнати висоти. Движеща сила в миналото, сочен като един от факторите, предизвикали откриването на Американския континент, сега инвеститорите следят променящите се котировки на пазара на жълтия метал.*

Това неизбежно поставя въпроса дали сме свидетели на поредния ценови балон като нестабилно равнище, (независимо дали е позитивно или негативно) на даден актив, валута или стока спрямо неговата истинска цена.

Въпросът добива своето доминиращо звучене на фона на огромните държавни дългове на страните със значителни златни резерви, поставящи под заплаха икономическият растеж и стабилността на Еврозоната и световните финанси като цяло.

Да се потърси историческото място на златото като обект на размяна, факторите, оказващи влияние върху нарасналото търсене и значението му като инвестиционен инструмент за централните банки и правителствата е целта на тази разработка.

Ключови думи: *златен резерв, златен стандарт, конвертируемост на резервите*

Историческа ретроспекция

В продължение на повече от пет хилядолетия златото, комбинирайки блясък, гъвкавост, плътност държи в плен човечеството както никой друг метал.

Използвано в началото като символ, пред когото са се свеждали глави или е служил за украса, то около 700 година преди Христа за пръв път монети, изработени от злато, са използвани като средство за размяна, служи за съпоставяне на стойности и закриване на сделки.

С въвеждането на книжните пари в Европа през 16 век, използването на дълговите инструменти, емитирани от частни лица до 18 век си, златото си дели търговски пространства с обезпечени със златни резерви банкноти. Между 1696 година и 1812 година златният стандарт е формализиран, предпоставено от драматичното увеличаване на световното производство и търговия, както и откриването на значителни залежи на злато.

В началото книжните пари са били обезпечени със злато, в САЩ е действал „златен стандарт“, изразяващ се с държавно златно обезпечение за всеки долар в обръщение. В съответствие с този стандарт всяко лице може да предяви отпечатана от правителството хартиена банкнота и да получи в завяна равностойността в злато. През 1821 година Великобритания приема златния стандарт използвайки Gold Sovereign като единица, до 1871 година в Германия с «райсмарки», а по-късно през 1970

година е последвана от останалите европейски страни.

Използването на златото, пряко или косвено, като основа на парите в обръщение ограничава възможностите на държавата да финансира дефицитите си за сметка на увеличаване на паричната маса и обезценяване на парите, поради което в първата половина на 20 век повечето страни се отказват от златното обезпечение на валутите си. През 1946 година влиза в сила споразумението Бретън Уудс и повечето страни приемат съгласно нея да продават злато по 35 долара за унция, през 1971 година 38 долара за унция през 1973 42 долара, докато накрая през 1973 година достига 120 долара за унция.

Последна приложила мярката за отмяна на златния стандарт към националната си валута е Швейцария през 2000 година се отказва от задължителното обезпечение на парите си. Това предизвиква тласък емисии на „хартиени пари“, които предизвикват инфлация и взривява на правителствените дългове по цялата планета. Това предизвиква срив на доверието в движещите се в обръщение книжни парични знаци.

Според Джон М. Кейнс системата на книжните пари служи единствено да унищожи средната класа и в крайна сметка икономиката. И той несъмнено е прав, мотивирайки действията си със стремежа за омокотяване спада в в бизнесцикълта по време на криза от страна на управляващите. В книгата си „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“ Кейнс определя златния стандарт като “варварска реликва”. За Алън Грийспан липсата на златен стандарт минимизира възможностите за защита на спестяванията от инфлацията.

Премахването на златният стандарт не отменя монетарните свойства на златото и то продължава да бъде обект на внимание от страна на инвеститори, които влагат средства в инвестиционни монети или златни кюлчета.

От началото на 2011 година борсовите нива достигнаха непрогнозируеми цени на този актив, вълнувал човечеството от няколко хилядолетия. Това неизбежно поставя въпроса дали сме свидетели на поредния ценови балон като нестабилно равнище, (независимо дали е позитивно или негативно) на даден актив, валута или стока спрямо неговата истинска цена.

Разбира се в теорията съществуват тезите за „рационални“ (когато инвеститорите знаят за размера на балона и имат различни очаквания за неговата продължителност, но се водят от нереалистичните си очаквания и допускания) и „ирационални“ балони.

В много публикации цената на златото се определя като етап на „осъзнат балон“ с колебания значително по-осъзнати, отколкото останалите търгуеми стоки.

Теоретични аспекти

Пазарът на злато може да бъде разгледан в контекста на който и да е стоков пазар, осъществяващ среща между търсенето и предлагането на инвестиционен

актив с изчерпаем, т.е. от гледна точка на реализираните запаси или количества във времето при равни други условия.¹

Ако приемем, че очакваната възвращаемост на златото детерминира търсеното количество на пазарите, то

Ако : **ERG** е очакваната възвращаемост

P_t - цената на златото днес

P_{exp}

P_{t+1} очакваната цена на златото

G_e - очакваната печалба

$$\text{То: } \mathbf{ERG} = \frac{\mathbf{P}_{exp} - \mathbf{P}_t}{\mathbf{P}_t} = \mathbf{G}_e$$

Ако през следващата година се очаква една цена, значително по-висока от настоящата означава, че се предполага нарастване на цената и съответно по-висока очаквана печалба. По-ниската цена днес ще предполага по-висока възвращаемост през следващата година и съответно нараснало търсене. Нарасналото търсене и очакваната инфлация коригират и равновесната цена на пазара на злато.

Предлагането на пазара на злато е сравнително постоянна величина поради малкия добив през годината и е приоритетно на база създадени през изминали години резерви.

Изменения на равновесната цена може да се получи при промяна на търсенето и предлагането или в резултат на фактор, който е извън неговата цена. Отчитайки, че златото е актив, олицетворяващ преди всичко богатство, то търсенето е на висока възвращаемост в сравнение на възвращаемостта и ликвидността на други алтернативни активи. Следователно, златото ще бъде желан инвестиционен инструмент ако нараства очакваната му възвращаемост спрямо останалите активи и когато относителният риск поради намалена волатилност на пазарите също намалява

Промени в предлаганите количества на злато на пазара могат да възникнат в резултат на иновативни технологии за добиване и преработка или намаляване на златният резерв от страна на Централна банка.

Тъй като златото е стока, деноминирана в щатски долари, то получава реалната си цена под въздействието на инфлацията на щатската валута. Следователно

за да бъде дефлирана по един и същ начин като всяка друга стока, деноминирана в щатски долари. Реалната му стойност в която и да е валута да бъде определяна по обменен курс на долара и местната валута през процента инфлация в САЩ. Това означава, че е трудно се определи наличието на балон за цената на златото, докато компонент може да бъде стойността на долара. Ако гледаме на златото като на валута, то тя също трябва да има своя инфлация, измерваща скоростта, с която се изменя покупателната ѝ стойност. Но поради фактът, че то не се използва в ежедневен обмен, няма начин как да се наблюдава промяната на инфлацията и оттам процесът на промяна на стойността му.

Металът

Най-важната промишлена употреба на златото е в електронната промишленост.

Златото притежава качествата на високоефективен проводник, издържащ на ниски токове, устойчиво на корозия. Един грам злато може да се изтегли на жица, дълга 3 километра, а златното фолио може да достигне дебелина от 0,0001 милиметра. Тези качества правят компонентите, изработени от злато полифункционални високо надеждни.

Много малко количество злато, оценявано в центове, се използва при производството на сложни електронни устройство като мобилни телефони, персонални компютри, калкулатори, дори най-големите електронни телевизори. Въпреки незначителното количество когато става въпрос за милиарди телефони с продължителност на живота около 2 години, загубите от ценния метал за обществото се оценяват в значителни количества.

Не по-полезно е медицинското приложение на златото. То е химически инертно, не предизвиква алергични реакции, а има противовъзпалително действие и лесно се обработва. Като средство за лечение слабият разтвор на злато лекува ревматоиден артрит, чрез имплантиране в тъкани излъчва и лекува някои видове рак. Много хирургически инструменти и електронно оборудване ползват малки количества злато заради неговата надеждност за поддържане на устройствата.

НАСА използва злато по многобройни поводи при изработването на космически кораби заради неговата висока проводимост и способност за съединяване. Във вакуум пространство златото е част от смазочни вещество между механични части.

Златото е скъп материал за да бъде използван не по предназначение. Нарастващото търсене, ограничените възможности за заместване и ограниченото предлагане са факторите, предизвикващи постоянното нарастване на неговата цена.

Правилното структуриране на инвестиционния портфейл е мечта за всеки инвеститор.

Пред множеството стои предизвикателството да балансира поетите рискове едновременно с нарастването на богатството. Инвеститорските портфейли включват

акции, облигации, взаимни фондове, както и други традиционни инвестиционни продукти.

Голяма част от инвеститорската общност инвестира в злато чрез закупуване на златни монети и слитъци.

Кои са предпоставките за да бъде атрактивна една такава инвестиция?

1. Златото има дългосрочна икономическа жизнеспособност и то осигурява стабилност на всеки инвестиционен портфейл, гарантирайки дългосрочен растеж. Макар и с темпове по-бавни отколкото нарастват други вложения, растежът е необратим.

2. Златото е реална ценност. Покупката акции и облигации носи права, които могат да бъдат реализирани във времето, докато златото е достъпно като стока, всеки може да си го купи и го съхранява по избран от него начин.

3. Стойността на златото не се свързва с национална валута, а преди всичко от търсенето на метала в глобалната икономика. Тази инвестиция е най-сигурният инструмент за диверсификация и защита от риск в условия на несигурност.

Цената на златото се формира на един сложен и динамичен пазар, изложен на въздействието на множество фактори. Стойността на щатския долар и значителната му дефлация оказват пряко влияние. Силният долар въздейства пряко върху по-значително при нарастване на стойността и значително по-малко при неговото понижаване.

Анализът на световните тенденции на добивът и пласмента на златото през последните 25 години показват, че активно се проявяват тенденции като на увеличение, така и на намаляване на производството на злато. Многократното повишаване на пазарните цени на златото през седемдесетте година кардинално е повлияло на активността на производството на много страни по света. Географската структура и технологиите за добив на злато коренно са изменени през последните две десетилетия.

Основните групи потребители-потребители на злато формират две групи:

Първата - това са развитите индустриални страни, които използват златото в различни области на техниката, промишлените отрасли и за производство на ювелирни изделия. Лидери в тази група са Япония, САЩ и Германия. Тук златото е индикатор за степента на развитие на високите технологии в електронната, електротехническата и космическата промишленост.

Втората група включва страни, които използват златото предимно в ювелирна промишленост и резултат от традиции и народопсихология. В Европа такива страни са Италия, Португалия, в Азия Китай, Индия, страните от островна Азия Индонезия и Малайзия, в Близкия Изток Кувейт, Египет, Обединеното Арабско Емирство. Нарасналото използване на златото в редица съвременни производства повиши значително търсенето, процес, идентичен с този на суровят петрол.

Подобно на много активи на финансовите пазари и върху цената на златото

оказват влияние и някои неценови фактори, какъвто е , например войната в Близкия Изток, или международната финансова криза. Международната нестабилност стимулира инвестициите в злато и така оказва натиск върху неговото ценовото равнище.

По време на валутнофинансовата криза в Югоизточна Азия през 1998 година е отбелязано намаление на промишленото търсене на злато с 5 %, като най-значителен принос за това има електронната промишленост. Аналогична ситуация е отбелязана през 2001 година когато светът отново е навлязъл в икономическа рецесия и търсенето отбелязва спад от 1,5%. През 2001 година в условията на ръст на цените на петролните продукти и отслабващ долар при аналогични други условия, потреблението на злато в ювелирната промишленост е нараснало със 17% (1 411 тона).

Глобалната нестабилност 2002-2003 година предизвика кулминация на пазара на злато, като резултат от което бе достигнат връх от 320 до 385 долара за унция. През 2005 година световното потребление е отбелязало ръст от 21 % (1939 тона) 29 % в доларово изражение. (Виж граф.№ 1)

През първата четвърт 2006 година световното потребление е намаляло с 16% до 835,7 тона в сравнение с предходната година, като най-значителен спад то 534 тона е намаляло потреблението в ювелирната промишленост. През първата четвърт на 2006 година котировките на златото са отбелязали скок от 24% и максимална цена на 12 май 2006 година от 725 долара за унция, т.е. ръст от началото на годината от около 40%л

График № 1
Източник: FT

Следователно, в условията на икономическа и политическа криза златото се използва преди всичко като финансов инструмент и застраховка от другите борсови рискове, в частност обезценката на долара и нестабилността на останалите световни валути. При нормални условия намаляването на цените на стоките води след себе си ръст на търсенето на злато и това предизвиква нарастване на цените на международните пазари..

През последните десет години централните банки на редица западни страни се явяват значителни нетни продавачи на злато. Частични продажби от златните си държавни резерви са продали Холандия, Балгия, Австрия, Канада, Австралия, Великобритания, Швейцария. Обявяването на Английската централна банка, че ще продаде на аукцион 415 тона злато през лятото на 1999 година е предизвикало срив на борсовите котировки. За коригиране на установената тенденция на 26 септември 1999 година Централните банки на Великобритания, Швеция, Швейцария, ЕЦБ и 11-те страни членки на Еврозоната се договарят да не продават злато, освен договорените сделки, които през следващите 4 години не трябва да превишават 400 тона. В резултат на това в края на септември същата година стойността на една тройунция 1 достига 300 долара.

През с 2011 година централните банки и международните финансови институции са провеждали активна политика по управление на златните си резерви, като преобладаваща част от тях са ги намалили, единствено Международния валутен фонд е повишил размера на златните си резерви. (Табл.№ 1)

№	Държава	Размер на златните резерви (този) м.01.2011	Размер на златните резерви (този) м.09.2011
1.	САЩ	8 965,6	8 133,5
2.	Германия	3 749,8	3, 401,0
3.	МВФ	1 137,9	2 814,7
4.	Италия	2 702,6	2 431,4
5.	Франция	2 684,6	2 433,4
6.	Китай	1 161,9	1 034,1
7.	Швейцария	1 146,3	1 040,1
8.	Русия	834,3	773,2
9.	Япония	843,3	763,2
10.	Холандия	673,2	613,3
11.	Великобритания		310,3

Таблица № 1: Динамика на основните златни резерви

Източник: www.businessinsider.com

Златото на борсата

Търсенето на злато през първата четвърт на 2011 година поради всеобщото

инвестиционно търсене на монети и кюлчета и търсенето е нараснало с над 40% в сравнение със същия период на миналата година. Преминаването на психологическата граница от 1500 USD за унция в края на м. Май 2011 година отбелязва засиленото агрегирано търсене на злато с, дължащо се основно на покупките от страна на инвестиционния сектор.

Година	Ювелирно злато	Инвестиционни монети и кюлчета (общо)	Борсово злато	Технологични	Общо
2001	3009	360	-	363	3729
2002	2662	353	3	339	3363
2003	2484	306	39	386	3207
2004	2616	358	133	419	3515
2005	2719	398	208	438	3753
2006	2300	419	260	488	3463
2007	2423	439	233	476	3571
2008	2304	879	321	461	3571
2009	1814	778	617	410	3618
2010	2017	1149	338	466	3971

**Табл. № 2. № Динамика на търсенето на злато (в тона)
Източник: Word Gold Council**

Данните в таблица № 2 дават основание да се твърди, че като цяло търсенето на злато е пренасочено от производство на ювелирни изделия към сделки с инвестиционно злато (отбелязало ръст от 319% от 2001 2010 година) и системно нарастващо търсене на метал с технологично предназначение.

През първото тримесечие на 2011 година е отбелязан спад в цените, генериран от намаленото търсене на борсово злато. Това с особена сила важи за пазарите на САЩ и Великобритания в резултат на нетни продажби. От ситуацията на ниски цени са се възползвали инвеститори като възможност да подобрят инвестиционните си портфейли. Инвестиционното търсене на златни кюлчета и монети е стимулирано от понижението на цените през януари, високите равнища на инфлация в голяма част от страните, влошените дългови позиции на страните от Евророната, нестабилността в Близкия Изток и Южна Африка. Продължаващите дългови кризи в Европа, стимулирани от последното понижаване на кредитните рейтинги на Гърция и Португалия са следствие от ръста на регионалните държавни дългове и се очаква тези сили да продължат трайно да оказват влияние върху процесите на пазара на злато и неговите приложения.

Индия и Китай продължават да бъдат главните двигатели на търсенето на ювелирно злато, отчитайки 63% от общото търсене през първото тримесечие на 2011 година с 556,9 тона или със 7% повече от същия период на миналата година.

Ако търсенето в Китай е отбелязало ръст от 21 % спрямо същия период на миналата година или 143 тона.

Въпреки проблемите с обмяната на златото в налични финансови средства, то се явява сериозен резерв на държавите при управление на дълговият им портфейл. (Табл. № 3)

№	Държава	БВП	Държавен дълг	БВП/ДД	Златен Резерв (този)	Стойност (1,794 USD/oz)	Златен резерв/ Държавен дълг
1.	Италия	2055,114	2,443,255	118,4	2451,8	141,416	5,81%
2.	Португалия	229336	190 378	83,1	382,5	22,062	11,38%
3.	Испания	1408946	488 322	64,3	281,6	16,242	3,37%

Табл.№ 3: Съотношения Държавен дълг/Златен резерв на някои страни от Еврозоната

Източник: МВФ, 2010.

Макар, че общата стойност на златните резерви на тези страни с държавни дългови проблеми, опасни за състоянието на Еврозоната като цяло, може да послужи за покриване на значителна част от емитирани вече държавни облигации, както и за гарантиране на бъдещи дългови емисии.

Последствията от всяко използване на злато като обезпечение държавни облигации, би могло да се твърди, бъде много положително :

1. The sovereign would be able to provide at least a degree of confidence boost to investors. Правителството на страната емитент ще бъде в състояние да осигури най-малко степен тласък на доверие у инвеститорите в емитираните дългови инструменти. Not just because of the measure of “insurance” behind the bonds, but also because the sovereign issuing would have some “real” value at stake as opposite to offer only paper and promises. Не само защото златният резерв е инструмент за “застраховка” върху облигациите, но също така, защото държавата- емитент срещу емисията на дълг стои залог с “истинска” докато е налице обратното когато се предлагат само на хартиени пари и обещания. Such stake, and the spectrum of loosing the bullion, may even be able to force those virtuous policies and reforms that politician are typically at loathe to pursue, especially if unpopular with the electorate. Такава опция и възможността за реална загуба на златни кюлчета, може дори да бъде в състояние да предизвика въвеждането на политики и реформи, макар че политиките обикновено ненавиждат да преследват, особено когато са непопулярни като мерки сред избирателите .

2. While the guarantee, ie the access, to the bullion offered as a collateral would only take place in case of default, the potential increase of the price of Gold may even create a very

healthy demand for the bonds themselves, such demand may even have the beneficial effect of reducing rates. Докато гаранцията, т.е. достъп на кюлчета, предлагани като обезпечение ще се реализира само в случай на неизпълнение на задължението, потенциалното увеличение на цената на златото може да създаде много силно търсенето на самите облигации, като търсенето може дори да има положителният ефект за намаляване на лихвените ставки по дълговите инструменти .

3. Не на последно място, използването на златото като обезпечение на държавни облигации е вероятно да утвърди статута на златото като основен носител на стойност, а и може би вярата, че вече до голяма степен присъства в глобалния финансов дискурс. Подобно възприемане на свой ред вероятно ще се увеличи търсенето на злато, и следователно, увеличаване на резервите в злато / като съотношението спрямо дълга с очевидни ползи и за двете страни - държавите емитенти на кредит и успокоение сред инвеститорите. Such virtuous cycle may even be able to provide Sovereign to issue new debt earmark specifically for pro-growth policies, a logical requisite for the repayment of the debt itself. Такива позитивен тренд за развитие може дори да бъде в състояние да осигури на държавите- емитенти, възможности за емисия на нов дълг, с който да се стимулират про-растежни политики, като логична предпоставка за погасяване на държавен дълг.

In conclusion, while the use of gold reserves would not be a substitute for structural economic and fiscal reform, it would probably have the effect of buying debtor countries some time and reassure investors confidence. В заключение, макар, че използването на златните резерви като обезпечение по дългови емисии няма да бъде ефективен заместител за необходимите структурни, икономически и фискални реформи, които страните в дългова криза трябва да предприемат , вероятно ефектът за предоставянето на сигурен залог - злато срещу дългови инструменти на страната-длъжник може да им предостави известно известен времеви интервал за вземането на важни решения в тези области и - не по-маловажно - да успокои инвеститорите и засили доверието в тях..

Whilst some more modeling and research would have to be pursued ahead of the implementation of such concept, it is hard to believe such simple idea may have been eluding central bankers. Въпреки, че реализирането на предложените идеи изисква сравнително немного време и усилия, е трудно да се повярва, че такава проста идея би могла може да се възприеме и оцени от централните банкери. A more possible explanation of why there is so little discourse around this seemingly obvious and ancient idea (let's not forget that Sovereigns have for centuries guaranteed their debt with the precious metal) is that such decision would suddenly expose the notion that Gold is indeed money and, because of that could become aa competitor to central bankers favorite toy, ie fiat currencies. И то не защото иначе общоизвестната и древна идея - че кралски височества от векове са гарантирали дълговете си с благородния метал, че такава решение внезапно би заложило на тезата , че Златото наистина е пари и

, а поради които то може да се превърне в конкурент на любимата играчка на централните банкери - книжните банкноти.

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

1 Мишкин, Фр., (2003) Теория на парите, банковото дело и финансовите пазари, Отворено общество, С., 106-109.

2 1 тройунция = 31.1035 грама злато

КОРИГИРАЩАТА ГИМНАСТИКА В ЗАНИМАНИЯТА ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ И СПОРТ, ПРИ РАННИ ГРЪБНАЧНИ ИЗМЕНЕНИЯ ФАКТОР ЗА ФУНКЦИОНАЛНО УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ ПРИ ДЕЦА 7 - 9 ГОДИНИ.

Димитър Маникатов, доц.д-р Елена Николова

Резюме: Многобройните изследвания в нашата страна и Европа са показали, че при постъпване на децата в училище, около 50 % от тях имат склонност към нарушаване на стойката на тялото.

Това е един проблем не само за подрастващите деца, техните родители и на обществото като цяло. Проблем на които не се обръща достатъчно на време внимание.

Направеният от нас експеримент има за цел да докаже или отхвърли тезата, че коригиращата гимнастика при ранни гръбначни изменения е фактор за функционално усъвършенстване при деца 7 - 9 години.

От направения три факторен анализ на получените резултати се вижда ясно, как коригиращата гимнастика внедрена в редовните занимания по физическо възпитание и спорт повлияват на децата в начална училищна възраст.

Ключови думи: гръбначно изкривяване, упражнение, занимания, физическо, възпитание, спорт, корекция.

Многобройните изследвания в нашата страна и Европа са показали, че при постъпване на децата в училище, около 50 % от тях имат склонност към нарушаване на тялодържанието.

Редица автори като Шперлинг, по данни на И. Попов [8], Др. Матеев [6], В.Алипиева [1], Н. Манчева [5], И. Панайотов [7], Г.Кайзер [3], С.В.Черногорова [9] и др., считат възпитанието в правилно телодържание, като основното правило на всички занимания по физическо възпитание и спорт.

Според степента на отклонението се различават четири вида телесна стойка:

Телесна стойка „А” - „много добра”; Телесна стойка „Б” - „добра”

Телесна стойка „В” - „средна” и Телесна стойка „Г” - „лоша”

При отчитането на показателите на стойка „А”, е необходимо да се вземат

данните на С.В.Гурфинкелъ [2], характеризиращи „удобната стойка”. Приемайки „удобната стойка” за стойка „А” не е необходимо да бъде извършена прекласификация на стойка „Б”, „В” и „Г”. Наложително е обаче при отчитане на стойка „Б”, да бъдат считани за съществени показатели положението на „леко наклонена и издадена напред глава” ....., „и макар и слабо увеличените кривини на гръбначния стълб”, Др. Матеев [6].

Имайки предвид ролята на физическите упражнения за изграждането на едно добро телодържание и лекуването на най-ранните форми на хабитуелни гръбначни изкривявания, е необходимо да изходим от начина на образуването им. Мнението на болшинството автори е, че началните отклонения от нормалната форма е следствие от отслабване на гръбначната мускулатура. „Когато мускулатурата на гръбначния стълб е еднакво напрегната и постоянно в тонус и ако еластичността на костното вещество на гръбначния стълб е нормално, не може да се получи в никакъв случай хабитуелна сколиоза”, Н. Манчева [5].

Направените редица функционални проби върху едни и същи ученици, преди и след учебните занятия, дават различни стойности. Различията показват, че в зависимост от това дали учениците имат физическо възпитание или не през деня, в тяхното състояние се наблюдава възбуда или затормозяване на вегетативните и психичните функции. А това са познатите фазови състояния, чрез които се проявява умората на учащите се. Познаването на еволюцията и прогнозата на гръбначните изкривявания са от огромно значение, тъй като терапевтичния план се базира върху тях.

ЦЕЛ

Да се докаже положителното въздействие от изправителната гимнастика проведена в заниманията по физическо възпитание и спорт, върху функционалните възможности на децата с отклонение от правилната стойка 7 до 9 години.

ЗАДАЧИ

1. Да се направи стохастичен подбор на опитната „Б” и контролна „А” група.
2. Да се направят начални, контролни и крайни тестове на опитната „Б” и контролна „А” група, чрез които да се докаже или отхвърли тезата.
3. Подборът на общо развиващите и изправителните упражнения да се изгради по начин, който да постигне един добър баланс на големите мускулни групи в детското тяло, в зависимост от физиологичното им развитие и наличната патология.
4. Да се изгради навик за правилно телодържание.
5. Да се повиши общия физически и психически тонус на учениците от опитната група на „Б” клас .

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ПОСТАНОВКА

Базата, избрана за нашата работа беше 11- то основно училище „Христо Ботев” в град Благоевград, което отговаря на стандартните хигиенно битови условия и създава възможност за осъществяването на заплануваните лечебно профилактични мероприятия.

Изследването се проведе в две паралелки с по 30 ученика, 15 момчета и 15 момичета проследени в I-ви и II-ри клас от учебната 2003/2004 година. Едната от паралелките е опитната „Б”, а другата е контролната „А”. Всички общо подложени на изследването са 60 ученика от I-ви до III-ти клас (в динамика).

Цялостното провеждане на експеримента е в срок от 2 години, като изследването започна от профилактичния преглед на децата, необходим за първокласниците и завърши с преминаването им в трети клас.

Имайки предвид решението да се проведе стохастично репрезентативно наблюдение, децата не се подложиха на предварителен щателен подбор. Взети са цели класове с всички деца в тях, като се спази условието да са здрави, с изключение на наличните гръбначни изкривявания. Предвиденият експеримент се проведе при еднакви битови условия в училището.

Експерименталната методика се осъществи в „Б” клас, а на „А” клас се проведе само контролни изследвания (уроците им по физическо възпитание да обхващат само предвидения програмен материал).

В заниманията по физическо възпитание с изправителна целенасоченост са включени упражнения за обучение във (физиологична) правилна стойка и коригиращи гръбначния стълб. Подготвени са три части, които са вмъкната в структурата на заниманието - подготвителната, основната и заключителната. За експерименталната работа се състави план методика, в която се предвиди вида, обема и дозировката на коригиращите упражнения за сколиозите и предно задните гръбначни изкривявания в първата и втората учебна година, по срокове и занимания, с уточнен график за часовете по физическо възпитание и спорт. Лечебно профилактичните мероприятия се осъществиха само в редовните занимания по физическо възпитание и спорт. Предвиденият обем и брой на часовете се движи в рамките на броя и часовете в програмата по физическо възпитание за експерименталния „Б” клас. Учениците от контролния „А” клас провеждаха часовете по физическо възпитание по утвърдената програма на МОН, в която не са включени коригиращи гръбначния стълб упражнения.

ПОКАЗАТЕЛИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Въз основа на литературни източници се систематизираха за нуждите ни утвърдените от практиката показатели за оценка при отклоненията на гръбначните изкривявания съобразени с възрастта на наблюдаваните ученици (от 7 до 9 години).

За оценката на функционалното усъвършенстване са използвани следните показатели:

1. Силова изотонична издръжливост на мускулите в каудалния дял на гръбначния стълб;
2. Силова изотонична издръжливост на мускулите в краниалния дял на гръбначния стълб;
3. Силова изотонична издръжливост на дълги гръбни мускули;

АНАЛИЗ НА ПОКАЗАТЕЛИТЕ ЗА ФИЗИЧЕСКА ДЕЕСПОСОБНОСТ

Редица автори считат, че запазването на изправеното положение на трупа по отношение на таза се поддържа предимно от мускулите разгъвачи. Трябва да се прибави, че тази група мускули осъществява не само антигравитационна функция, но както отбелязва С.В.Гурфинкел [2], противодейства на силата на мускулите от предната страна на трупа, по специално на мускулите iliopsoas.

От извършеният три факторен дисперсионен анализ на показателя силова издръжливост на мускулите от каудалният дял на гърба, се установява (Табл. 1) самостоятелното влияние на трите изследвани фактора. Установява се взаимодействие от първи род между възраст пол и възраст група. Не се установява статистически значимо взаимодействие между пола и групата и между взаимодействието от втори род възраст пол група.

Таблица 1

Три факторен дисперсионен анализ на показателя силова изотонична издръжливост на каудалният дял на гръбначния стълб

Източници на варианти	Сума от квадрати	Степени на свобода (st)	Средни квадрати	F	Уровень на значимост (p)
ГЛАВНИ ВЛИЯНИЯ					
Възраст	12245,81	4	3061,45	118,16	P<0.005
Пол	420,08	1	420,08	16,21	P<0.005
Група	6998,67	1	6998,67	270,11	P<0.005
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ I-ВИ РОД					
Възраст – пол	466,54	4	116,64	4,50	P<0.005
Възраст – група	4918,75	4	1229,69	47,46	P<0.005
Пол – група	78,03	1	78,03	3,01	P>0.05
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ II-РИ РОД					
Възраст по пол по група	143,78	4	35,95	1,39	P>0.05
Остатъчно	7255,07	280	25,91	-	-
Общо	325226,73	299	-	-	-

Трябва да отбележим, че когато се говори за не установяващо се статистически значимо взаимодействие се разбира нарастването на разглежданите фактори, които не променят констатираните разлики в началото на опита през изследвания период и при завършването му.

Влиянието на факторът възраст се установява по посока на непрекъснатото му нарастване. Различието между двата пола, макар и малко- с 2,4 сек. е по-високо при момчетата (23,2 сек.), отколкото при момичетата (20,8 сек.). Това не е случайно, защото момчетата имат по-високи стойности общо за целия възрастов период. При признакът група различието между двете групи също е ясно изразено. Експерименталната група (26,9 сек.) обща за всички възрасти и при двата пола е с 9,7 секунди по-голяма, отколкото контролната група (17,2 сек.). Това показва, че приложените коригиращи упражнения са довели до засилване на мускулите на гърба и по-специално на тези от каудалният му дял.

Взаимодействието между възраст пол е статистически значимо и се изразява в слабо различие в нарастването на фактора при двата пола. През целият възрастов период стойностите при момчетата са по-високи от тези на момичетата, с изключение на 8 години, където с 0,1 сек. нарастването е по-голямо при момичетата.

Взаимодействието между възраст група дава възможност да се проследи развитието на показателя по отделно за двете групи и показва статистически доказано взаимодействие ($p < 0,005$). Показателят силова изотонична издръжливост на каудалният дял на гръдната мускулатура се изменя по различен начин в експерименталната група спрямо контролната. Както се вижда от Табл. 1, резултатите са категорични. Експерименталната група има тенденция за непрекъснато увеличение на показателя, като стойностите в края на наблюдението са приблизително два пъти по-голямо от контролната група.

Взаимодействието между пол група се оказва също статистически значимо. Стойностите в експерименталната група са по-големи от тези при контролната група момчетата имат с 8,6 сек. по-висока стойност на увеличение на разглеждания показател, а момичетата с 10,7 сек., съпоставени на контролната група. В експерименталната група момчетата имат по-голямо увеличение с 1,3 сек. от момичетата в същата група. В контролната група момчетата имат с 3,4 сек. по-голямо увеличение от момичетата.

На Табл. 1 е приведено тройното взаимодействие (възраст пол група), което не е статистически значимо и показва, че приложената експериментална методика по един и същ начин влияе и на двата пола в разглеждания възрастов период.

Извършеният дисперсионен анализ (Табл. 2) върху показателя силова изотонична издръжливост на мускулите от краниалния дял на гърба показва, че и трите признака са фактори (възраст, пол, група), които оказват влияние и върху стойностите на показателя.

Таблица 2. Три факторен дисперсионен анализ на показателя силова изотонична издръжливост на краниалния дял на гръбначния стълб

Източници на вариации	Сума от квадратите	Степен и на свобода (df)	Средни квадрат	F	Уровень на значимост (p)
ГЛАВНИ ВЛИЯНИЯ					
Възраст	29511,50	4	7377,88	255,47	P<0.005
Пол	1971,20	1	1791,20	68,25	P<0.005
Група	7056,75	1	7056,75	244,35	P<0.005
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ I-ВИ РОД					
Възраст – пол	642,66	4	160,67	5,56	P<0.005
Възраст – група	3638,85	4	909,71	31,50	P<0.005
Пол – група	1102,08	1	1102,08	38,16	P<0.005
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ II-РИ РОД					
Възраст по пол по група	392,36	4	98,09	3,40	P<0.01
Остатъчно	8088,40	280	28,88	-	-
Общо	52403,80	299	-	-	-

Средните стойности на признакът възраст показват тенденция за непрекъснато увеличение. Признакът пол се явява фактор, при който различieto между двата пола е 5,2 сек. в полза на момчетата (стойностите на момчетата са 31,5 сек., а на момичетата 26,3 сек.).

Самостоятелното влияние на признакът група води до различие от 9,7 по-голяма стойност в експерименталната група (33,7 сек.) от тази на контролната (24,0 сек.).

По-голям интерес за настоящата разработка е взаимодействието от първи род между възраст – пол. Статистически значимото въздействие показва, че стойностите на показателя с възрастта се променят по различен начин при момчетата, отколкото при момичетата.

Взаимодействието възраст – група е също статистически значимо и ясно изразено. Различният начин, по който се променят стойностите през наблюдавания период при експерименталната спрямо контролната група са показани на Табл. 2. От нея се вижда, че ежегодното увеличение на показателя силова изотонична издръжливост на краниалния дял на гръбначния стълб са много по-големи в експерименталната група - 38,3 сек, докато в контролната са едва 18,6 сек.

Статистически значимо се оказва взаимодействието между пол – група, което показва, че приложените мероприятия по различен начин имат влияние при двата пола. Докато при контролната група момчетата имат само с 1,3 сек. по-висока стойност, то в експерименталната група момчетата имат с 8,9 сек. по-голямо увеличение, отколкото при момичетата (Табл. 2).

На Табл. 2 е приведено тройното взаимодействие (възраст пол група). То също е статистически значимо и показва, че по различен начин се отразяват приложените мероприятия при двата пола с възрастта.

На Табл. 3 са предоставени резултатите от три факторния дисперсионен анализ на показателя силова изотонична издръжливост на дългите гръбни мускули. Както се вижда от колоната уровень на значимост, трите изследвани признака (възраст, пол, група) са фактори, които оказват влияние върху силовата изотонична издръжливост на дългите гръбни мускули.

Влиянието на фактора възраст самостоятелно е проследено на Табл. 3, където се вижда нарастващата с възрастта силова изотонична издръжливост на дългите гръбни мускули. Най-голямо годишно увеличение наблюдаваме в прехода от 8-9 години.

Признакът пол е фактор (Табл. 3) оказващ влияние върху силовата изотонична издръжливост на дългите гръбни мускули за момчетата 37,3 сек., за момичетата 30,3 сек.

В експерименталния клас (Табл. 3) признакът група е значително по-голям (37,8 сек.) спрямо контролния (29,8 сек.).

Таблица 3. Три факторен дисперсионен анализ на показателя силова изотонична издръжливост на дълги гръбни мускули.

Източници на варианти	Сума от квадратите	Степен и на свобода (a)	Средни квадрати	F	Уровень на значимост (p)
ГЛАВНИ ВЛИЯНИЯ					
Възраст	14631,33	4	3657,83	9,706	P<0.005
Пол	3668,00	1	3668,00	9,733	P<0.005
Група	4672,27	1	4672,27	12,929	P<0.005
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ I-ВИ РОД					
Възраст – пол	1053,80	4	263,45	0,699	P<0.05
Възраст – група	4348,35	4	1087,08	2,885	P<0.05
Пол – група	1034,15	1	1034,15	2,744	P<0.05
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОТ II-РИ РОД					
Възраст по пол по група	14576,64	4	3644,16	9,670	P>0.005
Остатъчно	105535,40	280	376,91	-	-
Общо	149719,92	299	-	-	-

Взаимодействието между възраст група дава възможност да се проследят приложените мероприятия във времето. В контролната група стойностите са бавно нарастващи и ниски. В експерименталната група, която има на изхода (на 7 години) по-ниска стойност с 1,5 сек. от контролната, показва една непрекъсната тенденция на увеличаване на силовата изотонична издръжливост на дългите гръбни мускули. В края на наблюдението експерименталната група има 54,9 сек., около 1,5 пъти по-голяма стойност от тази на контролната група 34,0 сек. Тук трябва да обърнем внимание, че самостоятелното влияние на фактора възраст се дължи предимно на експерименталната група.

Взаимодействието между пол група се изразява в обстоятелството, че в контролната група стойностите са по-ниски от тези в експерименталната при момчетата с 10,9 сек., при момичетата с 5,8 сек. Прави впечатление, че стойността на момичетата от експерименталната група е по-висока с 0,1 сек. от стойността на контролните момчета (32,1 сек.).

Накрая ще разгледаме взаимодействието между възраст пол група, показано на Табл. 3, където средните стойности на взаимодействието на трите изследвани признака възраст, пол, група показват, че стойностите на контролно изследваните ученици и при двата пола са по-ниски от тези на експерименталната група. Това тройно взаимодействие показва, че с възрастта различieto между двете групи по пол се променят ($p < 0,005$).

Както се вижда от уровена на значимост, трите изследани признака възраст, пол, група оказват влияние върху стойността на силовата изотонична издръжливост на коремните мускули. Признакът пол е фактор, оказващ влияние на силовата изотонична издръжливост на коремните мускули, за момчетата 24,0 сек., за момичетата 18,7 сек. Признакът група показва значително по-голяма средна стойност при експерименталния клас (22,9 сек.) спрямо контролния клас (18,8 сек.). Взаимодействието възраст пол има стойности, които при двата пола нарастват успоредно, но при момичетата нарастването е по-слабо изразено.

Взаимодействието между възраст група дава отново изключително отчетливи резултати. Средните стойности в контролната група се движат в ниски стойности в сравнение с експерименталната, която (на 7 години) има по-ниска стойност с 0,5 сек. от контролната група. В края на наблюдението нарастването на силовата изотонична издръжливост на коремните мускули е с 8,8 сек. по-голяма от контролната група.

От разгледаните показатели силова изотонична издръжливост на каудалния дял на гръбната мускулатура, силова изотонична издръжливост на краниалния дял на гръбната мускулатура, силова изотонична издръжливост на коремните мускули се отчита, че фактора група и останалите взаимодействащи фактори (възраст група и възраст пол група) са от особено важно значение за експерименталната ни дейност. Те показват значително по-големи стойности при експерименталния "Б" клас в сравнение с контролния "А" клас. Приблизително двукратното статистически значимо

увеличение дава основание да се отчете едно много добро засилване на мускулите на трупа, поддържащи стойката при експерименталния клас. Подобрената функция на горе изброените мускули дават основание да предполагаме, че би могла да бъде в състояние да окаже лечебно-профилактична роля по отношение на неправилното телодържание и да не допусне появата на гръбначно изкривяване. В тази насока нашето мнение се покрива с твърденията на редица автори (Г.Каранешев[4], Др.Матеев[6], Н.Манчева[5], С.В.Черногорова[9], R.Bouillet, A.Vincent[10], V.Cotrel[11], H.Tellier[12].)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Задачата на нашата работа е да се докаже или отрече положителното въздействие на изправителната гимнастика при деца с отклонение от нормалната, удобна поза на тялото - 7 до 9 години.

В края на експериментът, за конкретно поставените цел и задачи, може да се отчете:

1. При опитно изследваните ученици не се допусна задълбочаване на изкривяването.
2. Подборът на общо развиващите и коригиращите упражнения съдейства да бъде изграден много добър баланс на големите мускулни групи, следствие на което не само не беше задълбочена наличната патология, но и бе постигната в над 50% от опитната група корекция на гръбначния стълб.
3. Данните в края на експеримента от физическата дееспособност дават основание да отчетем един добър физически и психически тонус на опитно наблюдаваните момчета и момичета от „Б” клас.

Приложените коригиращи упражнения, с цел изграждането на мускулен корсет около гръбначния стълб, имат детайлна целенасоченост по отношение на всеки дял на гръбначния стълб и приложени в симетрична дозировка по отношение на фронталната и сагитална плоскост на тялото.

От заключителният анализ на резултатите от показателите, говорещи за силова издръжливост на основните мускулни групи, които поддържат гръбначния стълб в отвесно положение, можем да отчетем едно двойно по-голямо увеличение на силата, следствие приложената методика на коригираща гимнастика при учениците от началния курс.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алипиева В. *Здравните задачи на първо място в урока по физическо възпитание. Въпроси на физ. култура*, 2, 1960.
2. Гурфинкель В. С., Коц Я. М., Шик Ил. *Регулация позы человека. М.*, 1965.
3. Кайзер Г. *Влошено телодържане на младежи и деца в резултат на големи физически натоварвания. Въпроси на физическата култура*, 9, 1959.

4. Каранешев Г., Черногорова С., Цакова Г. *Исправителна гимнастика*, С., 1982.
5. Манчева Н., Панайотов И. *Гръбначните изкривявания в училищата и борбата с тях. Въпроси на физ. култура*, 8, 1966.
6. Матеев Др. *Към въпроса за хабитуелните странични изкривявания на гръбначния стълб. Въпроси на физ. култура*, 9, 1958.
7. Панайотов И. *Новите програми по физическото възпитание в училищата. Въпроси на физическата култура*, 6, 1964.
8. Попов И. *Международен семинар по въпросите на физическото възпитание в училищата. Сп. Въпроси на физическата култура*, 8-9, 1961.
9. Черногорова С. В. *Методика на лечебната физкултура при вторична профилактика на сколиозата*, Гърция, 1987.
10. Bouillet R., Vinsent A. *La scoliose idiopatique. Acta orthop. Belg. T. 33, 2/1967.*
11. Cotrel V., Tersen G., Morel G. *Korekčni Zpevneni Skoliosy. Acta Chir. Ortop. Traum. Cech., 1962.*
12. Tilscher H. *Schmerzsyndrome der Wirbelsaule, 2. Aufl. Hippokrates, Stuttgart, 1982.*

ИЗСЛЕДВАНЕ И АНАЛИЗ НА РАЗЛИЧИЯТА МЕЖДУ ДЕТСКАТА РЕЧ И РЕЧТА НА ВЪЗРАСТНИТЕ В СИСТЕМИТЕ ЗА АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА РЕЧ

Радослава Кралева
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Abstract: *This paper presents researches related to acoustic characteristics of childrens speech and adults speech. A comparative analysis of the speech of different age groups of speakers is made. The main factors affecting the degree of recognition of childrens speech are pointed out. The techniques used to adapt the children's speech to the speech of adults are described. In conclusion, the guidelines for developing software for automatic speech recognition of children with no speech disorders whose mother tongue is Bulgarian, are outlined.*

Keywords: *Automatic Speech Recognition, Childrens Speech Recognition, Adaptation techniques*

1. Въведение

Съвременните системи за разпознаване на реч са насочени предимно към разпознаване на реч на възрастни. Това е наложено от комерсиалното търсене на такива продукти. В последно време се наблюдава пренасочване на интересите към системи разпознаващи реч на все по-малки деца. Така например някои от широко разпространените играчки могат да разпознаят гласа на техния собственик и да изпълняват различни команди. Проблемите, с които се сблъскват разработчиците на подобни системи са много. Накратко ще споменем само някои от тях. По-малките деца имат по-беден речник, често боравят с около 1000-3000 думи. Липсва спазването на каквито и да било граматически правила. Също така всяко дете има специфичен

език и може да използва несъществуващи думи, може да изпуска неуместно звук или да добавя нов. Много важно за една разпознаваща система е обучението, което често е продължително и бързо дотяга на децата.

Ето защо в настоящата статия се цели да бъде изследвана спецификата на детската реч и стандартните методи за адаптирането ѝ.

2. Автоматично разпознаване на детска реч

Преди да преминем към разглеждането на основните характеристики на системите за разпознаване на детска реч, първо трябва ще дадем кратко описание на използваната терминология. Под **разпознаването на реч** (от англ. *speech recognition* или още *computer speech recognition*) ще имаме предвид автоматичното разбиране на говорима реч от компютърна или друг вид електронна машина, в резултат на което машината изпълнява определено действие, като извеждане на текст върху екрана и/или извършване на команда. Всеки софтуерен продукт, който осъществява това действие се нарича **разпознаваща система** или **система за автоматично разпознаване на реч**. Всяка такава система трябва да разполагат с определен речник от говорима реч (наречен *корпус*), възможност за обработка на постъпващия звуков сигнал от продуцираната реч, възможност за трениране от диктор(и), и добре описани акустични и езикови модели на изследвания език.

2.1 Характеристика на акустичните особености на детската реч

Много от съвременните изследвания са посветени на анализа и извличането на акустичните характеристики на детската реч. В [Elenius et al., 2004; Lee et al., 1999; Narayanan et al., 2002] са представени различията между акустичните и езиковите характеристики на речта при възрастните и при децата. Детската реч се характеризира с по-високи честоти на основния тон и честоти на формантите спрямо същите при речта на възрастни. Освен това характеристиките на детската реч се изменя много през различните възрастови периоди, поради анатомичните и физиологични промени, протичащи по време на растежа. Важно е да се отбележи, че експресивната и импресивната реч, периода на основния тон и честотата на формантите, достигат стойности характерни за възрастните едва на около 15 години [Lee et al., 1999]. Това е в контраст с модела на развитие представен в [Goldstein, 1980], според който говорен тракт продължава да се променя до навършване на 20 години. Това несъответствие в различните литературни източници все още не е доизяснено.

В [Lee et al., 1999] е показано още, че спектралните и времевите колебания в детската реч са много по-високи спрямо речта на възрастните. Увеличеното разнообразие от получените честоти на форманти с по-голямо застъпване между фонетичните класове при детската реч, спрямо възрастните, прави задачата за класифициране на речта още по-трудно решим проблем. В акустичния анализ на детската реч има значим напредък при определяне на продължителността на гласните

звукове, периода на основния тон и формантите. Все още обаче липсва добре обособен анализ на съгласните звукове [Palethorpe et al., 1996; Huber et al., 1999; Lee et al., 1999; Gerosa et al., 2006]. В допълнение трябва да кажем, че почти всички изследвания се отнасят само до американски английски и в малка степен за другите езици като шведски и италиански. Данни за детска реч на български език на този етап липсват. Друг важен проблем, с който се сблъскваме при изследване на детската реч е по-голямата спонтанност и начин на изказване на децата, което води до наличие на различни допълнителни елементи в речта, които също трябва да бъдат взети под внимание [Oviatt, 2000; Arunachalam et al., 2001].

До тук може да кажем, че начина на взаимодействие дете-машина ще бъде доста по различен от стереотипа установен при взаимодействието между възрастен-машина и трябва да бъде изследван по-детайлно. Например в [Narayanan et al., 2002] са разгледани експресивната и импресивната реч при деца на възраст между 8 и 14 год. Те играят на компютърна игра, която предоставя възможност за изпълнение на гласови команди. Установено е било, че при всички деца, импресивната реч (пасивния речник) е почти два пъти по-голяма от експресивната (активния речник). От тук следва, че ако се насочат изследователските усилия към разработване на начини на адаптация на говорещите към съществуващи езикови модели може да се повиши степента на разпознаване на реч.

2.2 Основна специфика на системите за автоматично разпознаване на реч на възрастни и тяхното използване за разпознаване на детска реч

Зависимостта от възрастта на говорещия върху точността на разпознаване на реч от разпознаващото устройство първоначално е била изследвана в [Wilpon et al., 1996]. В тази разработка говорещите са групирани в пет различни възрастови групи: 8-12 год., 13-18 год., 19-34 год., 35-59 год., и над 60 год. Използвани са езикови модели, които са обучени за всяка отделна езикова група. След това е направен експеримент, като с езиков модел обучен за определена група, е направен опит да се разпознае реч на диктори от друга езикова група. В допълнение са представени постигнати резултати при разпознаване с *възрасто-независим модел (age-independent acoustic models)*, обучен от диктори от различни възрастови групи. По време на експеримента всеки диктор е трябвало да последователност от цифри по телефонна линия. Най-добри резултати са постигнати при наличието на достатъчно количество от тренирани данни за съответната възрастова група. Въпреки това резултатите получени при диктори над 60 год. и на деца от 8 до 12 год. не са удовлетворителни.

Тъй като акустичните характеристики на детската реч се променят в течение на тяхната възраст, може да се очаква, че по-добри резултати могат да се постигнат, ако разпознаващата система е обучена и тествана от говорещо дете на същата възраст. В [Hagen et al., 2003] се използва голям корпус от американски английски състоящ се от речеви данни, събрани от деца от детската градина до 5 клас, и са обучени така

наречените *класово-определени акустични модели (group-specific acoustic models)*. Но и тук е установено, че ефективността на разпознаване се влошава при най-малките деца, и има удовлетворителни резултати при децата от 5 клас нагоре. Тези резултати са сравнени с резултатите постигнати при използването на *възрасто-независими модели*, обучени едновременно от деца във всички възрасти и след това прилагане на нормализиране дължината на говорния тракт. След извършване на разпознаването на детска реч е установено, че степента на сгрешени думи е намалено с 11,2%.

И накрая трябва да се отбележи, че през последните години бяха разработени няколко *речево-ориентирани приложения за деца (speech-oriented applications for children)*, които използват големи корпуси от детска реч и нововъведенията в технологията за обработка на детска реч. Тези приложения са предимно в областта на четенето на тютори (учител) [Banerjee et al., 2003; Cosi et al., 2005, Hagen et al., 2004; Russell et al., 2000], компютърно подпомогнато обучение по чужди езици [Eskenaзи et al., 2002], както и езиково обучение на деца с нарушена реч.

Поради липсата на корпуси от детска реч за обучение на разпознаващите системи, първоначалните изследвания са били насочени към разпознаване на детска реч със системи, тренирани с реч на възрастни. Но разликата в дължината на говорния тракт е довела до изключително лоши резултати. Поради тази причина се е достигнало до идеята, че преди разпознаването на реч на деца е необходимо да се извърши адаптиране на тяхната реч. Тези методи са разгледани в следващата точка.

3. Методи за адаптиране на детска реч

Разпознаването на реч може да бъде разделено на четири основни етапа: преобразуването на аналоговия сигнал в цифров (дигитализиране), извличане на акустичните характеристики, акустично моделиране и езиково моделиране. След като звуковата вълна е обработена от аналогово-цифровия преобразувател от нея трябва да се вземе най-високото ниво на основния тон на детската реч. Често това е свързано с апроксимирането на спектъра на сигнала. По време на този етап е възможно предварително обработване на сигнала, така че да се промени неговия спектър. Това позволява да се намали фоновия шум и да се нормализират някои спектрални характеристики на записаната реч. Други методи позволяват нормализирането на акустичните характеристики, така че да могат да удовлетворяват определени изисквания и подобряване на резултати при разпознаване. Допустимо е използването и на алгоритми за коригиране на използваните думи от децата, с цел приспособяването им към произношението използвано в конкретен речник. От всичко това става ясно, че има редица похвати, които се използват в реалните системи за автоматично разпознаване на реч.

3.1 Нормализиране на дължината на говорния тракт

Терминът, който се използва в английската литература е *vocal tract length normalization* (VTLN). Идеята е, че всеки човек има различна дължина на говорния тракт, а късият говорен тракт определя по-висок период на основния тон, и обратното. Ето защо при обучение на системите за разпознаване на детска реч от възрастни, се наблюдава в процеса на разпознаване несъответствие с диктор, особено ако това е дете. По време на извличане на акустични характеристики от речевата вълна, може да се използва точно този метод за нормализиране на дължината на говорния тракт (НДГТ), така че тези разлики да бъдат компенсирани. Този метод се основава на удължаване на тракта с фактор алфа, който мащабира честотния спектър със същия фактор. Например един резонанс от 100 Hz може да се промени на 200 Hz, чрез удвояване дължината на тракта. От теоретична гледна точка, мащабирането на честотната ос може да компенсира по-късия говорен тракт.

Авторите на [Narayanan et al., 2002] са изследвали производителността на системата за разпознаване на реч като функция на възрастта и са използвали НДГТ, като помощно средство за подобряване на производителността. Те са обучили две работни групи, едната съставена от деца, а другата от възрастни. За обучение на системата са били използвани деца на възраст от 10 до 17 год. След това системата е използвана за разпознаване на реч при първата група (деца от 6 до 17 год.). Общото наблюдение е, че подобрене се забелязва при деца на възраст от 7 до 13 год. Степен на разпознаване в този случай без използване на НДГТ е 85%, след прилагане на тази техника достига до 89%. При 13 годишните получените резултати съответстват най-много на резултатите получени при възрастните, като от степен на разпознаване 96%, достига до 97 %.

Следователно може да се заключи, че този метод е сравнително по-ефективен при разпознаване на реч при възрастни, от колкото за подобряване на разпознаването на детска реч.

3.2 Трансформиране на гласа

Този метод е предложен от [Gustafson et al., 2002], а терминът използван на англ. език е *voice transformation*. Те предлагат вместо да се извърша НДГТ, да се трансформира речта, веднага след получаването ѝ от микрофона и преди да попадне в разпознаващата система. Трансформацията трябва да се извърши върху звуковата вълна, при което записаните семпъли на 16 kHz се намалява до семпъли на 8 kHz. Тъй като детските гласове достигат по-високи стойности на периода на основния тон, то при стандартните записи тези честоти могат да бъдат отрязани. С помощта на този метод се получава пълна информация и запис с високо акустично качество. Въпреки това при използването на трансформиране на гласа се наблюдават и някои странични ефекти, като допълнително ехо.

За експеримента са използвали база от данни съдържаща 360 произнесени

изречения от деца на възраст между 3-15 год. Изреченията са подбрани по такъв начин, че да съответстват максимално на граматиката използвана в реалния живот на децата. По време на експеримента децата са разделени на групи. Първата група обхваща деца на възраст между 3-9 год., а втората от деца между 10-12 год. След провеждане на стандартно разпознаване на реч се установява, че степента на грешка при по-малките деца е 59%, а същата при по-големите е едва 36%. При извършване на същия експеримент с използване на метода за трансформиране на глас, степента на грешка е сведена до 43% при по-малките (3-9 год.) и до 31% при по-големите (10-12 год.), а степента на грешка при речта на възрастни е до 19%.

3.3 Адаптиране на модел

Този метод е разгледан от [Elenius, 2004; Stemmer et al., 2003], а терминът използван в англ. литература е *model adaptation*. При него се извършва адаптиране на детската реч, чрез използването на трансформация на параметри основани на подходящи *материали на речта (speech material)*. Двете ограничения за точността на този метод са размера на материала за адаптация и начина на нейното извършване. Използват се помощни материали на речта, които се подбират внимателно, за да не окажат влошаващо въздействие върху разпознаването.

Според [Elenius, 2004] за адаптирането на реч, записана в голяма зала със значително ехо, е необходим да бъдат направени много и различни записи на всички диктори. Това позволява използването един модел за адаптиране на всички диктори и извличане на характеристиките на околната среда. Ако това не бъде изпълнено, ще е необходимо да са разработят отделни акустични модели за приспособяване на речта на всеки диктор и характеристики за всяко помещение, в което е извършен записа. Освен това е необходимо да са използват допълнителни методи за намаляване на влиянието на някои фактори. Например, за да се намали последиците предизвикани от ехото в една стая, може да се използва микрофон, който да се постави на близко разстояние от устата на говорещия, тъй като интензитета в този случай на продуцирания глас е по-висок от полученото ехо.

Други техники за адаптиране на модел се основават на разпределението на фонемите по клъстери, в зависимост от техните характеристики, и след това прилагане на една трансформация върху целия клъстер (група). Това е възможно, защото ако две или повече фонемите имат сходни вероятности на плътностите на разпределение, тази зависимост се запазва и след извършване на трансформацията. Формирането на клъстери е полезно от практическа гледна точка, защото данните за групиране се съхраняват в скрити Марковски модели и отгук данните за адаптиране ще могат да се използват след това, за разпределение на фонемите по клъстери. По този начин може да се осъществи трансформация на фонемите, които не са представени в използвания акустичен модел.

Друг критерии за разпределение на фонемите по клъстери, които ще осигури

трансформирането на непознатите фони в адаптирания материал, е да се групират според сходната им артикулация. Тъй като гласовия тракт има еднаква форма за различните възрасти, то може да се твърди, че зависимостта и характеристиките на тези фони ще се запази и с растежа на децата.

4. Изводи от направеното проучване

От горната точка стана ясно, че за постигане на добри резултати при разпознаване на реч е необходимо извършването на преобразуване на речевата вълна или адаптиране на модела на речта. В [Stemmer et al., 2003] е направено сравнение между НДГТ и метода за адаптиране на модел (таблица 1).

Докато автоматичното разпознаване на детска реч се превръща в предмет на много научни изследвания, все още има твърде много работа за постигане на ефективността на разпознаване реч на възрастни. Например, почти не са вложени усилия при изследването на първоначалната обработка (front-end processing) на сигнала. Може да се предположи, че различията в характеристиките на детските гласове и тези на възрастните могат да бъдат представени, с помощта на различни набори от функции. Към момента има малко направени изследвания по този въпрос [Li et al., 2002; Hцnig et al., 2005]. Друг интересна насока е създаването на обща акустична рамка за речта на възрастни и на деца, разглеждани като хомогенна група от диктори. И накрая големия речник за разпознаване на реч при деца все още не е добре изследван и важните въпроси, като акустичното и езиковото моделиране, и разпознаване на спонтанна реч изискват още проучвания.

Таблица 1. Сравнителен анализ на използваните методи за адаптация

	Место на приложение	Средна степен на грешка	Положителни резултати	Спиранични ефекти и ограничения
Нормализиране на дължината на говорния тракт	Прилага се преди изваждане на речевите характеристики.	17,3%	В известен степен подобряване на резултатите при разпознаване на детска реч и повишаване значително на степента на разпознаване при реч на възрастни	Сравнително малка степен на подобряване на резултатите при разпознаване на реч на най-малките диктори (под 5 год.)
Трансформира на гласа	Трансформирането се извършва преди подаване на речевия сигнал към разпознаващото устройство, което в този случай се разглежда като „черна кутия“.	43%	Значително подобряване на резултатите при използване на разпознаващи системи обучени от деца, и разпознаване детска реч в същия възрастов интервал.	Получаване на допълнително висока чувствителност към по-високите честоти на периода на основния тон. Степента на разпознаване се влошава с намаляване на възрастта на детето.
Адаптиране на модел	Извършва се трансформация на речевия сигнал, чрез преобразуване на речевите характеристики.	23,6	Намаляват се данните за обучение. Възможност за разпознаване на непознати фони.	Размерът на материала за адаптация и качеството на нейното използване.

От изследваният до тук беше установено, че почти липсват данни, или експериментите са с твърде лош резултат, за деца между 2-6 годишна възраст.

Етапите, които трябва да се спазват при разработване на система за автоматично разпознаване на реч, могат да се обобщят по следния начин.

1. Събиране на богата база от данни от говорима детска реч, която да отразява богатството на фонетичния състав в българския език. Отделните звукове и техните съчетания, които трябва да бъдат произнесени са обособени в езикови единици - думи или словосъчетания, така че да отговарят на познанията и способностите на малките деца.

2. Осъществяване на запис в тихо помещение, в домашна обстановка, тъй като от психологическа гледна точка е установено, че детето се чувства най-добре и най-спокойно вкъщи. Така ще се избегне значителното влияние и отклонение, което може да се породи от спонтанността и емоционалното състояние на детето.

3. Извличане на характеристиките на речта. В потока на свързаната реч е трудно да се установят отделните характеристики на гласните и съгласните звукове. Тук се използва Мел-честотните кепстрални коефициенти (Mel-frequency cepstral coefficients).

4. Адаптиране на записаната детска реч. Първо е необходимо да се разработи корпус от говорима детска реч на български език. След което може да се изследват представените в настоящата статия техники за адаптиране.

5. Разработване на акустичен модел. Акустичният модел е фонетичното представяне на говоримата детска реч. Тук се определя съответствието между фона и буква. Прави се опит да се изведе думата, съответстваща на постъпилата говорима реч. Единствената система за разпознаване на реч на възрастни на български език е представен в [Mitankin et al., 2009].

6. Разработването на езиковия модел, който трябва да отразява семантиката и синтаксиса на езика. Езиков модел на българския език е предложен в [Коева et al., 2004]. Тук проблема се състои в това, че децата не винаги се уповават на синтаксиса. Във възрастта между 2-6 години, повечето все още посещават детска градина и не знаят нито да четат, нито да пишат. Изреченията, които използват могат да бъдат построени по много различни начини.

Ще отбележим, че това са насоки поставени от автора на тази статия, за бъдеща разработване на система за разпознаване на детска реч на български език.

5. Заключение

В настоящата статия бяха представени съществуващите различия между речта на възрастни и на децата. Изтъкнати бяха акустичните характеристики на детската реч. Беше направен кратък обзор на използваните методи за адаптиране на детска реч, така че да може да бъде разпознавана с разпознаваща система обучена от реч на възрастни. Също така са изведени общи насоки, които да подпомогнат бъдещото разработване на система за разпознаване на детска реч.

От направеното изложение стана ясно, че разпознаването на детска реч е все още малко изследван проблем и направените постижения са насочени предимно към по-големите деца, на възраст над 12 години.

Но при все това има какво все още да се направи от гледна точка на подобряване на моделите на акустично ниво и извличане на характеристикните свойства на речта. Липсват и каквито и да било научни изследвания свързани с разпознаването на детска българска реч, което е значителен минус за нашите деца. Всичко това провокира автора да насочи своите научни интереси в тази посока.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Arunachalam, S., Gould, D., Andersen, E., Byrd, D., Narayanan, S. (2001) *Politeness and frustration language in child-machine interactions*, In *Proc. Eurospeech 2001*, (Aalborg, Denmark), pp. 2675-2678
2. Banerjee, S., Beck, J. E., Mostow, J. (2003) *Evaluating the Effect of Predicting Oral Reading Miscues*, In *Proc. of EUROSPEECH (Sept. 2003)*, Geneva, Switzerland
3. Cosi, P., Pellom, B. L. (2005) *Italian children's speech recognition for advanced interactive literacy tutors*, In *Proc. of INTERSPEECH-2005*, pp. 2201-2204
4. Elenius, D. (2004), *Adaptation techniques for childrens speech recognition*
5. Elenius, D., Blomberg, M. (2004) *Comparing speech recognition for adults and children*, In *Proc of The XVIIth Swedish Phonetics Conference, Fonetik 2004*, Stockholm University, pp. 156-159
6. Eskenazi, M. Pelton, G. (2002) *Pinpointing pronunciation errors in children's speech: examining the role of the speech recognizer*, In *PMLA*, pp. 48-52
7. Gerosa, M., Lee, S., Giuliani, D., Narayanan S. (2006) *Analyzing children's speech: An acoustic study of consonants and consonant-vowel transition*, In *Proc. of ICASSP (2006)*, Toulouse, France, pp. 393-396
8. Goldstein, U.G. (1980) *An Articulatory Model for the Vocal Tract of Growing Children*, Ph. D. Thesis, MIT, Cambridge (MA), 1980
9. Gustafson, J., Sjölander, K. (2002) *Voice Transformations for improving children's speech recognition in a publicly available dialogue system*, 7th International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP-2002), Denver, USA, pp. 297-300
10. Hagen, A., Pellom, B., Cole, R. (2003) *Children's Speech Recognition with Application to Interactive Books and Tutors*, In *Proc. of the ASRU Workshop (Dec. 2003)*, St. Thomas Irsee, US Virgin Islands"
11. Hagen, A., Pellom, B., Vuuren, S. V., Cole, R. (2004) *Advances in Children's Speech Recognition within an Interactive Literacy Tutor*, In *Proc. of HLT/NAACL (May 2004)*, Boston, MA
12. Hunig, F., Stemmer, G., Hacker, C., Brugnara, F. (2005) *Revising Perceptual Linear Prediction*, In *Proc. of INTERSPEECH/ICSLP*, pp. 2997-3000, Portugal
13. Huber, J. E., Stathopoulos, E. T., Curione, G. M., Ash, T. A., Johnson, K. (1999) *Formants of children, women and men: The effect of vocal intensity variation*, *Journal of Acoust. Soc. Amer.*, Vol. 106(3), pp. 1532-1542, Sept. 1999

14. Koeva, Sv., Mihov, St., Tinchev, T. (2004) *Bulgarian Wordnet Structure and Validation*, Romanian Journal of Information Science and Technology, Vol. 7, Num. 12, pp. 61-78
15. Lee, S., Potamianos, Al., Narayanan, Shr. (1999) *Acoustics of childrens speech: Developmental changes of temporal and spectral parameters*, Journal of the Acoustical Society of America, Vol. 105(3), pp. 1455-1468
16. Li, Q., Russell, M. (2002) *An Analysis of the Causes of Increased Error Rates in Children's Speech Recognition*, In Proc. of ICSLP 2002, Denver
17. Mitankin, P., Mihov, St., Tinchev, T. (2009) *Large vocabulary continuous speech recognition for Bulgarian*, Proceedings of the RANLP 2009, Borovets, Bulgaria
18. Narayanan, S., Potamianos, A. (2002) *Creating conversational interfaces for children*, Journal IEEE Transactions on Speech and Audio Processing, Vol. 10, Issue 2, pp. 65-78
19. Oviatt, S. (2000) *Talking to thimble jellies: Children's conversational speech with animated characters*, In Proc. of ICSLP 2000, Beijing, China
20. Palethorpe, S., Wales, R., Clark, J. E., Senserrick, T. (1996) *Vowel classification in children*, Journal of Acoust. Soc. Amer., Vol. 100(6), pp. 3843-3851, 1996
21. Russell, M. J., Series, R. W., Wallace, J. L., Brown, C., Skilling, A. (2000) *The STAR system: an interactive pronunciation tutor for young children*, Computer Speech and Language, Vol. 14(2), pp. 161-175
22. Stemmer, G., Hacker, C., Steidl, S., Nuyt E. (2003) *Acoustic Normalization of Children's Speech*, in Proc. European Conf. on Speech Communication and Technology, pp. 1313-1316
23. Wilpon, J. G. Jacobsen, C. N. (1996) *A Study of Speech Recognition for Children and Elderly*, In Proc. of ICASSP, pp. 349-352, Atlanta

НЯКОИ ДАТЧИЦИ, ИЗПОЛЗВАНИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА НЕЕЛЕКТРИЧЕСКИ ВЕЛИЧИНИ И ПРИЛОЖЕНИЕ

Гл. ас. д-р.инж. Уляна Паскалева
ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград

Резюме: Представени са някои съвременни световодни и пиезоелектрични датчици за измерване на сила, налягане, нива на течности, температура и други. Тези датчици могат да се използват в съвременна система за събиране и обработване на данни. Проучванията са извършени с цел да подпомогнат реализирането на проекта „Изграждане и изследване на автоматизирана мобилна система за събиране на сензорни данни”.

Ключови думи: датчици, автоматизирана система, обработване на данни.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременната измервателна техника дава възможност за измерване не само на електрически и магнитни величини, но и на голям брой неелектрически величини: механични, топлинни, оптични, акустични, химични и др. Приборите, използвани за измерване на неелектрически величини, значително превишават по брой и разнообразие приборите, използвани за измерване на електрически величини. Това

се обуславя от огромния брой неелектрически величини, които се измерват.

Основни групи най-често измервани неелектрически величини:

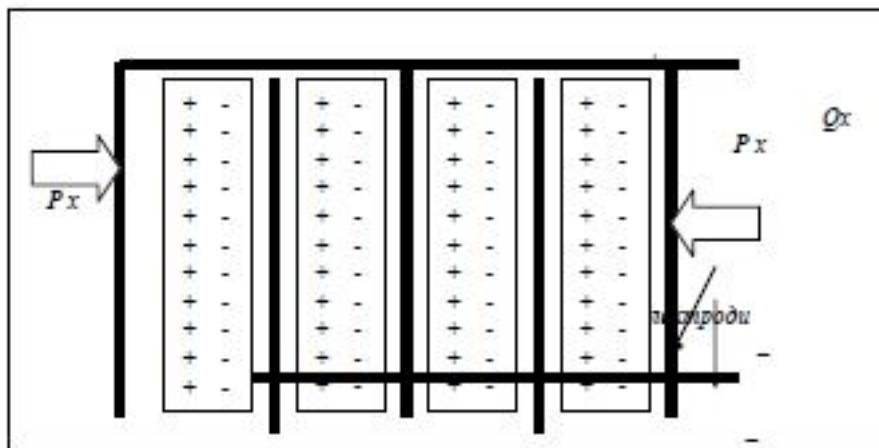
- **Време;**
- **Брой** - брой предмети, събития, честота;
- **Размери** - линейни, ъгли, площ, обем, разстояния;
- **Количества** - обем, тегло, разход, ниво;
- **Сили** - постоянни и променливи във времето, момент на силата, напрежения и деформации;
- **Преместване, скорост и ускорение** - линейни и кръгови, на твърди тела, газове и течности;
- **Енергия и мощност** - механична, топлинна и др.
- **Коефициент на полезно действие** - на машини, устройства и др.
- **Топлинни величини** - температура, количество, топлина, топлинни потоци и др.
- **Параметри на излъчване** - поток на излъчването, спектрален състав и др.
- **Свойства на веществата и материалите** - механични, топлинни, химични, оптични, състав и др.
- **Оптични величини** - яркост, интензитет, коефициент на пречупване, светлинен поток, разсейване и др.

Преобразуването на неелектрическите величини в електрически се извърва с помощта на датчици устройства, преобразуващи енергията от една форма в друга.

2. КРАТКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДАТЧИЦИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА НИВА, ТЕМПЕРАТУРА, СИЛА

2. 1. Пиезоелектрически датчици

Принципът на действие се базира на пиезоефекта и се използват за измерване на механични и геометрични величини. Пиезоелектрическите датчици са особено подходящи за измерване на бърза променящи се величини, защото електрическият заряд се формира практически без закъснение. На фиг. 1 е показана конструкция на типичен пиезоелектрически датчик.

Пиезоелектрическите датчици могат да се използват за измерване до най-големите практически съществуващи **налягания и сили**, при точност от порядъка на $\pm 1\%$ от измервателния обхват [2]. Граничната им работна честота все още не е точно определена, но е много висока. Основните им предимства са: голям работен температурен обхват, много малка мъртва зона, много големи измервателни обхвати и голяма чувствителност. Основните им недостатъци са, че не могат да се използват за статични измервания и че за измерване на заряда са необходими уреди с много високо входно съпротивление. (Пиезоелектрически ефект - преобразуване на механична енергия в електрически заряд).

2.2. Световодни датчици

Промишленото производство на световодни датчици започва в средата на 80-те години на миналия век и се дължи на някои съществени техни предимства в сравнение с конвенционалните датчици. Те имат идеална съвместимост с оптичните телеметрични и комуникационни системи, устойчивост на външни въздействия от електрически и магнитен характер, изключително удобни са за приложение в пожароопасни среди и при наличие на големи потенциални разлики, решават проблема с дрейфа на нулата, имат малки габарити и са икономически изгодни. Най-широко приложение са получили световодните датчици на физически величини, позволяващи преобразуването на основните параметри на измерваните величини в промяна на един или няколко от параметрите на светлинната вълна, като например измерването на акустични, електрически и магнитни полета, температура, линейни премествания и ускорение, химически състав, нива, радиоактивни излъчвания и др. [1, 4].

2. 2. 1. Предимства на световодните датчици:

· **Електрическа неутралност** - поради това, че са изработени на базата на кварцови или полимерни световоди, то те са много добри изолатори. Поради това те не се нуждаят от електрическа изолация в случаите когато съществуват големи потенциални разлики и взривоопасни среди, а също така се отстранява и влиянието на дрейфа върху точността на измерванията.

· **Температурна и корозионна устойчивост** - поради естеството на материалите, използвани за изработване на полимерните и особено на кварцовите световоди, те се отличават с изключителна корозоустойчивост в сравнение с конвенционалните датчици. Температурната им стабилност, също така многократно надвишава тази на конвенционалните датчици и особено на полупроводниковите. Поради това стареенето им при експлоатация във влажни среди и при повишени температури е пренебрежимо дори при големи експлоатационни срокове, което ги прави много предпочитани за използване в тежки производствени приложения.

· **Устойчивост към електромагнитни и радиационни въздействия** - Това предимство е много важно, а в много случай и решаващо, защото чувствителността и динамичният диапазон на съвременните датчици се определят предимно от нивото на шумовете. Наличието на електромагнитни и радиационни въздействия води до значително увеличаване на нивото на шумовете в електрическите вериги на конвенционалните датчици, а радиацията води и до промени на параметрите на използваните в тях полупроводникови прибори. При световодните датчици електромагнитните въздействия практически не оказват влияние, а влиянието на радиационните въздействия в чистия кварц и особено при полимерните световоди е много по- слабо.

· **Голямо разнообразие на геометрични форми и размери** - размерите на световодните датчици в зависимост от принципа на действие могат да се променят от части от милиметъра до десетки и стотици метри. Това, съчетано и с малката маса на световодните датчици, позволява лесна реализация на разпределени измервателни системи, като това, съчетано с подходящи методи на обработка на сигналите, позволява получаването на аналог на едномерни и двумерни антенни решетки - т.е. придава свойства на насоченост на датчика. Съществуват два основни вида световодни датчици: действителни световодни датчици и дистанционни световодни датчици [1, 4]. При дистанционните датчици световодът се използва само за предаване на светлинния сигнал до съответния фоточувствителен елемент, докато функционирането на действителните световодни датчици се базира на промени на параметрите на светлината в световода, под действие на измерваната величина. При световодните датчици най - често се използват едномодови оптични влакна, като примерна конструкция на такъв датчик е показана на фиг. 2. Сензорният механизъм, показан на фигурата, предизвиква промяна на някои от параметрите на светлинния сигнал, приеман от детектора. Светлинната вълна се описва с:

$$(1) \quad e = E_0 p \cdot \exp(\omega t + \Phi),$$

където E е амплитудата, p - векторът на поляризацията, ω - кръговата честота и Φ - фазата на светлинната вълна.

2. 2. 2. Класификация според принципа на действие на световодните датчици: разделят се на четири типа, в зависимост от това, кой от параметрите на светлинната вълна, разпространяваща се по вълновода, се използва за информационен:

1. **Интензитетни датчици** представени са по-подробно по-долу.

2. **Фазови датчици**

При тях под въздействие на измерваната величина се променя фазата на светлинната вълна в световода, като се използва ефектът на натрупване на промяната на фазата по дължината на влакното. Поради това динамичният им диапазон и чувствителността им зависят от дължината на влакното, използвано в чувствителния елемент, и могат теоретично да се постигнат всякакви стойности. Те са най-чувствителните световодни датчици, защото в оптичните измервания измерването на фаза е най-точният и чувствителен метод.

3. **Поляризационни датчици**

За информационен параметър се използва промяната на поляризацията на светлинната вълна в световода. В зависимост от това дали поляризационната модулация се извършва във вградения преобразувател или в самото световодно влакно, биват съсредоточени или разпределени.

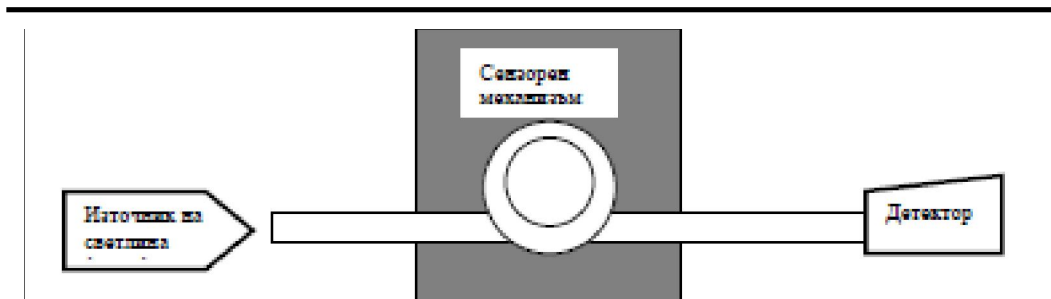
4. **Честотни датчици**

Сравнително нов тип датчици, при които под въздействие на измерваната величина се променя честотата ω на генерирания, отразен или пропускан светлинен лъч. Този тип световодни датчици се намират на етап на проучване и изследване.

2. 2. 3. Интензитетни датчици.

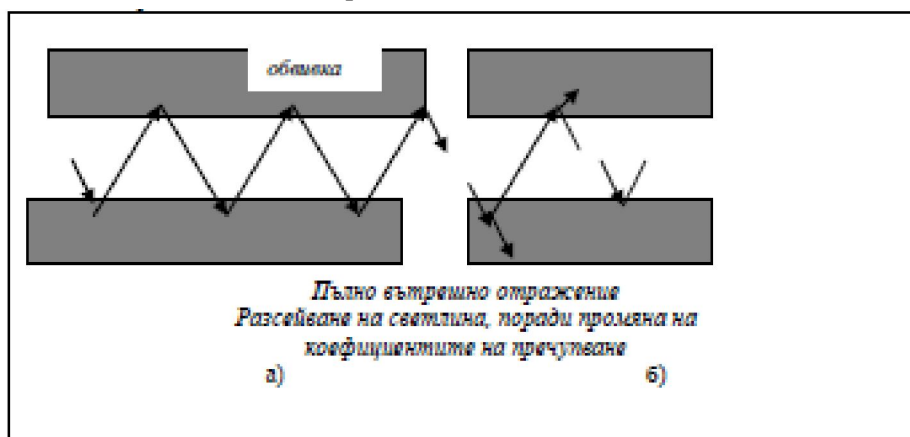
Измерваната величина модулира интензивността на светлинната вълна в световода. Наричат се още амплитудни датчици. При този вид датчици измерваната величина променя коефициента на пречупване на световода и/или обвивката, поради което част от светлината не се отразява, а излиза извън сърцевината и се разсейва.

Друга възможност за реализацията на такива датчици е въвеждането на нерегулярност (прекъсване, огъване и др.) по дължината на влакното. Този тип датчици се отличават с малки размери и тегло, съвместими са и лесно се свързват със съществуващите оптични линии и принципът им на функциониране е прост. Могат да се използват, както едномодови, така и многомодови влакна.

Фиг.2. Принципна конструкция на световодните датчици

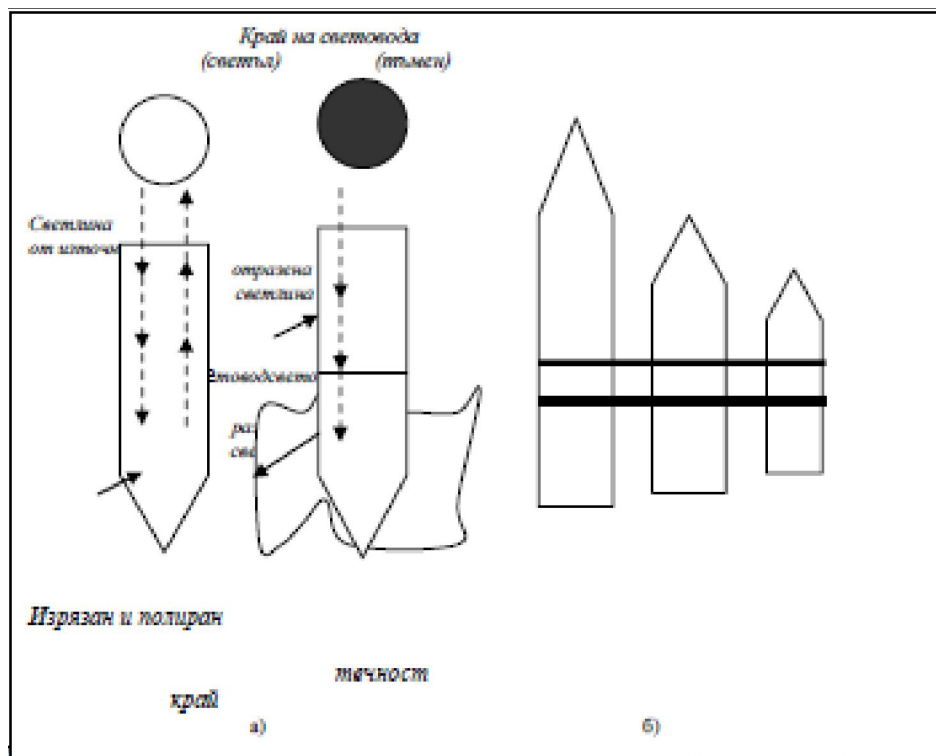
Принципът на действие на интензитетните датчици е показан на фиг. 3. [1, 4]. При тях измерваната величина най - често въздейства върху коефициента на пречупване на обвивката, което води до увеличаване на разсейването, а оттам и до намаляване на интензитета на предаваната от световода светлина.

Фиг. 3. Принцип на действие на на интензитетните световодни датчици

Типични приложения на този тип датчици са измерването **на температурата, звук, нива на течност и др.** Измерването на температурата се основава на факта, че коефициентите на пречупване на сърцевината и на обвивката, освен от състава на световода зависят и от температурата. Поради това промяната на температурата води до промяна на критичния ъгъл, от който зависи количеството разсейвана през обвивката светлина.

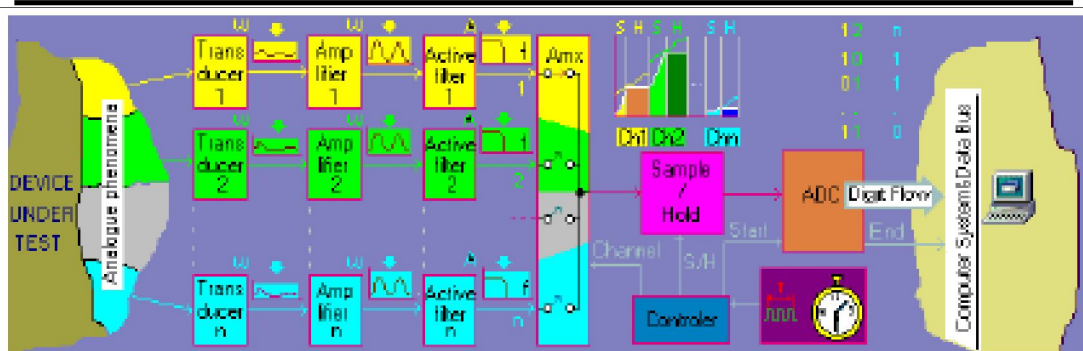
По този начин промяната на температурата пропорционално управлява яркостта на предавания светлинен сигнал.

На фиг. 4. е показана възможност за измерване на ниво със световоден датчик. Единият край на оптичното влакно се изрязва и полира във формата на призма. Ако призмата се намира във въздух, то светлината, подадена от другия край, се отразява обратно с много малки загуби [4.]. Ако изрязаният край се потопи в течност с по-голям коефициент на пречупване от този на влакното, то по-голямата част от светлината ще се разсейва в течността, а няма да се отразява обратно.

При подходящо подреждане на повече така оформени оптични влакна може да се измерват повече нива - фиг. 4. б.

2.3. Приложение на датчици в система за събиране и преобразуване на данни.

Фиг. 5. Система за събиране и преобразуване на данни - аналогова част

На входа на системата се подават физически параметри като температура, налягане, поток, ускорение и други, които са аналогови величини [2]. Първо те се преобразуват в електрически сигнали посредством трансдюсери (transducers) - сензори. След това тези електрически сигнали (най-често под формата на напрежения) с помощта на усилвател (amplifier) се усилват до подходящи за последваща обработка нива. Резултантната двоична дума се подава към шината за данни на компютър или към входа на цифрова схема.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Систематизирани са основните групи най-често измервани неелектрически величини.

Направена е обща класификация (според принципа на действие) на световодните датчици, без претенции за изчерпателност. Представени са опростени схеми на световодни интензитетни датчици за измерване на ниво на течности, както и на типичен пиезоелектрически датчик за измерване на наляганя и сили, като са направени общи препоръки за приложението им.

Представено е приложение на датчици в система за събиране и преобразуване на данни.

Проучванията са извършени с цел да подпомогнат реализирането на проекта „Изграждане и изследване на автоматизирана мобилна система за събиране на сензорни данни”, 2011 г.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Арnaudов, Р., Динoв, Р.И., „Измервания в комуникациите”, ТУ София, 2003 г.
2. Георгиев, Г., Калчев, Иван, «Електрически измервания», ИК РУ «А. Кънчев», Русе, 2003 г.

3. Русев Д., Б. Матраков, В. Туренков, «Електрически измервания», София, ТУ, 2006 г.
4. Паскалева, Ул. „Аспекти на съвременните електрически измервания”, 2010г., книга, издателство ЮЗУ “Н. Рилски” - Благоевград - ISBN: 978-954-680-697-0.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ КОРПУСИ ЗА АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА ДЕТСКА РЕЧ

Радослава Кралева
ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград

Abstract: *This article presents a survey of the existing corpora of children's speech. Some of the best-know corpora are discussed and a comparative analysis between them is made. Sample of spoken speech in Bulgarian, which contain only adults speech are presented.*

Keywords: Speech corpora, Childrens Speech Recognition

1. въведение

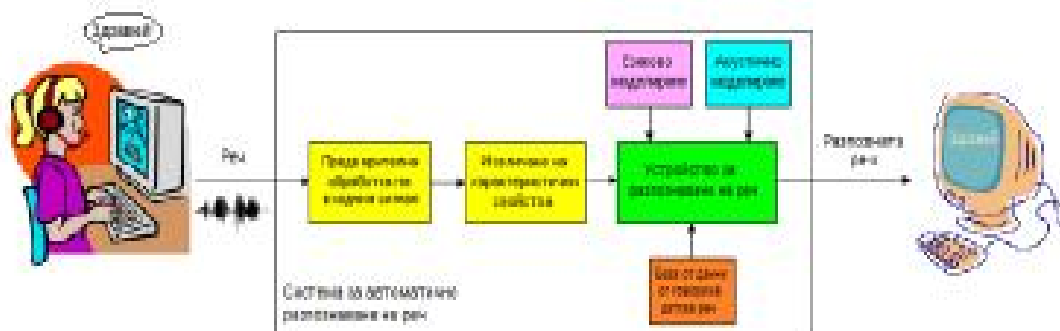
Повечето от системите за автоматично разпознаване на детска реч са насочени, към деца между 6 и 18 години (или тяхно подмножество). Това е така, защото в тази група събирането на реч е по-лесно управляемо и съответно по-лесно осъществимо. Въпреки, че през последните няколко години се появиха различни системи за автоматично разпознаване на реч, които могат да се прилагат и за разпознаване на детска реч, все пак един от най-важните елементи остава корпуса, представящи цялостното фонетично богатство на речта и също така извадката от говорещи, чиято реч ще бъде разпознавана. Ето защо тук ще наблегнем именно на съществуващите бази от данни от говорима детска реч, или така наречените **езикови корпуси** (*speech database* или *speech corpora*).

2. постановка на системите за автоматично разпознаване на реч и значение на езиковия корпус

Процесът по автоматичното разпознаване на реч е свързан с извличане на акустичното съдържание от звукова вълна, която може да бъде продуцирана в момента или предварително записана от човек, говорещ пред микрофон. На фиг. 1 е представена опростена блок-схема на система за автоматично разпознаване на реч.

Например в [Nicolao et al., 2011] е представена сравнителен анализ между две от широко използваните системи SPHINX и SONIC, при разпознаване на детска реч на италиански език. Изследван е целия процес по обучението и методологията за оценяване на получените резултати, по отношение на задачата за *фонетично разпознаване независимо от диктора* (*speaker-independent phonetic-recognition task*). Повечето такива корпуси за говорима детска реч са насочени към акустичното моделиране и анализ на американски английски като корпусите CID [Lee et al., 1999], KIDS [Eskernazi, 1996], CU Kids Audio Speech Corpus [Hagen et al., 2003] и

разработвания в Европа корпус PF-STAR, който предоставя възможност за работа със следните езици: британски английски, италиански, немски и шведски [Batliner, et al., Sep. 2005].

Фигура. 1 Опростено представяне на система за автоматично разпознаване на реч

Един от основните недостатъци на съществуващите корпуси за детска реч е, че повечето са недостъпни, тъй като са корпоративна тайна. Малката част, които могат да се използват свободно, имат твърде сложен скриптов език за управление и не съдържат цялата функционалност, която да улеснява записа на реч на малки деца. Друг минус на всичките тях е, че до момента не е разработен езиков корпус от реч на деца, чийто майчин език е български. Именно това е интереса на авторите на настоящата статия.

3. съществуващи корпуси от говорима детска реч

След направено детайлно проучване на съществуващите корпуси беше установено, че не всички съдържат говорима детска реч. Целта на тази статия беше да се проучат само онези от тях, които съдържат именно детска реч и затова останалите корпуси няма да бъдат разглеждани. В табл. 1 са представени основните характеристики на някои от известните корпуси.

Таблица 1. Представяне на основните характеристики на детски езикови корпуси

	Език/ Езици	Вид на говорена	Възраст на говорещите	Брой на говорещите	Брой на записаните файлове	Система за разпознаван е на реч
CID (Central Institute for the Deaf)	Английски	Реч при четене	Деца: 5–18 г. Възрастни: 25–50 г.	Деца: 436 Възрастни: 56	24 152 записа	
CMU Kids	Английски	Реч при четене	Деца: 6–11 г.	24 момчета,	5 180 записа	SPHINX II,

CU Children's Audio Speech	Английски	Реч при четене и спонтанна реч	Деца: 6-11 г.	52 монети Деца: 663	Всичко дете проговоря по около 100 израза	LISTEN SONIC
PI-Star	Английски, Немски, Италиански, Шведски	Реч при четене	Деца: 4-14 г.	Деца: 611	Около 2500 изречения. Продължителността на записите е 63 часа.	WaveSurfer, Wizard of Oz
Tpr-child	Италиански	Реч при четене	Деца: 7-13 г.	Деца: 171	Времетраене на записите: 10 часа. Съдържа 64 000 записа.	
CHIMP	Английски	Спонтанна реч	Деца: 6-14 г. Възрастни: 21+ г.	Деца: 160 Възрастни: 7	Повече от 50 000 записа	Wizard of Oz
TIDigits	Английски	Реч при четене	Деца: 6-15 г. (монети: 6-14 г и монети: 8-15 г) Възрастни: 17-70 г. (мъж: 21-70 г и жени: 17-59 г)	Деца: 101 (50 монети и 51 монети) Възрастни: 225 (111 мъже и 114 жени)	Всички говорещи проговоря по около 77 последователности от цифри	SPHINX
Swedish Nice Corpus	Шведски	Спонтанна реч, под формата на диалог със системата NICE	Деца: 8-15 г.	75	5 580 записа	Nice
CHILDES (Child Language Data Exchange System) database	Английски, Немски, Испански, Турски, Руски, Китайски, Индонезийски, Японски, Корейски, Датски, Норвежки, Шведски, Гръцки, Естонски, Френски, Румънски, Португалски, Каталонски, Хърватски, Полски, Словенски и диалекти	Спонтанна реч	Пълен набор от говорещи, Деца: 1-18 г. Възрастни: 18-65	Повече от 3 000	140 милиона записа (750 GB) и 44 000 000 думи	CLAN

Корпусът **CID** е представен детайлно в [Lee et al., 1999]. Материала за произнасяне е специално подбран, така че да отразява цялото богатство на американски английски. Материалът за произнасяне съдържа 10 прости гласни (монофтонги) и 5 двугласни (дифтонги) от американския английски и 5 фонетично богати смислени изречения. Четенето е затруднило изключително много децата между 5 и 6 години. Понастоящем към корпуса е добавена френска реч продуцирана от възрастни диктори.

Корпусът **CMU Kids** води началото от 1997 година и негови създатели са Maxine Eskenazi, Jack Mostow и David Graff. Повече информация за този корпус може да се намери на официалния сайт [LDC Catalog, 2011]. Записите са направени в два етапа. Първия етап през 1995 г. обхваща 44 говорители, които са произнесли 3 333 изречения. Втория етап е започнал през април 1996 година, и включва 32 деца, които са прочели 1847 изречения. След това не е имало нови попълнения в този корпус. Дикторите са ученици от началното училище.

Корпусът **CU Childrens Audio Speech** [Hagen et al., 2003; Hagen et al., 2007] е създаден, за да се използва в софтуера Colorado Literacy Tutor (CLT), който подпомага учениците да се научат да четат гладко, спомага за придобиването на нови знания, които трудно могат да бъдат усвоени само с четене, и ги насочва към по-лесно писмено изразяване на мисли и идеи. Основната система за разпознаване, която е използвана с този корпус е Sonic, разработена от университета в Колорадо [Pellom, 2001; Pellom et al., 2003]. За представяне на свойствата на речта е използван Perceptual Minimum Variance Distortionless Response (PMVDR) [Yapanel et al., 2003]. Акустичния модел в Sonic се основава на Continuous density mixture-Gaussian HMMs. Записите в корпуса са били направени в училище на деца от 6 до 11 години. Децата са прочели предварително подбрани разкази с около 1054 думи, като средно около 413 от тях са уникални.

Корпусът **PF-Star** [Blomberg et al., 2003; Russel, 2006] е многоезиков корпус от говорима реч и съдържа говор на италиански, немски, шведски и британски английски език. Той е създаден по проект наречен 'Preparing Future Multisensorial Interaction Research' през 2005. Записите са направени в училище след приключване на учебните занятия и в детски дневни центрове в отделна стая. Децата са разделени на три групи: 1-ва група (деца от 4 до 12 г., които говорят на роден британски английски, немски и шведски език), 2-ра група (деца от 10 до 11 г., които говорят на британски английски, а родният им език е немски, италиански и шведски) и 3-та група (деца от 4 до 14 г., които произнасят емоционална спонтанна реч на роден британски английски и немски език). Първата група има направени записи в продължение на 39 часа, втората група 8 часа, а третата група 16 часа. Детето повтаря речта, която е произнесена от възрастен, който прочита текста представен на екрана. Текстовия материал за всяко дете съдържа отговори на няколко въпроса, кратки изречения, три цифрени последователности и три синоними на даден предмет. По малките деца на възраст между 4 и 5 години повтарят около 30 израза и изречения, а по-големите около 60 изречения. Едно от наблюденията по време на записа е, че една част от децата говорят тихо пред микрофона, което води до влошаване на качеството на речта, а от тук и трудността при разпознаване.

Корпусът **Tgr-child** [Gerosa et al., 2009] съдържа реч на деца от Северна Италия. Записите са били направени в училище. Всяко изречение се показва на монитора и след това детето трябва да го прочете. Едно и също нещо може да бъде прочетено много пъти, докато не се получи удовлетворителен резултат. Не всяко дете е успяло да прочете всички изречения правилно. Но средно може да се каже че един участник в записите е прочел между 58 и 65 изречения. За акустичния модел са били разработени 48 скрити Марковски модели (Hidden Markov Models - HMMs) за всяка една от фонемите.

Корпусът **ChIMP Childrens Interactive Multimedia Project** [Potamianos et al., 1998; Narayanan, 2002] съдържа спонтанна реч на 160 момчета и момичета, на

възраст от 6 до 11 год. За обучение на системата е използван софтуера Wizard of Oz, който е контролиран от възрастен. Комуникацията е осъществена по време на използването на семейната компютърна игра “Where in the USA is Carmen Sandiego”. Децата могат да взаимодействат с нея посредством клавиатура и мишка, или чрез глас, клавиатура и мишка.

Корпусът **TIDigits** [Leonard, 1984] съдържа говорима реч на английски език, продуцирана от деца и възрастни. Текстът за произнасяне се състои от 22 отделни цифри (по 2 произнасяния на всяка от 11 цифри), 11 двойки от цифри, 11 тройки от цифри, 11 четири последователно наредени цифри и т.н. до 11 на брой седем цифрови последователности. Общо 77 на брой трябва да произнесе всеки от говорещите. Говорещите от своя страна са разделени в 4 модула: мъже, жени, момчета и момичета. Освен книжовна реч, базата съдържа и американски диалекти от 21 региона на страната.

Корпусът **Swedish Nice** [Bell et al., 2005] съдържа реч на деца записана в училищна и в лабораторна обстановка през 2004-2005 година. Корпусът е разделен на 4 подкорпуса, всеки насочен към определена възрастова група. Софтуерът представлява компютърна игра и децата взаимодействат с нея посредством говорен диалогов интерфейс. Децата трябва да подават кратки инструкции под формата на реч, за да комуникират с анимирани герои от приказките на Андерсен. Събраният материал е правописно транскрибиран, като са използвани специални символи, за да означат нарушение в плавността на речта (disfluencies), неречеви звуци (non-speech sounds) и т.н. и анализирани на появата на интересни явления в детската реч.

Корпусът **CHILDES (Child Language Data Exchange System)** е многоезикова база от говорима реч. Подробно описание за нея може да се намери на официалния сайт [CHILDES, 2010]. Създадена е през 1984 в Concord MA под ръководството на Brian MacWhinney. Разпространява се безплатно и е достъпна за всички изследователи и заинтересовани. Съдържа 130 корпуса на 32 различни езика, между които е славянската езикова група, но българският език не е сред тях. Обучението на системата CLAN отнема около една седмица. Извършването на транскрипцията е бавно и често може да се наложи допълнително дообработване на входните данни. Позволява използването на подходи за мултимедия анализ, компютърна лингвистика и обработка на езика.

Корпус от говорима детска реч на български език не беше открит при извършване на настоящите изследвания. До момента има два разработени корпуса от говорима възрастна реч на български език. Единият е разработен по проект на Сиела [Mitankin et al., 2009] и съдържа реч получена при четене на общи икономически, правни и административни текстове. Другият корпус е BG-SRDat [Ouzounov, 2003] и съдържа данни от реч по телефона на български език. И двете не разглеждат настоящото проучване, защото не съдържа детска реч.

4. Заключение

Настоящата статия представя някои от съществуващите съвременни корпуси от говорима детска реч. Представени са техните положителни и отрицателни черти, езиковото им богатство и големината им. Беше установено, че за момента не съществува база от данни, със записан детски говор на български език и това представлява основна пречка за разработване на каквато и да било разпознаваща система, или използването на вече съществуваща, за българските деца. Поради тази причина всичките ни изследователски усилия са насочени именно за разработването на такъв корпус.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Batliner, A., Blomberg, M., D'Arcy, S., Elenius, D., Giuliani, D., Hacker, C. (Sep. 2005) **The PF-STAR Childrens Speech Corpus**, In Proc. of INTERSPEECH/ICSLP, pp. 2761-2764, Lisboa: Portugal
2. Bell, L., Boye, J., Gustafson, J., Heldner, M., Lindsrom, A., Wiren, M. (2009) **The Swedish NICE Corpus Spoken dialogues between children and embodied characters in a computer game scenario**, In Proc. of INTERSPEECH 2009, pp. 2765-2768
3. Blomberg, M., Elenius, D. (2003) **Collection and recognition of childrens speech in the PF-Star project**, In: Proc. of the PHONUM 9 (2003), pp. 81-84
4. **CHILDES - Child Language Data Exchange System**, Available online at <http://childes.psy.cmu.edu/>, 12.05.2010
5. Eskernazi, M. (1996) **Kids: A database of childrens speech**, Journal of the Acoustical Society of America, Vol. 100, pp. 2759-2759
6. Gerosa, M., Giuliani, D., Brugnara, F. (2009) **Towards age-independent acoustic modeling**, Speech Communication, Journal Speech Communication, Vol. 51 (2009), pp. 499-509
7. Hagen, A., Pellom, B., Cole, R. (2003) **Childrens Speech Recognition with Application to Interactive Books and Tutors**, In Proc. of IEEE Automatic Speech Recognition and Understanding (ASRU) Workshop, pp. 1861-191, Thomas, US Virgin Islands
8. Hagen, A., Pellom, B., Cole, R. (2007) **Highly accurate childrens speech recognition for interactive reading tutors using subword units**, Journal Speech Communication 49 (2007), pp. 861-873
9. **LDC Catalog - The CMU Kids Corpus**, Available online at <http://www ldc.upenn.edu/Catalog/CatalogEntry.jsp?catalogId=LDC97S63>, 2011
10. Lee, S., Potamianos, A., Narayanan, S. (1999) **Acoustic of children's speech: Developmental changes of temporal and spectral parameters**, Journal of the Acoustical Society of America, pp. 1455-1468
11. Leonard, R. G. (1984) **A Database for Speaker-Independent Digit Recognition**, In Proc. Of International Conference on Acoustics, Speech, and Signal Processing 1984 (ICASSP 84), Vol. 3, pp. 328-331
12. Mitankin, P., Mihov, St., Tinchev, T. (2009) **Large vocabulary continuous speech recognition for Bulgarian**, Proceedings of the RANLP 2009, Borovets, Bulgaria
13. Narayanan, S., Potamianos, A. (2002) **Creating conversational interfaces for children**, Journal IEEE Transactions on Speech and Audio Processing, Vol. 10, Issue 2, pp. 65-78

14. Nicolao, M., Cosi, P. (2011) **Comparing SPHINX vs. SONIC in an Italian Childrens speech recognition system**, 7th national congress AISV 2011, Italy
15. Ouzounov, At. (2003) **BG-SRDat: A Corpus in Bulgarian Language for Speaker Recognition over Telephone Channels**, *Cybernetics and Information Technologies*, vol. 3, No. 2, 2003, pp. 101-108
16. Pellom, B. (2001) **Sonic: The University of Colorado Continuous Speech Recognizer**, Technical Report TR-CSLR-2001-01, University of Colorado
17. Pellom, B., Hacioglu, K. (2003) **Recent Improvements in the CU Sonic ASR System for Noisy Speech: The SPINE Task**, In Proc. of ICASSP, Hong Kong
18. Potamianos, Al., Narayanan, Shr. (1998) **Spoken dialog systems for children**, In: Proc. of ICASSP98, pp. 197-200
19. Russell, M. (2006) **The PF-STAR British English Children's Speech Corpus**, Available online at <http://www.thespeechark.com/pf-star-page.html>
20. Yapanel, U., Hansen, J. (2003) **A new perspective on Feature Extraction for Robust In-vehicle Speech Recognition**, Proc. EUROSPEECH, Geneva, Sept. 2003